

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Випуск 21

КИЇВ – 2011

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.

Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії
В.А.Смолій; відп. ред. О.А.Удод. – К.: НАН України. Інститут історії
України, 2011. – Вип. 21. – 376 с.

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених і діячів, у т.ч. О.Апанович, М.Драгоманова, Л.Окнішевича та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Редакційна колегія: д.і.н., академік НАН України В.А.Смолій (голова), д.і.н. О.А.Удод (відп. редактор), д.і.н. Д.С.Вирський, д.і.н. І.Н.Войцехівська, член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.М.Даниленко, д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко, д.і.н. Я.С.Калакура, член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.Ф.Колесник, д.і.н. І.І.Колесник, д.і.н. В.В.Кравченко, д.і.н. С.В.Кульчицький, д.і.н. В.В.Масненко, д.і.н. Ю.А.Пінчук, член-кореспондент НАН України, д.і.н. О.П.Резніт, к.і.н. О.В.Ясь (відп. секретар).

Рецензенти: І.В.Верба, доктор історичних наук, професор,
Л.А.Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С.А.Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Переклад та редакція анотацій англійською мовою к.і.н. В.С.Горака.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичної науки (постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. № 1-05/7).

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Свідцтво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ, № 6931 від 04.02.2003

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

- Олена Богдашина.* До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. 6
- Олексій Ясь.* Циклічні візії історії в рецепції Лева Окіншевича 22

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

- Всеволод Чеканов.* Візантиністка в Київському університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: «недорозвинена школа» чи «окремий варіант розвитку»? 46
- Олександр Музичко.* Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. 56

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

- Валентин Гарнага.* Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М.П. Драгоманова 86
- Андрій Гурбик.* Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О.М. Апанович 103

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

- Тетяна Гошко.* Штрихи до сучасної українська історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні 124
- Євген Луняк.* Еволюція історичних уявлень про Україну в середньовічній Франції до середини ХVІІ ст. 166
- Ярослав Федорук.* Аналізи текстів Віленського договору 1656 року в історіографії 190
- Володимир Молчанов.* Життєзабезпечення населення України за часів П. Куліша 211
- Вадим Бондар.* Аграрно-селянське питання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в радянській історіографії 238
- Юрій Кудінов.* Чи була концепція «Велика ідея гетьмана І.Мазепи»
Олени Апанович тотожною поглядам у напрацюваннях

недіаспорних дослідників США (1859–2004)?	258
<i>Оксана Міхесва</i> . Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років	278
<i>Ірина Терлецька</i> . Російська історіографія сталінських репресій (кінець 1980-х – 2000-х рр.)	297
<i>Світлана Батуріна</i> . До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації	315

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

«Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю <i>Юрія Зайцева</i> з <i>Оленою Апанович</i> (28 серпня 1996 року)	336
Про авторів	369
Анотації – Annotations	371

**ТЕОРІЯ
ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИФІКАЦІЮ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У сучасній світовій історичній науці відбувається активний процес перегляду деяких усталених точок зору. Одним з дискусійних питань залишається проблема національної ідентифікації істориків підросійських та підавстрійських українських земель ХІХ – початку ХХ ст.

Науковці радянського періоду та сучасні російські дослідники (Б.Г.Могильницький, Л.М.Хмильов, О.М.Нечухрін та ін.) називають переважну більшість істориків Російської імперії російськими вченими¹. До російських письменників у Галичині Н.В.Водозовов, наприклад, відніс А.С.Петрушевича, Б.А.Дідичького, О.А.Мончаловського та інших².

На думку історика діаспори І.І.Лисяка-Рудницького творчість вчених українського походження (М.І.Зібера, М.М.Ковалевського, В.В.Лесевича, Б.О.Кістяковського, Д.М.Овсяніко-Куликовського, М.І.Туган-Барановського), які більшу частину свого життя проживали поза Україною, необхідно вивчати як представників інтелектуальної історії України³. Свою думку І.І.Лисяк-Рудницький обґрунтував причетністю науковців, що народилися на українських землях, до національної справи, що мало інколи катастрофічні наслідки для їх службової кар'єри, та національно орієнтованими поглядами⁴.

Окремі аспекти проблеми національної ідентифікації істориків України стали предметом аналізу сучасних українських та польських учених⁵. Ряд сучасних українських⁶ та польських⁷ дослідників висловилися за врахування регіональних особливостей розвитку історичної науки. О.А.Удод пропонує розглядати українську історичну науку як «своєрідну національно-регіональну систему наукових знань»⁸. «Багатьма сучасними українськими авторами, – відзначає С.І.Лиман, – не у повній мірі

враховується складний комплекс політичних, організаційно-правових, конкретно-наукових, нарешті, ментальних та психологічних аспектів та реалій XIX ст. ...загальноєвропейському статусу медієвістиці в Україні XIX ст. передував загальноросійський (а у випадках – з медієвістикою у Львівському або Чернівецькому університетах – загальноавстрійській)... статус»⁹.

Сформульована П.Магочієм¹⁰ та розвинута рядом сучасних дослідників концепція подвійної чи потрійної лояльності істориків України досліджуваного періоду не остаточно вирішує проблему.

У сучасній вітчизняній літературі простежується досить чітка тенденція звуження проблемного поля історіографії. Так, головна увага приділяється саме тим науковцям України, яких вважають українськими істориками. Творчість тих істориків, які не належали до української історіографії, вивчається порівняно менше. У працях попередників неналежним чином показані умови широкого поширення подвійної лояльності багатьох істориків досліджуваного часу, не визначені критерії належності до конкретної національної історіографії.

Тому завданням даної статі є показати фактори широкого поширення подвійної лояльності багатьох істориків, а також визначити критерії приналежності науковців різних регіонів України, у першу чергу Наддніпрянської України та Східної Галичини, до тієї чи іншої національної історіографії.

Географічні межі нашого дослідження – українські землі Російської та Австро-Угорської імперій, точніше – вузівські міста (насамперед Київ, Харків, Ніжин, Одеса, Львів, Чернівці), в яких проживала переважна більшість науковців досліджуваного часу. Саме у конкретному міському соціально-культурному просторі, головним чином у середовищі міської інтелігенції відбувалося становлення університетсько-академічної історіографії з її університетами, науковими товариствами, видавництвами, архівами, музеями. У підросійській Україні діяли російськомовні Київський університет св. Володимира та Історичне товариство Нестора-літописця при ньому, а також Харківський і Новоросійський університети, Ніжинський історико-

філологічний інститут та історико-філологічні товариства при них. На західноукраїнських землях серед головних польських наукових інституцій слід назвати університет імені Франца І (у 1918–1939 роках імені Яна-Казимира) та Історичне товариство у Львові, серед українських – Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. У Чернівцях у 1875 р. був відкритий австрійський університет з німецькою мовою навчання. Українські історики-викладачі становили малий відсоток викладацького корпусу Чернівецького університету. У всіх цих установах працювали представники різних національних історіографій. Соціально-культурний простір був окреслений адміністративними рамками та державними кордонами і надавав певну географічну цілісність науковому співтовариству. Науковці проживали в одних і тих же містах, часто спілкувалися між собою та співпрацювали в одних і тих же навчальних, наукових та громадських установах, дотримувалися у переважній своїй більшості подібних теоретико-методологічних поглядів. Методологія творчості представників російської, української, польської та інших національних історіографій, які проживали в зазначений час на українських землях, є набагато більш подібною у порівнянні з тематикою їх праць та суспільно-політичними поглядами.

Загальновідомо, що історична наука України періоду входження етнічних українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій була репрезентована українськими, російськими, польськими істориками та вченими інших національностей¹¹.

Представники української історичної науки, як університетські викладачі, водночас були чиновниками Російської чи Австро-Угорської імперій. Як підкреслює С.І.Лиман, їх інтелектуальну поведінку коригували «магія докторських та магістерських ступенів, бажані професорські звання, перспективи отримати за службу особисте, і, навіть, спадкове дворянство (для тих, хто його не мав)»¹². Більш того – харківський дослідник пише про «стійку перевагу у поліетнічній Російській імперії ХІХ ст. станово-корпоративних та конфесійних рефлексів [останнє слово не досить вдале на нашу думку – Б.О.] над

національними»¹³. С.І.Лиман слушно відзначає «часту ротацію професорсько-викладацького складу у межах Російській імперії»¹⁴ [і Австро-Угорської також – Б.О.]. Близько половини істориків підросійської України навчалися в університетах поза її межами (головним чином у Санкт-Петербурзькому та Московському). Значна частина науковців українського походження Галичини, Волині, Буковини, Закарпаття здобули польсько-австрійську освіту¹⁵ та були австрійськими чиновниками¹⁶.

Національність за документами не завжди збігалася з самоідентифікацією. Так, наприклад, поляк (по матері) та католик (до переходу у православ'я) В.Б.Антонович став лідером українофільського руху. Серед представників російської історіографії в Україні, наприклад, В.К.Надлер походив з православних німців, В.П.Бузескул – з молдаван, М.Н.Петров – з мордвин та поляків.

Головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили в зазначений період до складу обох імперій, була наявність цінностей подвійної чи потрійної лояльності істориків України¹⁷. Їх переважну частину сучасні науковці беззастережно відносять лише до національної історіографії. Зрозуміла національна ідентифікація суто українських науковців, наприклад родини Грушевських. Проте, на наш погляд, потрібно робити певні застереження щодо ряду інших істориків. Так, у досліджуваній час спостерігався перехід істориків від однієї до іншої національної, та, інколи, і конфесійної приналежності.

Учені України найчастіше самоідентифікували себе: 1) лише як українські історики (М.С.Грушевський); 2) як російсько-українські (М.І.Костомаров) чи українсько-польські (ряд галицьких українців); 4) як російські (М.Н.Петров); 4) як польські (майже всі львівські поляки); 5) як представники інших національностей. Відомі поодинокі випадки зміни дволяльності (наприклад, П.О.Куліша).

Яскравим прикладом зміни польської приналежності на українську стало публічне проголошення служінню українському народу польськими шляхтичами В.Б.Антоновичем,

Б.С.Познанським¹⁸, Т.Р.Рильським з переходом частини київських гміновців у 1860-х роках у православ'я¹⁹. Представник старовинного польського шляхетського роду В.К.Липинський заснував журнал «Przegląd krajowy» у Києві у 1909 р. з метою пропаганди української ідеї серед поляків Правобережної України²⁰. Четверть його праць, в тому числі з історії України, написана польською мовою²¹. Не випадково, що сам В.К.Липинський характеризував себе як «українця польської культури»²². Про таку самоідентифікацію В.К.Липинського свідчать і його псевдоніми: Правобережець, Nobilis Ruthenus, Ukrainiec.

Типовим прикладом подвійної лояльності є творчість та культурницько-просвітницька діяльність Д.І.Багалія, який зробив успішну чиновницьку кар'єру. Незважаючи на те, що поміркований та лояльний до влади характер його діяльності у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприймався як українофільський та викликав критику з боку реакційних та консервативних сил²³. Погоджуємося з думкою В.В.Кравченка: «У цілому українська самосвідомість Д.І.Багалія до 1917 року не входила в суперечність із «загальноросійською», існуючи на засадах подвійної лояльності. Його праці з української тематики легко вкладалися в річище історичного краєзнавства чи то обласництва, а національне почуття, принаймні ззовні не виходило за рамки багатовікової традиції «незлитності та нероздільності» трьох етнічних гілок східнослов'янського древа: «малоросів», «великоросів» та «білоросів». Громадська діяльність Д.І.Багалія, подібно до наукової, мала подвійний в національно-культурному відношенні характер. З одного боку, вона була частиною українського національного руху в його культурницьких формах. З другого – вкладалася в загальне річище російського лібералізму»²⁴.

Національний характер творчості науковця найкраще ідентифікувати за суспільно-політичними переконаннями вчених, проблематикою їх наукової спадщини, специфікою дослідження історії своєї нації. Так, професор Харківського університету М.Н.Петров підкреслював, що самостійність його наукових досліджень полягає «не у відкритті яких-небудь нових сторін

і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже відомих, а головним чином у російській [підкреслено нами – Б.О.] точці зору на цілу течію всесвітньої історії й відповідно цьому російському погляду класифікації, відбору, плануванні й оцінці подій»²⁵.

Саморефлексія часто не була ідентифікована з національних позицій (насамперед з українських), і тому, що українська історична наука продовжувала розглядатися частиною вчених того часу як регіональна галузь російської та польської історіографії. Українство у працях з національної історії ще можна простежити. Між тим у дослідженнях з історії інших народів національні (а саме українські) мотиви у більшості випадків важко знайти.

У Російській імперії у зв'язку з відомими заборонами публічного використання української мови та у друці до 1905 року переважна більшість праць істориків підросійської України була написана та / чи надрукована російською. Для частини російських та польських вчених була неприйнятною тематика з історії України²⁶, в тому числі через неписані корпоративні правила імператорських університетських колективів в обох імперіях. С.О.Єфремов так оцінював політику російського уряду і відповідно університетських корпорацій у поширенні українознавчих знань: «університети в Україні просто гребували наукою про рідний край, справлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії»²⁷. Подібна ситуація спостерігалася, наприклад, у підавстрійській Буковині. Як згадував довічний член палати панів австрійського парламенту О.Г.Барвінський, Черновецький університет та інші «наукові інституції... не могли виховати свідомої української інтелігенції, що любила би свій край і народ, і подбала про его культурний розвиток»²⁸.

Серед науковців України чільне місце займають й українські історики, що проживали поза межами етнічних українських земель. Так, ряд істориків (серед них Ф.К.Вовк, П.О.Куліш, М.І.Костомаров) проживали Санкт-Петербурзі та Москві, у Варшаві (П.О.Куліш) та інших містах Російської імперії. Ряд українських науковців російського громадянства тривалий час

проживали поза кордонами Російської імперії: П.О.Куліш (1867–1871) та М.С.Грушевський (1894–1913) – у Галичині, Ф.К.Вовк (Волков) з 1879 по 1905 рр. – у Франції, М.П.Драгоманов у 1875–1895 рр. – в Австро-Угорській імперії (в основному у Відні, а також у Женеві і Софії). Представник старовинного козацько-старшинського роду Д.І.Дорошенко проживав протягом довгого часу (1920–1951) у Відні, Празі, Мюнхені. Історик, соціолог та правознавець українського походження (також з відомого козацько-старшинського роду) М.М.Ковалевський більшу частину свого життя прожив за кордоном. Спочатку він після закінчення Харківського університету навчався у Берлінському університеті та Школі хартій у Парижі (1872–1877), а потім, після звільнення з Московського університету, викладав у Стокгольмському, Оксфордському та інших університетах Європи, Російській вищій школі суспільних наук у Парижі (1887–1905).

На наш погляд, часто існують більш широкі підстави для вивчення творчості того чи іншого науковця у контексті розвитку української історичної науки. При цьому критерієм відбору виступає не лише українське походження (окрім вищезазначених істориків зі старшинських сімей походили, наприклад, М.П.Драгоманов, І.В.Луцицький, В.К.Піскорський), а й українофільські симпатії, допомога чи участь в українському національному русі (яскравий приклад – М.М.Ковалевський²⁹).

С.І.Лиман виступає проти спільного вивчення праць науковців українських земель обох імперій. Медієвістів українських земель Російської імперії він характеризує як «регіональних представників загальноросійського служилого вченого світу»³⁰. На його переконання «Вчені українських земель Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії являлися представниками німецько-австрійського чи польського вченого світу, що відбивав й їх національний склад»³¹. На наш погляд, різниця багатонаціональних (а не лише російських, німецько-австрійських чи польських) наукових співтовариств, що історично склалися на українських землях часів двох імперій, дозволить більш ширше та глибше проаналізувати праці представників різних націо-

нальних історіографій, зокрема показати спільність позитивістського нарративу історіописання в Україні того часу. Такий підхід є особливо важливим для показу окремих національних історіографій як важливих та невід'ємних елементів загальноєвропейського та світового історіографічного процесу³². Науковці активно друкувалися у столичних часописах та видавництвах, разом працювали у різних загальноімперських наукових та навчальних інституціях, брали участь у різних наукових заходах (найбільш яскраві приклади – з 1869 року Археологічні з'їзди у Росії³³ та з'їзди польських істориків в Австро-Угорщині³⁴, з 1900 року Міжнародні конгреси істориків³⁵).

Яскравим репрезентантом європейського позитивізму був М.М.Ковалевський, який найкраще з усіх учених українського походження був інтегрований до західноєвропейського наукового співтовариства (навчання та викладання у провідних університетах Західної Європи, організація Російської школи суспільних наук, знайомство з багатьма відомими ученими тощо³⁶). Праці М.М.Ковалевського інколи друкувалися спочатку французькою, а потім російською мовами³⁷.

Дискусія сучасних науковців щодо національної приналежності істориків, на наше переконання, дещо умовна. Українська і частково польська історіографія другої половини XIX століття – початку XX століття, її проблематика, національна історична парадигма та категоріальний апарат, знаходилися у стадії формування. Для української (як і польської) історіографії таким завданням стала розробка нової концепції історії відродження українського (відповідно польського) народів на несамостійних державницьких засадах. Окрім того, для української історіографії нові концептуальні положення мали довести окремішність українців від росіян (поляків) в історії, культурі та мові. Українські науковці доводили окремішність української «неісторичної» від російської «історичної» нації також шляхом наведення фактів з історичного минулого. Не зважаючи на розробку вченими проблем в основному української історії та культури у творах прихильників подвійної лояльності України до 1918 року чітко не простежується бажання показати на

концептуальному рівні окремішність російського та українського історичного процесів³⁸.

Подібна ситуація склалася й у суспільно-політичній думці Галичини. Західноукраїнські мислителі доводили існування окремого від поляків народу русинів-українців, його історичних прав на власний політичний та культурний розвиток. Тому такою гострою була реакція українських істориків на великодержавні тенденції, що виразно проявилися у польській публіцистиці та історіографії з кінця XIX ст.³⁹.

Становлення національної парадигми не завершилося на початок XX ст. в українській (та частково польській) історичній науці у порівнянні з російською чи німецькою університетсько-академічною історіографією. Частина істориків (головним чином тих, що займалися вітчизняною історією) тяжіла до національних схем історичного процесу. Визнання та застосування позитивістської методології та дослідницької методики (чи окремих її елементів) у багатьох випадках суперечило національній ідеї. Науковці, намагаючись бути об'єктивними, часто вступали у суперечність з національними міфами та власним почуттями патріотизму і національної гідності. Дослідники з всесвітньої історії, які були краще ознайомлені з європейськими ідеями, генералізували більше ідей, які були характерні для позитивістського нарративу. Переважна частина науковців обирала позитивістський нарратив історіописання, як визнаний у науковому співтоваристві стандарт фаховості та професіональності. Таким чином можна стверджувати про певну зворотну залежність між формуванням та розвитком університетсько-академічної історіографії та поширенням національної ідеї в українській та польській історичній науці. Процес створення національних історіографій не сприяв популяризації ідей позитивізму.

Теоретико-методологічні засади праць репрезентантів різних національних історіографій, які проживали на українських землях у досліджуваній період, мало відрізнялися на відміну, наприклад, від їх суспільно-політичних поглядів чи проблематики. Тому можна оцінювати позитивістську парадигму як головну концептуальну схему історичного процесу та (до певної

міри) єдину та системоутворюючу модель історичних досліджень. До того ж українська історіографія фактично формувалася на теренах Російської та Австро-Угорської імперій. Представники української історичної науки, як університетські викладачі, водночас були чиновниками Російської чи Австро-Угорської імперій. Вони активно друкувалися у столичних часописах та видавництвах, працювали у різних загальноімперських наукових та навчальних інституціях, брали участь у різних наукових заходах. Тому поширеним варіантом для істориків України досліджуваного періоду стало подвійна, а, інколи, для галицьких істориків – потрійна лояльність.

¹ Могильницький Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б.Г.Могильницький. – Томск: Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.; Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: Опыт русской исторической школы / Г.П.Мягков. – Казань: Изд-во ун-та, 2000. – 298 с.; Нечухрин А.Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А.Н.Нечухрин. – Гродно: Изд-во ун-та, 2003. – 351 с.; Рамазанов С.П. Кризис российской историографии начала XX века / С.П.Рамазанов. – Волгоград: Изд-во ун-та, 1999-2000. – Ч. 1–2.; Сидиенко Т.И. Либерально-историческая мысль в России на рубеже XIX–XX веков / Т.И. Сидиенко. – СПб.: Нестор, 2004. – 321 с.; Социологическая мысль в России: Очерки по истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л.: Наука, 1978. – 416 с.; Уткина Н.Ф. Позитивизм, антропологический материализм и наука в России (вторая половина XIX в.) / Н.Ф.Уткина. – М.: Наука, 1975. – 350 с.; Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века / П.С.Шкуринов. – М.: Изд-во ун-та, 1980. – 416 с.; Фёдоров М.Г. Русская прогрессивная мысль XIX в.: от географического детерминизма к историческому материализму / М.Г.Фёдоров. – Новосибирск: Наука, 1972. – 162 с.; Хмылёв Л.Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – начала XX вв. / Л.Н.Хмылёв. – Томск: Изд-во ун-та, 1978. – 172 с. та ін.

² Водовозов Н.В. Русские писатели в Австрийской Галиции / Н.В.Водовозов // Уч. зап. Моск. пед. ин-та. – 1970. – Т. 405: Вопросы русской литературы. – С. 291–309.

³ Rudnytski I.L. The Role of the Ukraine in Modern History / I.L.Rudnytski // *Slavic Review*. – 1963. – Vol. XXII. – P. 199–216.

⁴ Rudnytski I.L. The Role of the Ukraine in Modern History. – P. 207.

⁵ Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроби порівняння / А.Каппелер // Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність. – 1992. – Вип. 1. – С. 117; Куций І.П. Українська науково-історична думка Галичини (1830-і – 1894 рр.): Рецепція національної історії / І.П.Куций. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с.; Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.Магочий // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С. 102–103; Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В.Стороженко, І.А.Линниченко, Д.І.Багалій) / В.Масненко // Київ. старовина. – 2002. – №6. – С. 92–106 та ін.

⁶ Журба О.І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX століття як передісторія українського історіописання (дискусійні замітки) / О.І.Журба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. – С. 408–417; Калакура Я.С. Українська історіографія / Я.С.Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 12; Калакура Я.С. Українська історіографія в структурі історичної науки / Я.С.Калакура // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Вип. 10, ч. 2, чис.5: Історіографічні дослідження в Україні. – 2000. – С. 404; Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И.Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – С. 25 прим.; Попова Т.Н. Региональная историография: проблемы методологии / Т.Н.Попова // Библиотечное дело и краеведение: сб. науч. тр. – К.; Симферополь, 2000. – С. 143–161; Попова Т.Н. Историографический процесс в региональном измерении: из истории Новороссийского университета / Т.Н.Попова // Библиотечное дело и краеведение: сб. науч. тр. – К.; Симферополь, 2002. – С. 63–80; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т.Н.Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.

⁷ Barycz H. Wśród pamiętnikarzy, gawędziarzy i uczonych galicyjskich. Studia i sylwetki z życia umysłowego Galicji XIX w. / H.Barycz. – Kraków, 1963. – Т. 1–2; Buczko J. Historycy «szkoły krakowskiej» w życiu politycznym Galicji / J.Buczko // Spór o historyczną szkołę kracowską. W stulecia katedry historii Polskiej / pod red. С.Бобиńskiej і J.Wyrozymskiego. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1972. – S. 191–208; Data J. Tendencje pozytywistyczne w czasopiśmiennictwie wielkopolskim w latach 1848 – 1870 / J.Data. – Poznań: PWN, 1975. – 182 s.; Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej inteligencji liberalnej w Galicji w latach 1889 – 1914 / M.Janowski. – Warszawa: In-t historii PAN, 1996. – 271 s.; Kozłowska H. Z problematyki przełomu pozytywistycznego w Galicji / H.Kozłowska // Kwartalnic historyczny. – 1975. – Z. 3. – S. 542–551; Sobieraj T. Pozytywizm w «piekle galicyjskim». Na przykładzie twórczości Józefa Rogosza / T.Sobieraj // Poznańskie studia polonistyczne. Czytanie pozytywizmu. – Poznań, 2000. – S. 67–90.

⁸ Удод О.А. Дисциплінарна структура української історичної науки:

академічний та дидактичний виміри / О.А.Удод // Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam..Ad honores...Ad memorandum.../* За ред. Г.К.Швидько. – Дн.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 129–142.

⁹ Лиман С.И. Средневековые цивилизации Западной, Центральной и Юго-восточной Европы: опыт исследований в украинских землях Российской империи (1804 – первая половина 1880-х гг.): дис... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 / Харьков. гос. академия культуры. – Х., 2009. – С. 45.

¹⁰ Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.Магочий // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97–107; Magocsi R.P. The ukrainian national revival: A new analytical framework / R.P.Magocsi // Canadian Review of studies of nationalism. – 1989. – N. 16. – P. 45–62; Kohut Z.E. The development of a Ukrainian Nacional Historiography in imperial Russia / Z.E.Kohut // Historiography in imperial Russia: The profession and writing in a multinational state. – Armonk; New York, 1999. – P. 433–452; Velychenko S. National History as Cultural process: A Survey of the interpretations of Ukrainian's Past in Polish, Russian and Ukraine Historical writing from the earlist times to 1914 / S. Velychenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Pres university of Alberta, 1992. – 283 p. та ін.

¹¹ Калакура Я.С. Українська історіографія. – С. 12.

¹² Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 51.

¹³ Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 24.

¹⁴ Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 25.

¹⁵ Барвінський О. Історія української літератури. – Ч. II: Третя (народна) доба письменства / О.Барвінський. – Львів: вид. НТШ, 1921. – С. 106–107, 108–109; Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Кармазіна. – К.: [б.и.], 1998. – С. 102, 106–109, 124–125; Киричук О. Ідеологія діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864 – 1890 роки) / О.Киричук // Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність. – 2001. – Вип. 9. – С. 315; Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 566, 574–575, 617, 626, 636–637 та ін.

¹⁶ Характерно, що В.Б.Антонович пояснював «потрійну» лояльність свого сучасника – професора австрійської історії Львівського університету І.І.Шараневича – саме його службовим становищем: «Становище його як австро-польсько-руського університетського професора змушувало його хитатися в обранні мови для своїх творів. Тому він написав один твір польською мовою, два – російською та один – німецькою». Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України. – Ф. 1. – Од. сх. 8093. – Арк. 236. За даними Р.Лаврецького

І.І.Шараневич був автором 125 наукових праць, з них 80 були видані українською, 40 – польською, 5 – німецькою мовами. Див.: Lawrecki R. Isydor Szaranewicz (1829 – 1901) / R.Lawrecki // *Złota księga historiografii lwowskiej XIX – XX wieku.* – Rzeszów: Wyd-wo un-tu, 2007. – S. 134. І.І.Шараневич під час дискусії по реферату Ф.Папія на II з'їзді польських істориків у Львові (1890 р.) оголосив себе щасливим тому, що «є польським науковим високопосадовцем і це становище цілком узгоджується з моїми переконаннями». Див.: *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie.* – Т. II: *Obrady i uchwały.* – Lwów: nakl. uczestników zjazdu-druk. W. Łozińskiego, 1891. – S. 107. Такий пасаж є не стільки прикладом ввічливості чи наукової мімікрії (остання була обумовлена не лише службовим становищем), а й глибоким впливом польського наукового середовища.

¹⁷ Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social composition of patriotic groups among the smaller european nations / M.Hroch. – Cambridge: Cambridge un-ty press, 1985. – P. 185–191; Magocsi R.P. The ukrainian national revival: A new analytical framework / R.P.Magocsi // *Canadian Review of studies of nationalism.* – 1989. – N. 16. – P. 45–62; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроби порівняння / А.Каппелер // *Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність.* – 1992. – Вип. 1. – С. 117; Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.Магочий // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №3. – С. 102-103; Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В.Стороженко, І.А.Линниченко, Д.І.Багалій) / В.Масненко // *Київ. старовина.* – 2002. – № 6. – С. 92–106 та ін.

¹⁸ Ці польські шляхтичі (як пізніше і В.К.Липинський) не позбулися і не могли повністю позбутися рідної національної і конфесійної приналежності. Так, Б.С.Познанський потім згадував, що для етнічних поляків навіть їх «українофільство було польським, та воно і не могло бути іншим». Див.: Познанський Б. Воспоминания / Б.Познанский // *Укр. жизнь.* – 1913. – №2. – С. 17. Про особливості ментальності поляків українських губерній Російської імперії див. детальніше: Kieniewicz J. Wpływ zaboru rosyjskiego na świadomość społeczeństwa polskiego / J.Kieniewicz // *Dzieje Najnowsze.* – R. IX. – 1977. – N. 4. – S. 105-115.

¹⁹ Світленко С.І. Діячі польського походження в українському національному русі пореформеної доби: українські хлопомани К.П.Михальчук, Б.С.Познанський, Т.Р.Рильський / С.І.Світленко // *Наук. зап. нац. ун-ту «Острозька Академія»: іст. науки.* – 2003. – Вип. 3. – С. 52–59.

²⁰ В.К.Липинський вважав завданням своєї публіцистичної та наукової діяльності: «звернути увагу польського суспільства на Україні на необхідність ясного усвідомлення собі свого становища відносно визвольного руху українського народу». Див.: Lipiński W. Szlachta na Ukrainie / W.Lipiński. – Cz. 1: *Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów.* – Kraków: druk. Un-

tu Jagiellonskiego, 1909. – S. 3.

²¹ З 84 надрукованих за життя В.К.Липинського 19 праць польськомовні, 65 – надруковані українською мовою. Див.: Lipiński W. Religia i kościół w dziejach Ukrainy / W.Lipiński. – Przemyśl: Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu, 1999. – S. 19–35. Багатомовність є характерною ознакою праць не лише польських шляхтичів підросійської України, а й переважної більшості галицьких істориків, українців за національністю (в тому числі І.І.Шараневича, І.Я.Франка, М.С.Грушевського та представників його Львівської школи).

²² Філософська думка в Україні: біобібліогр. словник. – К.: Пульсари, 2002. – С. 124.

²³ Щёголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С.Н.Щёголев. – К.: тип. И.Н.Кушнарёва, 1912. – С. 73, 362, 438–439.

²⁴ Кравченко В.В. Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / В.В.Кравченко // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Т. 1. – Х.: Золоті сторінки, 1999. – С. 14.

²⁵ Петров М.Н. Пропедевтика / М.Н.Петров // Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Т. I. История древнего мира. – Х.: Кн. магазин Д.Полухтова, 1888. – С. 24.

²⁶ З цього приводу М.С.Грушевський так характеризував історіографічну ситуацію кінця XIX – початку XX ст.: «Сучасні польські учені трактують Україну-Русь, Білорусь. Литву як домени польської науки, що ex officio мусять входити в круг польських досліджень, так само як учені всеросійського напрямку втягують між самі предмети в круг російської науки, як її інтегральні складники». Див.: Грушевський М. [Рецензія] / М.Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1902. – Т. L [50]. – Кн. 6. – С. 16. – Рец. на кн.: Statutum lituanicum aeternius editiones (1566). – Kraków: Archiwum komisji prawniczej, 1900. – 70, 568 s.

²⁷ Сфремов С. Українознавство: Показчик потрібнішої для самоосвіти літератури / С.Сфремов. – К.: друк. Всеукр. кооп. видавнич. союзу, 1920. – С. 4.

²⁸ Барвінський О. Історія української літератури / О.Барвінський. – Ч. II: Третя (народна) доба письменства. – Львів: вид. НТШ, 1921. – С. 107.

²⁹ Серед усіх перерахованих П.Я.Стебницьким прикладів участі М.М.Ковалевського в українському національному русі виділяємо його запрошення для М.С.Грушевського читати у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі курс з історії України (пізніше неодноразово виданий як «Очерк истории украинского народа»). Див.: Смуток П. [Стебницький П.]. М.М.Ковалевский и украинство / П.Смуток // Укр. жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 66. Тому повністю логічний і правильний висновок автора: «Він

[М.М.Ковалевський – Б.О.] визнавав себе українцем не лише за одним походженням, але й за співчуття до культурних устремлінь українського народу». Див.: Смуток П. [Стебницький П.]. М.М.Ковалевский і українство. – С. 66. Характерно, що саме випадок з М.С.Грушевським з зрозумілих ідеологічних (можливо і цензурних) причин не був наведений у статті Я.Д.Ісаєвича. Див.: Ісаєвич Я.Д. М.М.Ковалевський та Україна / Я.Д.Ісаєвич // Укр. іст. журн. – 1966. – №4. – С. 135–137. З відведених йому долею неповних 65 років життя М.М.Ковалевський проживав перші 21 рік у Харківській губернії і Харкові та пізніше в основному за кордоном (за винятком 18 років у Москві та Петербурзі). Між тим М.П.Драгоманов, що був особисто знайомий з М.М.Ковалевським, заперечував українофільство останнього: «Українець з роду, але не українофіл». Див.: Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / М.П.Драгоманов // Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 492.

³⁰ Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 25.

³¹ Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С. 25.

³² Про ґрунтовну обізнаність польських істориків трьох держав з західноєвропейською новітньою літературою з філософії та методології історії свідчить бурхлива дискусія на III з'їзді польських істориків у Кракові. Див. детальніше: Maternincki J. Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III Zjeździe Historyków polskich w Krakowie w 1900 r. / J. Maternincki // Kwartalnic historii nauki i techniki. – 1980. – N. 2. – S. 269–297.

³³ З 15 Всеросійських археологічних з'їздів (1869–1911) 6 пройшли в українських містах: Києві (1874, 1889), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908). Див.: Заремба С.З. Археологічні з'їзди / С.З.Заремба // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 133.

³⁴ Зі 153 учасників другого з'їзду польських істориків у Львові 76 були зі Східної Галичини. У роботі брали участь й українські історики: І.Я.Франко та І.І.Шараневич. Див.: Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Т. II: Obrady i uchwały. – Lwów: nakł. uczestników zjazdu – druk. W. łożeńskiego, 1891. – S. I–VIII.

³⁵ Див.: Слонимский А.Г. Участие российских учёных в международных конгрессах историков / А.Г.Слонимский // Вопросы истории. – 1970. – № 7. – С. 95–108; Стельмах С. Участь істориків України в міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX століття / С.Стельмах // Укр. іст. збірник-2000. – К., 2000. – С. 203–219 та ін.

³⁶ Усенко І.Б. Ковалевський Максим Максимович / І.Б.Усенко // Енциклопедія історії України. – Т.4. – К.: Наук. думка, 2007. – С. 377.

³⁷ Kowalewsky M. Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété / М.Кowalewsky. – Stockholm, 1890. – 202 р.; Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Лекции, читанные в Стокгольмском университете / Пер. с франц. М.Иолшина / М.М.Ковалевский. – СПб.: тип. Ю.Н.Эрлиха, 1895. – 152 с.; Kowalewsky M. Coup d'oeil sur l'évolution du régime économique et sa division en périodes / М.Кowalewsky // Devenir social. – 1896. – N. 6. – P. 481–499; Ковалевский М.М. Краткий обзор экономической эволюции и подразделение её на периоды / Пер. с франц. – СПб.: Печ. дело, 1899. – 28 с.; Kowalewsky M. La passage historique de la propriété collective a là individuelle/ М.Кowalewsky // Annales del'Institut International de Sociologie. – Т. II: Travaux du second congrés tenu à Paris en septembre – octobre 1895. – Paris, 1896. – 40 р.; Ковалевский М.М. Эволюция собственности. Исторический переход от коллективных форм землевладения к частной собственности / Пер. с франц // Вестн. всемирной истории. – 1900. – № 3. – С. 85–124; Kowalewsky M. La régime économique de la Russie / М.Кowalewsky. – Paris: Bibliothèque sociologique internationale, 1898. – 363 р.; [Ковалевский М.М.]. Экономический строй России Максима Ковалевского, б. проф. Московского университета, члена интернационального института социологии / Пер. с франц. – СПб.: изд. А.В.Ермолаева, 1900. – 240 с. та ін.

³⁸ Див., наприклад: Богдашина О.М. Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій / О.М.Богдашина // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 93 та ін.

³⁹ Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця ХІХ – початку ХХ ст. в оцінці галицьких українських істориків / Л.Зашкільняк // Wielkokułturove środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w. – Rzeszów: Wyd-wo un-tu, 2005. – Т. III. – С. 234.

ЦИКЛІЧНІ ВІЗІЇ ІСТОРІЇ В РЕЦЕПЦІЇ ЛЕВА ОКІНШЕВИЧА

Ідея циклічного представлення минувшини походить, щонайменше, від часів античності. Вочевидь, вона спирається на зіставлення буття різних історичних об'єктів із відповідними періодами, точніше циклами людського життя, себто безпосередньо споріднена з органіцизмом.

Приміром, циклічну модель споглядаємо в елементарній тричленній формулі – народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних концептуальних проєкцій із різною кількістю складових. Відтак циклічні візії побутують у текстах багатьох авторів класичної давнини.

У ранньомодерні часи своєрідну циклічну конструкцію світу історії – «вік богів», «вік героїв» та «вік людей» запропонував італійський філософ Джамбаттіста Віко. Проте тільки в ХІХ ст. ідея циклів отримала настільки могутній імпульс, що опинилася у фронтальному ракурсі західної соціогуманітаристики. Цьому передували поважні культурні й інтелектуальні трансформації.

На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. в європейській думці ще панувала пізньопросвітницька парадигма, яка спиралася на своєрідні три «кити» – універсальне Ratio, натуралістичне Право та людську Природу. Певна річ, таке інтелектуальне сполучення продукувало механістичні, моралістичні й оптимістичні взірці мислення, які ширилися й на ниві тогочасного історіюписання.

Романтична реакція, яка поширилася після доби Наполеонівських війн, привнесла з собою самобутній натурфілософський бунт, скерований супроти механіцизму. Відтак органіцизм став тим наріжним концептом, який посів становище інтелектуальної опозиції до механістичних, раціональних, універсальних та нормативних конструкцій.

З такої перспективи, історична Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки. Цей ідеалістичний поворот призвів до того, що в студіях романтиків органіцизм набув специфічної подоби «тіла-ідеалу», який мав схопити сутнісні риси того чи іншого народного / національного духу, хоч і з виразним акцентуванням на неповторному колориті місця й часу.

Врешті, антропоморфне уподібнення народу / нації в романтичному історіописанні спричинилося до того, що її історичне буття репрезентувалося й описувалося у вигляді органічних характеристик: юність / старість, молодість / зрілість і т.п.

Нові метаморфози органіцизму породила позитивістська хвиля, з якою на теренах соціогуманітаристики ввійшла натуралістична програма пізнання, зорієнтована на всеохопний сцієнтизм та емпіризм. На відміну від романтичного світобачення, схильного до метафізичного потрактування соціуму як «тіла-ідеалу», в позитивістській концептуалізації впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом, які дозволяли тотально генералізувати фактографічний матеріал. Відтоді історичний процес тлумачився як органічна еволюція суспільства на кшталт світу природи.

Водночас позитивізм упровадив до дослідницьких стратегій і низку методологічних новацій, зокрема типологічний метод, запозичений із природознавства. Дефініції «тип», як одному з базових елементів сконструйованої минувшини, в позитивістській історіографії відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням.

Звісно, типологічний метод, у світлі позитивістських уявлень, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку. Проте типологія в жодному разі не була вислідом осягнення чогось одиничного, тобто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет.

Більше того, уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі

/ одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія в позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопа, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства. Зауважимо, що поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоб представити предмет чи об'єкт як дещо цілісне, тобто подати його загальний образ¹.

Отож на перехресті органіцизму та типології постали циклічні візії історії ХІХ ст., зокрема славнозвісна теорія російського природознавця Миколи Данилевського. Ця конструкція, вочевидь, виникнула в руслі західної інтелектуальної й духовної традиції.

Приміром, філософ Володимир Соловйов категорично охрестив візію М.Данилевського «російським списком німецького оригіналу», позаяк уважав, що вона повністю запозичена з монографії професора університету у Бреслау Генріха Рюккерта «Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung» («Навчальна книга зі світової історії в органічному викладі». Лейпциг, 1857)². Зрештою, за свого життя автор «России и Европы» мав поодиноких прихильників, з яких лише історик К.Бестужев-Рюмін назвав цю працю «небуденним явищем із усіх російських книг останнього часу»³.

За візією М.Данилевського, єдиної загальнолюдської цивілізації не існує, а на всесвітній сцені побутує лише 13 культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, давньоєврейський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський чи європейський, перуанський, мексиканський, слов'янський⁴.

Час існування будь-якого культурно-історичного типу М.Данилевській обмежував 1,5 тис. років, які поділяв на три ци-

кли: 1) етнографічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, або цивілізаційний (50–100 років). Герmano-романський та слов'янський типи розглядалися автором як найперспективніші.

Якщо взяти до уваги ще й органічні аналогії М.Данилевського (вищі й нижчі типи тварин, а відтак і цивілізацій!), то його циклічна візія постає як логічний наслідок позитивістських канонів пізнання. Тим паче що з позитивізмом такий спосіб мислення сполучає ціла низка інтелектуальних складових, як-то пошук законів історичного руху, прогностичне призначення, всеосяжна генералізація, детермінізм, натуралістичний органіцизм і т.п.

Звичайно, М.Данилевській, Г.Рюккерт не були поодинокими прибічниками циклічного представлення історії на ниві європейської соціогуманітаристики ХІХ ст. Згадаємо, приміром, відому расово-антропологічну теорію Жозефа-Артюра де Гобіно, котрий обстоював думку про народження, розквіт та вмирання цивілізацій, які пояснював змаганням і взаємодією вищих / нижчих рас на арені минувшини в позитивістському дусі.

Недаремно неогегельянець Робін Дж. Коллінгвуд розглядав циклічні теорії, передусім Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі, як безпосередній вислід натуралістичної програми позитивізму⁵.

Втім, така беззастережна редукція циклічних візій до їхнього позитивістського коріння виглядає дещо оманливою, принаймні, однобічною. Натомість видається, що циклічні теорії були своєрідною спробою подолати ту позірну однорідність представлення минувшини, яка загалом властива позитивістському історіописанню.

Власне, типологічний метод застосували для того, щоб перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів. Адже уживання типології щодо людської історії виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися щодо репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть ви-

бухами соціального і, особливо, культурного світу XIX ст.

Схоже, що теорії циклів якраз і призначалися для того, щоб упорядкувати й генералізувати розмаїтий фактографічний матеріал, який уперто «опирався» дослідницьким стратегіям позитивізму і ніяк не хотів укластися в прокрустове ложе натуралістичних взірців. Зокрема, Карл Маннгейм висловив слушну думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»⁶. Тож позитивістську одноманітність мала заступити ідея множинності культур.

Заразом циклічні візії, хоча і підважували одну з т.зв. «священних корів» позитивізму – ідею невпинного Поступу, але й не відкидали натуралістичний спосіб мислення вповні, позаяк їхні провідні концепти тою чи іншою мірою були нав'язані до органіцизму!

Зрештою, циклізм, як і органіцизм, зорієнтований на поєднання ідеального та реального, індивідуального й універсального в пізнавальному процесі. Саме таке визначення органіцизму запропонував Ернст Трьольч, який навіть упродовжив особливий термін – органологія⁷.

Отож циклічне представлення історії спиралося на сполучення різних стилів мислення – романтизму, позитивізму і навіть пізньопросвітницького раціоналізму, поєднання яких із модерністською естетикою й культурою кінця XIX – початку XX ст. врешті-решт виплекало віталістичну основу культурно-історичних типів чи цивілізацій. Тим-то, поняття «життя» сприймалося як первісна реальність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передуює поділу світу на реальне та ідеальне (Анрі Бергсон, Вільгельм Дільтей, Георг Зіммель, Фрідріх Ніцше та ін.).

На початку XX ст. циклізм як методологічна стратегія потрапляє в орбіту неокантіанського та соціологічного поворотів, які творять із культурно-історичними типами цікаві інтелектуальні мутації, зокрема спричиняють їхнє перетікання в інші дисциплінарні сегменти, продукують інструментальні трансформації, наповнюють іншим змістом тощо.

Передусім, поняття «цивілізація» та «культурно-історичний тип» перетворюються в універсальні інструменти, які вживають для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ та процесів з обсягу людського буття, кінець-кінцем для конструювання цілісного образу / образів всесвітньої історії у просторі та часі. У такому контексті віталістичні засади циклічних теорій не тільки доповнюються культурними та соціальними векторами, а й продукують уже відмінний інтелектуальний сенс.

Показовою, у цьому розумінні, є циклічна візія Освальда Шпенглера, яка кидала виклик класичному історизму.

Німецький мислитель уважав історію специфічним калейдоскопом із восьми замкнутих організмів-культур: єгипетської, вавилонської, індійської, китайської, культури майя (мексиканської), аполлонівської (греко-римської), магічної (візантійсько-арабської), фаустівської (західноєвропейської). Кожній із культур він відводив 1 тис. років життя. Щоправда, він передбачав і можливу появу дев'ятої – «російсько-сибірської» культури.

Побутування таких утворень, на його думку, визначалося чотирма циклами, кожний із яких уподібнений до природної пори року: весна, літо, осінь та зима. В останньому циклі розгортався конфлікт культури й цивілізації, який Освальд Шпенглер репрезентував як антитезу органічного та механічного. Відтак вважають, що саме з цієї праці в соціогуманітаристиці ХХ ст. шириться традиція протиставлення культури та цивілізації.

Однак, спроба О.Шпенглера подолати європоцентризм тодішньої соціогуманітаристики видається досить ефемерною, позаяк виявляє авторську абсолютизацію окциденталізму – західної духовної й культурної традиції. Тим більше, що майже всі із перелічених типів / цивілізацій / культур, за версіями М.Данилевського й О.Шпенглера, споглядаємо в пантеоні т. зв. «історичних народів», витвореному ще гегелівською філософією історії.

Властиво, циклізм О.Шпенглера представлений у вигляді низки метафоричних конфігурацій виказує як натуралістично-органічні, так і віталістичні мотиви, зокрема в акцентуації на проблемах людської волі та життєвої сили, які переносяться на поле культури.

За його візією, кожна з культур вирізняється унікальною «душею» (аполлонівською, фаустівською, магічною і т.п.)⁸, яка виявляється у стилістиці, мистецтві, мисленні та діяльності. Єдність культури як живого організму можливо досягнути лише «почуваннями» її буття. Звідси й постає ідея «прасимволу» – своєрідного ключа для досягнення морфології тієї чи іншої культури, врешті-решт усєї будови всесвітньої історії як культурознавчого феномена.

Такі розумування вводять до аналітичних структур мислення інтуїтивні компоненти з філософії життя і, заразом, відображають тогочасні негативістські, ба навіть катастрофічні світовідчуття європейських інтелектуалів.

Зауважимо, що двотомник О.Шпенглера «Присмерк Європи» був вислідом культурної й духовної кризи часів воєнного лихоліття та повоєнної руйни, хоч авторський задум сягав ще передвоєнних років.

Схожі песимістичні настрої, до того ж резонансні травматичним досвідом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., побутували і в українській історичній та політичній думці, наприклад, у неоромантичній і, водночас, консервативній візії В'ячеслава Липинського. Його конструкцію трьох циклів державного правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія) деякі ліві критики навіть порівнювали з теорією О.Шпенглера⁹.

Проте це зіставлення не зовсім коректне, позаяк концепція В.Липинського здебільшого ґрунтується на циклічності поколінь, себто вибудована на кшталт теорій циркуляції політичних еліт у версіях Вільфредо Парето, Гаєтано Моски чи навіть чергування «левів» та «лисів» у душі Нікколо Мак'явеллі, аніж на ритмічності культурних типів чи цивілізацій.

Утім, із плином часу теорія О.Шпенглера сприймалася українськими діячами як «прекрасна мислева будівля», що провістила кінець панування ідеї лінійного розвитку¹⁰.

Так чи інакше, протягом 1920–30-х років питання про культурну належність України дедалі частіше порушується українськими вченими та діячами, зокрема істориками¹¹. Зазви-

чай ця проблематика обмежувалася розумуваннями про цивілізаційне перехрестя, культурну орієнтацію, культурно-історичний вибір, європеїзацію духу і т.п.

Та в світовій думці ідея циклічного представлення світу історії у міжвоєнну добу приваблює багатьох учених. Зокрема, циклізм споглядаємо у «культурних надсистемах» Питирима Сорокіна, візіях Фелікса Конечни про множинність цивілізацій і Фрідріха Корнеліуса про ритми світової історії та багатьох інших мислителів, урешті-решт у теорії Арнольда Тойнбі, позаяк перші томи його «Дослідження історії» побачили світ упродовж 1930-х років.

Нового імпульсу теоріям культурно-історичних типів чи цивілізацій надала повоєнна дійсність другої половини 1940–1950-х років.

Здавалося б, що тогочасні європейські мислителі, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втратили останні залишки віри у будь-які історичні візії, пов'язані з ідеєю Поступу. Водночас нова біполярна конфігурація повоєнного світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які б тою чи іншою мірою містили прогностичну, ба навіть футуристичну складову.

Ця психологічна та культурна атмосфера повоєнної Європи й генерувала нову хвилю зацікавлень циклічними візіями, зокрема цивілізаційною пропозицією Арнольда Тойнбі, який завершував публікацію згаданого багатотомника.

У передмові до споминів він якось зазначив, що саме прагнення скласти «попередній баланс світових подій» спонукало його до писання мемуарів та роздумів¹². Вочевидь, ці ж мотиви передбачити / осягнути історію побутували й під час творення його багатотомної студії.

Втім, світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до появи нових інтелектуальних та культурних векторів, пов'язаних із спробами більш повного осмислення побутування історичної Людини. Відзначимо, що універсальні, циклічні чи національні візії залишали вкрай обмежений простір для висвітлен-

ня внутрішнього світу особистості з перспективи тих величезних потрясінь, що відбувалися протягом різних епох.

Отож минувшина та тодішня сучасність дедалі частіше розглядається крізь персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального та культурного буття. Відтак у фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та групові реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, кінець-кінцем на історичне середовище, в якому вона конструює власне існування, відповідні інститути та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

Виглядає, що популярні філософські течії повоєнного часу (персоналізм, екзистенціалізм) зіграли роль самобутніх провісників того антропологічного повороту, який набув повної сили на зламі 1950-60-х років. Мабуть, саме цей антропологічний вимір соціогуманітаристики, що тільки-но вимальовувався на європейській культурній мапі, й задавав ті контексти висвітлення, які спричинилися до скептичної рецепції нових-старих циклічних теорій.

Зрештою, ті ж настрої, що породили надзвичайну популярність студії А.Тойнбі, особливо у Північній Америці, збудили і хвилю нестримного скепсису щодо його візії, насамперед у Європі.

В інтелектуальному сенсі А.Тойнбі наслідував традицію О.Шпенглера, зокрема щодо дискретності світової історії та впроваджував порівняльне студювання цивілізацій (культур). Але, на відміну від О.Шпенглера з його замкненими культурами-організмами, він наголошував на генетичному зв'язку цивілізацій різних поколінь – першого, другого та третього, які представляв як самобутню генеалогію всього людства.

Це помітно збільшило кількість цивілізацій, за візією А.Тойнбі, порівняно з його попередниками. Відтак він нарахував двадцять одну цивілізацію, хоч на схилі життя скоротив цей своєрідний реєстр до тринадцяти, вилучивши сателітні й недорозвинені утворення¹³.

У первісному варіанті його «генеалогія цивілізацій» мала складатися з 21 утворення: єгипетська, андська, давньокитайсь-

ка, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська (центрально-американська), мексиканська, хеттська, сірійська, вавилонська, іранська (ісламська), арабська, далекосхідна (китайська частина), далекосхідна (корейсько-японська частина), індієтська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-руська, західна.

Зауважимо, що, попри намагання уникнути крайнощів шпенглерівського органіцизму, автор монументального дванадцятитомника «Дослідження історії» все ж таки не уберігся від натуралістичних аналогій. Приміром, А.Тойнбі відводить кожній із цивілізацій певний ареал проживання неначе якомусь біологічному виду.

Не цурався він і віталізму, проте послугувався, найперше, філософською системою А.Бергсона, зокрема, переважно його метафорами змальовував цикли побутування цивілізацій: Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т.п.

Зміст історії А.Тойнбі виводив із взаємодії вселенського розуму – Логосу, Божого Закону та, власне, людства. Якщо пригадаємо шпенглерівську «душу» культури та відповідні пошуки її «прасимволу», то, вочевидь, натрапимо на схожі трансцендентні компоненти обох циклічних теорій.

Взаємодіяння на арені історії, за версією англійського мислителя, в будь-якому випадку є специфічними, оскільки саме вони розкривають своєрідність кожної цивілізації. Логос кидає Заклик у вигляді того чи іншого Виклику (клімат, колонізація, удар, тиск, пригноблення), що збуджує Порив людства, яке мобілізується для Відповіді.

Властиво те, що кинуті Виклики спрямовують цивілізацію, проте сила людської волі визначає її рух, оскільки останній залежить від певного вибору Відповідей.

Будівничою й активною силою цивілізації виступає творча меншість, яка захоплює інертну більшість (внутрішній пролетаріат) і дає Відповідь на Виклик Логосу. Саме достатність і міцність творчих сил Пориву визначає долю певної цивілізації. Загибель цивілізації А.Тойнбі пов'язує з моральним виродженням, себто з неспроможністю дати гідні й адекватні Відповіді. Відтак

ця цивілізація вступає у добу кризи чи розпаду (мілітаризм, духовний розкол, класова боротьба, війни).

Зрештою, деякі цивілізації, за його візією, взагалі не досягають свого природного кінця. Вони немовби завмирають у стані стагнації. Натомість історична місія цивілізації, що пройшла всі цикли буття, полягає в тому, щоб створити світову державу. Втім, А.Тойнбі згодом переглянув свої погляди та віднайшов інше призначення цивілізації – творення вищої й універсальної релігії.

Історичну місію Західного світу, подібно до Еллінської цивілізації, з глибин якої постало християнство, А.Тойнбі вбачав у виробленні нової синкретичної релігії людства. Цю релігію мала дістати у спадок наступниця Західної цивілізації¹⁴.

Таким, у вельми спрощеному й схематичному вигляді, постає загальний абрис циклічних візій історії на середину ХХ ст.

* * *

Майбутній український і білоруський історик Лев Олександрович Окіншевич народився 7 лютого 1898 р. у С.-Петербурзі. Він походив із національно мішаної родини.

Його батько був білорусом, працював юрисконсультом Управління Північно-Західних залізниць у С.-Петербурзі, згодом директором одного з приватних страхових товариств у Києві. Підтримував взаємини з відомими українськими діячами, особливо з чернігівцями, зокрема з Іллею Шрагом¹⁵. Лев втратив свого батька в ранньому дитинстві, коли йому ледь-ледь виповнилося вісім років.

Отож його виховання перебрала на себе мати – Єлизавета Яреш, яка походила з чесько-російської родини. Вона викладала французьку мову в одній із київських приватних жіночих гімназій.

Первісний життєвий сценарій Лева Окіншевича схоже наслідував шлях батька – випускника правничого факультету Новоросійського університету в Одесі.

Спершу юнак навчався у підготовчих класах приватної гімназії В.Петра, а згодом перейшов як стипендіат до славнозвісної колегії Павла Галагана. У колегії тривалий час викладав ла-

тинську мову його дід Федір Яреш. У 1916 р. Лев Окіншевич розпочав навчання на правничому факультеті університету Св. Володимира.

Втім, військові та революційні події перервали його студії. У травні 1917 р. Лев Окіншевич закінчує Другу Київську військову школу і як прапорщик російської армії опиняється на румунському фронті, де перебуває до весни 1918 р. Того ж року він поновлює навчання у університеті та бере участь у роботі білоруських організацій у Києві.

Зауважимо, що на той час він був підданим Білоруської республіки. Відтак уряд УНР звільнив Лева Окіншевича від мобілізації, хоч його декілька разів примусово призивали до війська інші політичні режими¹⁶.

У 1919 р. він одружився з подругою дитинства Марією Савіною. У 1921 р. у подружжя народився син Гліб, який загинув під час облоги Ленінграда. Того ж року Лев Окіншевич завершує навчання в Київському Інституті народного господарства, до якого перевели правничий факультет.

Завдяки щасливому випадку здібний юнак, на одному з іспитів, привернув увагу знаного історика права, академіка ВУАН Миколи Василенка. Відтоді він працював у ВУАН як член Комісії для виучування історії західно-руського і українського права, зокрема був її секретарем протягом 1922–29 рр.

Микола Василенко був дуже задоволений його роботою. Зокрема, в листі до Наталі Полонської-Василенко від 13 листопада 1927 р. він зазначив, що в Лева Окіншевича був особливий талант – уміння вловити суттєве та записати¹⁷.

Наукові зацікавлення Лева Окіншевича формувалися певною мірою під впливом М.Василенка, почасти на хвилі соціологізації минувшини, яка виразно простежується в українській історіографії 1920-х років.

Передусім, молодого історика цікавив той устрій України-Гетьманщини, який склався після доби Хмельниччини. Недаремно у своїх монографічних студіях «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 1. Генеральна рада» (К., 1929) та «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–

XVIII ст. Ч. 2. Рада Старшини» (К., 1930) автор прагне висвітлити ці питання.

У 1928 р. він закінчує аспірантуру при Науково-дослідчій кафедрі історії України М.Грушевського і на основі монографії захищає дисертацію «Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст.».

Та співпраця Л.Окіншевича з М.Грушевським і його найближчими співробітниками якимось чином не склеїлася. Після захисту молодий учений практично не підтримує контактів із цією кафедрою¹⁸. У своїх мемуарах Л.Окіншевич достеменно пояснює чому так сталося, а лише висловлює припущення, що він був чужою людиною посеред оточення М.Грушевського¹⁹.

Проте саме протягом 1920-х років відбувається становлення Л.Окіншевича як ученого. Тогочасні тексти, зокрема рецензії, виявляють помітний зсув інтересів дослідника, котрий прагне дивитися на проблеми історії права в соціологічному вимірі.

Приміром, розглядаючи чеський переклад студії російського історика Д.Одинця рецензент навіть висловлює думку про «юридично-соціологічну методу дослідження»²⁰. Заразом рецензії виявляють прикметну рису Л. Окіншевича, схильного досить відверто коментувати й оцінювати погляди відомих учених (Р.Лашенка, В.Липинського, А.Яковліва та ін.)²¹.

Цей соціологічний рефрен, мабуть, і виплекав ту дослідницьку проблематику, яку Л.Окіншевич інтенсивно розробляв наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Ідеться про його монографію, присвячену знатному товариству в Україні-Гетьманщині як суспільній верстві, яка балансувала на межі між історією права та соціальною минувиною.

За свідченням автора, вона була підготовлена десь наприкінці 1931 – на початку 1932 р.²², але побачила світ лише 1948 р. як 157 том «Записок НТШ». Зберігся оригінал та машинопис попередньої рецензії О.Оглоблина на цю роботу, датований 7 квітня 1933 р.

У своїх споминах Л.Окіншевич згадував, що О.Оглоблин майже на рік затягнув подання своєї рецензії і кінець-кінцем визнав його працю немарксистською²³.

Якщо взяти до уваги те, що лише 26–28 травня 1931 р. за ініціативою Київської філії Українського товариства істориків-марксистів відбулася чергова «дискусія» про «буржуазну Оглоблінську концепцію українського історичного процесу»²⁴, то побоювання й «ідеологічні фігури» рецензента стають зрозумілими.

Схоже, О.Оглоблін уважав, що автор прагнув вкласти в юридичні норми той соціальний і господарський процес, який ще тільки розгортався, тобто не був завершеним.

На його думку, «знатне військове товариство», яке складає предмет студії Л.Окіншевича, навіть у XVIII ст. ще «не створило замкненого, соціального й правно монолітичного стану»²⁵. Відтак він наголошує, що автор механістично розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію²⁶, але спирає свої зауваги на ідеологічне підґрунтя.

Та, попри закиди Л.Окіншевичу в «механістичному матеріалізмі», які, до речі, адресувалися на той час і самому рецензенту, О.Оглоблін досить позитивно відгукнувся про свого колегу. У підсумковому висновку він зазначив, що Л.Окіншевич «вправний майстер свого цеху, знавець історії України XVII–XVIII ст., зробив певний крок вперед»²⁷. Але визнання «немарксистського характеру» згаданої праці виключало будь-які можливості її публікації.

Проте й сам Л.Окіншевич на той час публікував статті з «викриванням» чи «розвінчанням» відомих українських істориків. Наприклад, слід згадати його розвідки про «націонал-демократичну концепцію» М.Грушевського²⁸ та «фашизм» М.Слабченка²⁹.

Варто звернути, увагу й на успішну академічну кар'єру Л.Окіншевича, котрий посідав у системі ВУАН поважні, якщо зважити на його молодий вік, посади: директор видавництва (1929–31), заступник секретаря соціально-економічного відділу (1931–32).

Напевне, ці кар'єрні віхи слід пов'язати з його профспілковою роботою, завдяки якій Л.Окіншевич увійшов до неформального культурного гуртка поміркованих академічних діячів (О.Гермайзе, О.Дорошкевич, М.Кравчук та ін.). Останні прагну-

ли уникнути безпосереднього конфлікту ВУАН з радянською владою, за рахунок паліативних поступок, але все ж таки намагалися зберегти національний характер Академії³⁰.

Втім, контакти з гуртком, названим на процесі СВУ «Молодою Академією», безпосередньо кинули тінь на Л.Окіншевича.

Вочевидь, він швидко зметикував і оцінив загрозливу ситуацію 1933 р. та перейшов до Ніжинського педагогічного інституту. Проте наприкінці того ж року його увільни з посади професора історії як «ворожий елемент» та «зв'язкового між українськими й білоруськими націоналістами». Л.Окіншевич та його родина опинилися на волосину від загибелі.

Чи не єдиним виходом у такій ситуації був швидкий переїзд на новобудови до віддалених регіонів СРСР. Л.Окіншевич був одним із небагатьох українських науковців, які скористалися такою нагодою.

За допомогою свого білоруського приятеля у Москві, з яким він навчався у колегії Павла Галагана, історик виїхав до Казахстану, де протягом кількох років працював юрисконсульттом «Прибалхашстрою», на будівництві комбінату з видобутку міді. У 1937 р. родина Окіншевичів перебралася до Смоленська.

На початку радянсько-німецької війни Л.Окіншевича мобілізували до війська, проте він майже відразу потрапив у полон. Йому пощастило, позаяк німці відпустили всіх захоплених, які ще не встигли вбратися в радянський однострій.

Розпочалися роки поневірянь воєнної та таборової доби. Л.Окіншевич повернувся до Києва. Працював юрисконсульттом Миської управи та деканом відновленого університету.

Пізніше емігрував на Захід і в квітні 1945 р., напередодні переїзду установи до Баварії, був обраний професором Українського вільного університету у Празі. По війні він опинився у таборі переміщених осіб у Регенсбурзі (Західна Німеччина).

Зауважимо, що наукові студії тогочасних учених-емігрантів тою чи іншою мірою апелювали до старих незавершених інтелектуальних поррахунків українського історіописання міжвоєнної доби. Саме ця нереалізованість низки проєктів, які в західній соціогуманітаристиці перетворилися вже в інтелектуальне

надбання анналів історії, суттєво впливала, ба навіть творила певний баланс між національними традиціями та вимогами й викликами світового модерну.

У цьому контексті споглядаємо певне суголосся між текстами Л.Окіншевича міжвоєнних та повоєнних часів.

Насамперед, варто згадати його спробу впровадити нову періодизацію історії українського права: I. Період початкової дофеодальної державної організації (до X ст.). II. Період феодальної організації: 1) доба раннього феодалізму (X–XIII ст.); 2) доба розвиненого феодалізму (XIV – поч. XVI ст.). III. Період станової держави (починається з Люблінської унії, 1569 р.): 1) Україна під Польщею (1569–1648); 2) Гетьманської України (1648–1781); 3) Україна під Росією і Австрією (до сер. XIX ст.). IV. Період модерної держави: 1) доба перебування України як провінції в реформованих Російській та Австро-Угорській імперіях; 2) доба визвольних змагань і поновлення на певний час української державності³¹.

Порівняно з попередньою п'ятичленною періодизацією (князівсько-земський, литовський, польський, гетьманський, імператорський)³², яка наслідувала візію М.Драгоманова, нова пропозиція Л.Окіншевича спиралася на суспільну, точніше соціологічну підоснову.

Зрештою, заклики ученого до соціологічного синтезу поширювалися й на царину, власне, історії, приміром, у полеміці з Борисом Крупницьким³³.

Переломним часом у біографії Л.Окіншевича став 1949 р., коли він разом із другою дружиною Вірою Назаркевич перебрався до США. Первісно працював як санітар-чистильник у госпіталі.

Проте в нагоді стало його знання кількох іноземних мов. Відтак упродовж 1951–54 рр. ученому вдалося повернутися до наукових студій як стипендіату фундації Форда за дослідницькою програмою вивчення СРСР при Колумбійському університеті.

Після завершення проекту Лев Окіншевич працював бібліографом та перекладачем у Бібліотеці конгресу США у Вашингтоні до лютого 1969 р., але до студій з обсягу історії українського права повертався епізодично.

Останні десять років життя Л.Окіншевич потерпав від страшно́ї недуги – хвороби Паркінсона, як колись і його вчитель Микола Василенко. Саме через це вченому так і не вдалося завершити свої спомини.

Помер Лев Олександрович Окіншевич 7 листопада 1980 р. у Гиллкрест Гиллс (передмістя Вашингтона)³⁴.

Три невеликі праці – есе «Між Заходом і Сходом»³⁵, рецензійна стаття «Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі»³⁶ та розвідка «Про цивілізаційні основи білоруського історичного процесу»³⁷ були написані й опубліковані Л.Окіншевичем на початку 1950-х років, коли він працював за програмою фундації Форда.

Л.Окіншевич як учений уважав себе представником української історіографії, проте постійно наголошував на прихильному ставленні до білоруської справи і, водночас, зважав на своє достатньо скромне становище дослідника у західному світі та розмаїтті етнокультурні впливи³⁸. Відтак у рецепції циклічних теорій він, хоч і посідав становище українського / білоруського вченого, проте ніколи не абсолютизував цієї позиції. До того ж давалася взнаки полікультурна основа світосприйняття Л.Окіншевича та його давні зацікавлення на ниві соціологізації історії.

Вочевидь, таке інтелектуальне підґрунтя продукувало досить цікаве та своєрідне ставлення вченого до нової-старої хвилі циклічних візій минувшини. Зауважимо, що роздуми й критичні настанови Л.Окіншевича зіперті лише на шість томів студії А.Тойнбі, опублікованих протягом 1930-х років. Сьомий-дев'ятий томи «Дослідження історії» з'явилися 1954 р., тобто вже після появи згаданих публікацій Л.Окіншевича.

Український критик як очевидець і учасник Першої та Другої світових воєн поділяв тодішні скептичні настрої щодо ідеї поступу в історії. Проте, на відміну від Бориса Крупницького, який досить прихильно ставився до новітніх західних філософських течій (персоналізм, екзистенціалізм)³⁹, Л.Окіншевич звертав більшу увагу на соціологічні компоненти в концептуалізації історії. Зазначимо, що проблеми цивілізаційної / культур-

ної належності українських земель обговорювалися у листуванні між цими вченими.

Отож концептуальна пропозиція А.Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л.Окіншевича як дослідника. Передусім, це – думки про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінії чи межі демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, ідея світової держави, яка виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо.

Деякі з таких думок Л.Окіншевич прагне інтерпретувати й прикласти щодо східноєвропейської – української та білоруської історії.

Приміром, слід відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід – Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася в просторовому й культурному сенсі на українських землях. У такому ж дусі сприймається й заувага Л.Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу з західними й східними елементами, а також його роздуми про перехреснування різноманітних культурних впливів в українській історії, що породжували конфліктні постаті і т.п.

Втім, український учений не сприймає «Дослідження історії» виключно у позитивному ракурсі. Звичайно, він відзначає низку фактографічних помилок і перекручень, але скеровує свої спостереження здебільшого щодо застосування цивілізаційної конструкції А.Тойнбі до східноєвропейських теренів, аніж на конкретні прогалини чи перекручення.

Наприклад, Л.Окіншевич закидає англійському історику недостатню увагу стосовно народження творчої меншості й здобуття нею статусу домінуючої в російській державі, висловлює сумніви щодо належності минувшини Великого князівства Литовського й України-Гетьманщини до російської історії, відзначає те, що автор «Дослідження історії» забуває про національний характер українського козацтва, вказує на очевидні суперечності в ототожненні Російської імперії та Радянського Союзу з «православною цивілізацією» тощо.

Видається, що призначення циклічних теорій Л.Окіншевич убачав у тому, щоб віднайти світові / загальнолюдські орієнтири

в історичному процесі на певних національних обширах.

На його думку, «це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохоплюючої переконливої відповіді ми ще не маємо. Та теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації»⁴⁰.

¹ Забулионите А.И. Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. (16 января 2001 года, Санкт-Петербург). – СПб., 2001. – С. 34.

² Соловьев В. Немецкий подлинник и русский список // Вестник Европы. – 1890. – № 12. – С. 734.

³ Бестужев-Рюмин К.Н. Теория культурно-исторических типов // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1895. – С. 608.

⁴ Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и ком. С.А.Вайгачева. – М., 1991. – С. 88.

⁵ Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю.А.Асеева; авт. ст. М.А.Киссель. – М., 1980. – С. 155–156, 174.

⁶ Манхейм К. Избранное. Социология культуры. – М. – СПб., 2000. – С. 272.

⁷ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – М., 1994. – С. 238.

⁸ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т./ Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К.А.Свасьяна. – М., 1993. – Т. 1: Гештальт и действительность. – С. 345–346.

⁹ Мазепа І. Підстави нашого Відродження. – [Новий Ульм], 1946. – Ч. 2: Проблеми відродженої України. – С. 41–45, 48, 52, 56, 63, 66, 82; Кляска-ратичні мрії // Листи до приятелів. – 1955. – № 3. – С. 7.

¹⁰ Єндик Р. Теорія О.Шпенглера у М.Хвильового // Наші дні (Львів). – 1943. – № 5. – С. 6.

¹¹ Грушевський М. Наша західна орієнтація // Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. / Репринт. вид. 1918. – К., 1991. – С. 13–16; Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Львів, 1933. – С. 65–66.

¹² Тойнбі А.Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. – М., 2003. – С. 7.

¹³ Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В.Митрофанова, П.Тарашука. – К., 1995. – Т. 2. – С. 374–375.

¹⁴ Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. 2. – С.363–373; Марцинюк І.М. Концепція історії А.Тойнбі і всесвітня історіографія: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – 24 с.

¹⁵ Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк Мюнхен, 1985. – С. 9.

¹⁶ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О.Романів; передмова Я.Падох. – Львів, 1996. – С.26.

¹⁷ Василенко М.П. Вибрані твори в трьох томах. – К., 2008. – Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. – С. 516.

¹⁸ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського, 1924–1930. – К.,1999. – С. 246.

¹⁹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – С.35–36.

²⁰ Окіншевич Л. Рец. на кн. Odinec D.M. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu (Historiko-právní náčrtek). (Sborník věd právních a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze, 1926. С.382426) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 517.

²¹ Там само. – С. 519; Окіншевич Л. Рец. на ст.: Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським (Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. Прага, 1923. С. 51–76) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 296–298; Його ж. Рец. на: ст.: Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією р. 1654 (Ювілейний збірник У.А.Н. на пошану академіка Д.І.Багалія... С. 580–615) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 520–521.

²² Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – С. 49.

²³ Там само. – С. 50.

²⁴ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України, ф. 3561,

оп. 1, спр. 303, арк. 1–225.

²⁵ Оглоблін О.П. Попередня рецензія на пр.: Окиншевич Л. Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII–XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис, 7 квітня 1933] // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр.197, арк. 105.

²⁶ Там само. – Арк. 104 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 119.

²⁸ Окиншевич Л. Націонал-демократична концепція історії права України в працях акад. М.Грушевського // Україна. – 1932. – Кн. 1/2. – С. 93–109.

²⁹ Його ж. Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М.Є.Слабченка) // Там само. – 1932. – № 3. – С. 37–60.

³⁰ Окиншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – С.31–32.

³¹ Його ж. Лекції з історії українського права: Право державне: Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 10–12.

³² Окиншевич Л. Наука історії українського права: Право державне // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 106.

³³ [Окиншевич Л.] О-ч Л. Рец. на кн.: Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи, 6 липня 1946. Авгсбург, 1946. 23 с. // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 137.

³⁴ Див. про Л.Окиншевича: Odarchenko P. Lev Oleksandrovych Okinshevich, 1898–1980 (Obituary) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – New York, 1978/1980. – Vol. 14, no. 37/38. – P 342; Я.П. [Падох Я.] Помер св. п. проф. Лев Окиншевич // Свобода (Джерзі-Сіті). – 1980, 21 листоп. – № 245. – С. 4; Водотика С.Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л.О.Окиншевича // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Мат–ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – Київ–Черкаси, 1994. – С. 158–161; Лебедева В. Леў Акіншэвіч пра гісторыю Беларусі // Спадчына. – 1996. – № 6. – С. 32–38; Ясь О. Лев Окиншевич та його есе «Між Заходом і Сходом» // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – С. 102–107; Лебедева В. Лев Окиншевич и Беларусь // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 253–259; Одарченко П. Професор Лев Олександрович Окиншевич // Одарченко П. Видатні українські діячі. Статті. Нариси. – К., 1999. – С. 39–43; Партноў А. Леў Акіншэвіч – гісторык украінскі і беларускі // Беларускі Гістарычны Агляд. – Менск, 1999. – Т. 6, № 1/2. – С. 248–255; Яремчук В. Знавець Гетьманської держави (Лев Окиншевич) // Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – С. 65–97.

³⁵ О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – № 8. – С.611–615.

³⁶ Okinshevich L. History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1952. – Vol. 2, No. 2. – P. 305–315.

³⁷ Акіншэвіч Л. Пра «Цывілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (New-York). – 1953. – № 2. – С. 70–79.

³⁸ Окіншевич Л. Моя акадэмічна праця в Украіні. – С.65–66.

³⁹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С. 199.

⁴⁰ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С. 46.

**ІСТОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

**ВІЗАНТИНІСТИКА
В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.:
«НЕДОРОЗВИНЕНА ШКОЛА»
ЧИ «ОКРЕМИЙ ВАРІАНТ РОЗВИТКУ»?**

Постатям видатних київських істориків – творців української національної історіографії – за останні два десятиліття було присвячено багато статей та монографій. Рідше об'єктами дослідження стають ті вчені, які займалися дослідженням всесвітньої історії, але при цьому виявляли байдужість, а подекуди навіть ворожість до української національної ідеї. Через це досі спостерігається певна не увага до їхньої наукової спадщини. Однак процес розширення фахових інтересів істориків від національної до всесвітньої історії був загальним, міжнародного масштабу, процесом, а не локальним феноменом. По відношенню до пізнішої історіографії він мав системоутворюючий характер¹. Адже в світі не існує жодної національної історіографії, що зосереджувалася б виключно на національних сюжетах. Тому включити представників історіографії всесвітньої історії в актив історіографічних досліджень в Україні незалежно від їхніх політичних поглядів є, на нашу думку, нагальною потребою не лише з точки зору розширення, поповнення та систематизації наших знань про минуле вітчизняної історичної науки, але і з точки зору самоусвідомлення національної історіографії як складової загальнолюдського інтелектуального прогресу.

Суттєвим аспектом розширення фахових інтересів вітчизняних істориків було дослідження ними історії Візантії – адже саме у візантиністиці перетиналися сюжети з історії Русі та зі всесвітньої історії, і з точки цього перетину російські історики з середини ХІХ ст. поступово стали відкривати новий для себе

дослідницький простір. Таким чином, візантиністичні дослідження стали важливою складовою прилучення вітчизняної науки до здобутків та пошуків науки світової².

Розвиток російської наукової візантиністики у другій половині XIX ст. був зумовлений суспільно-політичною лібералізацією 60–70-х рр. XIX ст., спільними для різних країн процесами інтернаціоналізації досліджень, що призвели на межі XIX–XX ст. до формування світової історичної науки, а також переходом від офіційних досліджень до об'єктивістських, космополітичних за характером студій, орієнтованих не на виконання національних завдань, а на сприйняття та обговорення міжнародним науковим загалом³.

Засновниками наукової візантиністики в Київському університеті св. Володимира стали професори історико-філологічного факультету П.О.Терновський (1838–1884 рр.), Т.Д.Флоринський (1854–1919 рр.) та Ю.А.Кулаковський (1855–1919 рр.), які в другій половині XIX – на початку XX ст. проводили активні дослідження різних її аспектів: у випадку П.О.Терновського це була переважно візантійська церква та церковна історіографія, Т.Д.Флоринський досліджував впливи Візантії на південно-західних слов'ян, а студії Ю.А.Кулаковського охоплювали широке коло проблем – від археологічних пам'яток візантійської доби в Криму і на Кавказі до військово-адміністративного ладу імперії ромеїв. Хронологічно діяльність цих вчених припала саме на час, коли відбувався зазначений процес – відкриття вітчизняною наукою всесвітньої історії як предмету дослідницьких інтересів. Якщо говорити про обсяг їхнього візантиністичного доробку, то він сягає понад 70 друкованих праць (в т.ч. 3 монографії), створених у період між 1873 та 1915 рр.

Отже, київську візантиністику доцільно розглядати в трьох вимірах: а) як явище в історії університету; б) як прояв тенденції до розширення наукових інтересів; в) як свідчення об'єктивних процесів розвитку світової історичної науки. У цьому «трьохвимірному» вигляді проблема раніше не ставилася, тому історіографія досі виглядає фрагментарною, лише частково відповідною їй. Вона досі є нечисленною, хоча в останні роки її попов-

нили біографічні праці Т.К.Огневої, Л.В.Матвеевої, А.О.Пучкова⁴. Характерним для історіографії залишається неусвідомлення візантиністичних досліджень в університеті як окремого напрямку наукової роботи – це при тому, що деякі праці київських візантиністів привертали увагу європейських науковців.

Студії П.О.Терновського, Т.Д.Флоринського та Ю.А.Кулаковського внаслідок ідеологічного обґрунтування (тут маються на увазі і ідеологія православ'я, самодержавства і народності, і близькість до більш традиційних русистики та славістики) розпочиналися в другій половині XIX ст. не як суто візантиністичні, а в рамках історії православної церкви, історії Русі та південно-західних слов'ян, археології Півдня Росії, і поступово виходили за ці рамки. Проте вони і в подальшому нерідко позиціонувалися самими авторами не як чітко візантиністичні, а як приналежні висхідним дисциплінам. З такої ж позиції вони розглядалися сучасниками та наступниками. Це стосується навіть найважливіших праць київських візантиністів, наприклад, «Вивчення візантійської історії та її тенденційне використання в Стародавній Русі» П.О.Терновського (1875–1876 рр.), яка фактично заклала підвалини систематизованого дослідження руської історіографії історії Візантії. Однак і автором, і його колегами ця двотомна праця розцінювалася лише як доробок з історії Русі, нібито непричетний до візантиністики⁵. Це стосується і «Пам'яток законодавчої діяльності Стефана Душана, царя сербів і греків» Т.Д.Флоринського (1888 р.) – найбільшої його праці, присвяченої історії греко-слов'янського світу середини XIV ст. як політичної та цивілізаційної протипаги романо-германському світові, наріжним каменем в будові котрої мала стати рецепція сербами візантійського права і культури. Автор вважав більш значущою саме візантійську складову тієї дуалістичної держави, що створювалася сербським царем⁶. Але сучасники розцінили працю вченого виключно як доробок з історії середньовічної Сербії⁷. Про потужність цієї тенденції свідчить те, що в Лондоні у 1973 р. працю Т.Д.Флоринського було перевидано як таку, що свого часу «відкрила» історію Сербії для європейської науки.

Київські візантиністи застосовували в своїх дослідженнях методологію, успадковану з власних попередніх розробок з історії православної церкви та історії Русі та слов'ян; методологію, привнесену зі спеціальних історичних дисциплін; методологію позитивізму, запозичену з-за кордону. Саме через перевагу в дослідному інструментарії спеціально-історичних методів, улюблених позитивістами, у них склалися тенденції до переважного розгляду вузькоспеціальних питань та до відриву від участі у формуванні концепції російської візантиністики з її увагою до історії економіки та землеустрою, з намаганням довести більшу спорідненість Візантії з Заходом, ніж зі Сходом. Цей відрив спричинив те, що і навіть між собою київські візантиністи практично не вели наукового спілкування: хоча П.О.Терновський помер 1884 р., коли його молодші колеги Т.Д.Флоринський та Ю.А.Кулаковський ще робили перші кроки в дисципліні, однак і вони самі, будучи майже ровесниками, займалися візантиністикою в різний час – Кулаковський звернувся до Візантії в середині 90-х рр., тоді як Флоринський залишив цю проблематику ще наприкінці 80-х рр. XIX ст. – і досліджували відмінні її аспекти.

Згадані тенденції зчинили практично однаковий вплив на київських візантиністів попри те, що всі вони діяли окремо: архівні джерела фіксують наявність особистих зв'язків Т.Д.Флоринського з Ю.А.Кулаковським, і водночас відсутність зв'язків професійних⁸. Сталася дивна річ: науковці, які поодиноці зробили суттєвий внесок у візантиністику, не спромоглися ідентифікувати її як спільний дослідницький простір і навіть не помітили в ньому один одного.

Внаслідок цього київські візантиністи поступово стали втрачати орієнтири досліджень: у випадку П.О.Терновського їх візантиністичний характер заперечувався самим автором; Т.Д.Флоринський, першовідкривач Сербії для світової медієвістики, також явно був дезорієнтований сприйняттям своєї праці як суто слав'янознавчої, і через це не поглибив свої студії греко-слов'янського світу, після 1888 р. звузивши їх виключно до історії південно-західних слов'ян; Ю.А.Кулаковському належить

перша в Росії узагальнююча праця з візантиністики (тритомна «Історія Візантії» (1910–1915 рр.)), але його намагання розробити загальну концепцію історії Візантії увійшло в суперечність з домінуючою методологією позитивізму, що цілковито заперечувала доцільність узагальнень в історичній науці⁹.

Як бачимо, київська візантиністика на своєму шляху декілька разів потрапляла під дію стереотипів сприйняття її науковим середовищем, що призвели до аберацій як в її оцінці колегами, так і в самоусвідомленні її творців. Чому ж виникли ці аберації? І чи доцільно характеризувати таке сприйняття як аберацію? Можливо, навпаки: аберацією буде якраз спроба з відстані століття виокремити в студіях згаданих вчених *об'єднуючу* візантиністичну проблематику? Адже, як вже підкреслено, всі вчені, віднесені нами до київських візантиністів, працювали окремо один від одного.

На нашу думку, слід, по-перше, згадати те, що (за визначенням польської дослідниці Б. Скарги) неусвідомлення сучасниками певних наукових проблем не є аргументом на користь заперечення існування їх як таких, бо жоден інтенціональний акт в стадії постановки питання до предмету дослідження ще не може бути чітко визначеним¹⁰. Між наявністю суттєвої візантиністичної складової в доробку київських вчених та неусвідомленням ними її наявності не існує логічного зв'язку. З т.зв. «теореми Геделя» відомо, що істинність певної системи неможливо довести, виходячи лише з неї самої і не поглянувши на неї ззовні¹¹. В історичній науці такий погляд здійснюється з часової відстані. Отже, історик-дослідник а ргіорі розуміє історичну подію краще, ніж її свідок чи учасник.

Але тоді постає питання, як історик-досліднику розцінювати київську візантиністику – одночасно роздрібнену за персоналіями, але об'єднану за проблематикою – як науково-історичну школу? Чи відповідає вона загальноновизнаним критеріям школи: наявності а.) спільної мети; б.) погодженого учасниками напрямку досліджень; в.) загальних принципів; г.) методичних засад вирішення наукових проблем¹²?

Зі сказаного вище очевидно, що явище київської візанти-

ністики не відповідає першим двом критеріям і лише частково відповідає двом останнім. Частково – тому що спільність методичних засад і принципів, виявлену її представниками, зокрема, Т.Д.Флоринським та Ю.А.Кулаковським, цілком можна пояснити і без застосування гіпотези про школу. Її можна пояснити просто виходячи зі спільної ситуації, в якій перебували ці науковці: ситуації впливу позитивізму, географічної віддаленості від університетів Санкт-Петербургу і Москви та від осередків візантиністичних досліджень на узбережжі Чорного моря (Одеса та Константинополь (тут у 1895–1914 рр. діяв Російський археологічний інститут)) з усіма їхніми течіями, і, одночасно, непричетності до київських історичних та краєзнавчих студій, з яких згодом постала національна історіографія. Спільність ситуації не призвела до утворення наукової школи з візантиністики. Адже, за твердженням сучасної дослідниці О.О.Тарасенко, всі загально визнані науково-історичні школи в Києві кінця ХІХ – початку ХХ ст. виникли саме в галузі місцевих студій¹³. До того ж, візантиністичні студії київських істориків не були послідовними. Вони характеризувалися спонтанними змінами тематики, відсутністю учнів-візантиністів.

Наукова школа є динамічним явищем. Це не навчальний заклад, що має дату створення, від якої іде відлік існування його як структурованої організації. Наукова школа висхідної дати часто не має, оскільки далеко не завжди проходить таке структурування. В демократичних суспільствах можливі виключення: наприклад, точкою відліку французької школи «Анналів» стало заснування Люс'єном Февром та Марком Блоком у 1929 р. однойменного журналу, навколо якого згуртувалися прибічники «нової історичної науки»¹⁴. Але в недемократичних суспільствах (на зразок Російської імперії), де заснування журналів могло зустріти адміністративні перешкоди, нездолані для початківців, школа замість структурування проходить через процеси самоусвідомлення учасників, усвідомлення і визнання колег, що відкриває сучасникам (а часто лише наступникам) очі на сам факт її існування. Ці процеси розмиті в часі, неочевидні, а тому більшу частину часу свого фактичного існування наукова школа

може виглядати недоорганізованою, «недорозвиненою» – саме через брак чіткого структурування, що полегшив би її ідентифікацію. Чи існувала школа в певний період, часто можна зрозуміти лише в ретроспективі, з більш пізнього часу. Однак сама процедура ретроспекції заснована на логіці, за якою недорозвинена спершу школа *неодмінно* мала розвинутися принаймні до стадії, з якої здійснюється ретроспекція. А це – та стадія, на якій школа вже існує. Інша річ, коли школа не створюється (як це сталося з київською візантиністикою). Остаточна недорозвиненість школи, за згаданою логікою, може бути визначена лише зовнішніми подіями – смертю фундатора, суспільно-політичними змінами в державі і т.і. Адже, якщо *всі* чинники ретроспективно сприймаються як закономірні, як такі, що ведуть до створення школи, то лише щодо випадкових, зовнішніх подій можна впевнено стверджувати, що вони визначили її нестворення.

Революція 1917 р. перервала можливість розвитку візантиністичних досліджень в Київському університеті і, ймовірно, процес створення науково-історичної школи. Це твердження на перший погляд здається самоочевидним. Проте не все так просто. Адже, як ми побачили, до 10-х рр. ХХ ст. київська візантиністика вже нараховувала приблизно 40 років – і тим не менш, явища, котре чітко відповідало б загально визнаним критеріям школи, в університеті св. Володимира не виникло. Як це пояснити?

Студії київських візантиністів відрізнялися увагою до полеміки з вузьких питань, непринципових для візантиністики в цілому (до того ж, поставлених закордонними фахівцями), що не сприяло утвердженню російської візантиністики як національного варіанту світової – про це вже було сказано вище. Діяльність київських візантиністів, відірвана від проблематики загальноросійської науки та від місцевого контексту через зосередженість їх на сюжетах зі всесвітньої історії, не могла призвести до утворення в університеті св. Володимира середовища, сприятливого для концептуальних досліджень з візантиністики. Київська візантиністика не сприйняла чужих концепцій і не запропонувала власних. Збірка «Serta Byzantina» (1911 р.), видана

на честь Ю.А.Кулаковського, констатує відсутність учнів-візантиністів у цього вченого (з 22 статей збірки візантиністичних було лише 3, причому їх подали якраз вчені, наукові контакти Кулаковського з якими за даними джерел не простежуються). Також збірка показує відсутність спільних з його сучасником Т.Д.Флоринським професійних інтересів в період, ще відносно далекий від революції 1917 р.¹⁵ Зводить причини припинення студій з візантиністики лише до впливу суспільно-політичних змін внаслідок революції значило б залишити цей факт без пояснення. А пояснення може бути лише одне – припинення цих студій в університеті не було наслідком впливу суспільно-політичних змін. Отже, йдеться не про недорозвиненість київської візантиністики до рівня школи.

Для ідентифікації київської візантиністики ми пропонуємо ввести в науковий обіг поняття *окремого варіанту розвитку*, яке дозволило б адекватно характеризувати явища наукового життя, проміжкові між стохастичними, епізодичними дослідженнями персоналій і програмованими студіями наукових шкіл з власними концепціями та узгодженими принципами. Це поняття доцільно застосовувати у випадках, що потребують пояснення, чому такі концепції та принципи не розвинулися закономірно за відсутності зовнішніх, випадкових чинників, здатних перервати структурування «недорозвинених» шкіл. «Окремі варіанти розвитку» тієї чи іншої дисципліни характеризуються наявністю об'єктивних передумов поступу в напрямку створення школи, котрі об'єднують певну групу науковців, відокремлюють її від інших. Але одночасно така група є лише умовною, бо в ній відсутнє самоусвідомлення себе як окремої спільноти, відсутнє бачення її окремоті зовнішніми спостерігачами, а також відсутній момент самоорганізації. «Окремі варіанти розвитку» не є колективними проявами, оскільки в даному випадку відсутній колектив одностайців, що об'єдналися навколо спільної мети. Проте вони не є і проявами індивідуальними, бо можуть бути визначені лише за наявністю тенденцій, що відстежуються більш ніж по одній персоналії. Через те, що «окремі варіанти розвитку» не містять моменту самоорганізації, їх взага-

лі не можна віднести до соціальних проявів: тільки за наявності цього моменту соціальна практика випереджає теорію, виходить за її рамки¹⁶. Якби київська візантиністика внаслідок його наявності була ідентифікована сучасниками, то вона перейшла б в розряд соціальних феноменів. Таким чином, поняття «окремого варіанту розвитку» можна застосовувати лише до проявів, в описі яких переважає теоретичний момент. Метою такого застосування може бути полегшення розуміння певного явища шляхом диференціювання його там, де це не дозволяє зробити соціальний момент.

Суттєвим, на нашу думку, є те, що «окремих варіант розвитку» представляє собою не «недорозвинену школу» (в літературі це зазвичай маскується евфемізмами на зразок «течії», «кола» тощо), якій просто не вистачило часу для набуття повноцінності, а, радше, персоніфікацію певної тенденції розвитку, котра проявляється об'єктивно, але не стає соціальним феноменом і не ідентифікується сучасниками. Саме це і сталося з представниками київської візантиністики. Саме це і спричинило аберації в її сприйнятті сучасниками, описані нами вище. Вплив цих аберацій і досі проявляється в тому, що дореволюційна візантиністика в Київському університеті не усвідомлюється сучасною історіографією як окремих напрямків наукової діяльності.

З межі ХХ–ХХІ ст. київська візантиністика межі ХІХ–ХХ ст. привертає до себе увагу як важлива сторінка минулого вітчизняної історіографії в контексті спроб її інтеграції до світової історичної науки. Під таким кутом зору ми намагаємося розглядати її, і з метою удосконалення засобів ідентифікації її та подібних їй явищ пропонуємо ввести поняття «окремого варіанту розвитку» історичної науки, чому і присвячена дана розвідка.

¹ Багалеї Д. Русская история. – М., 1914. – Т. 1. – С. 17; Кроче Бенедетто. Теория и история историографии [пер. с ит. И.М. Заславской]. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 35

² Чеканов В.Ю. До проблеми розвитку візантиністики в Київському університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Київсь-

кого національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 43. Історія. – С. 62.

³ Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 28–29; Чеканов В.Ю. Київський візантиніст Юліан Кулаковський та міжнародні конгреси історичних наук на початку ХХ ст. // Вісник Київського славістичного університету. – 2009. – № 41. – С. 202.

⁴ Огнева Тетяна. Справа Терновського. – К.: Вирій, 2004. – 96 с.; Матвеева Леся. Юлиан Кулаковский. Жизнеописание. – К.: СтилоС, 2002. – 482 с. – (Ин-т востоковедения им. А. Крымского НАН Украины); Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. – СПб.: Алетейя, 2004. – 477 с.

⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 16 – Од. зб. 935. – Арк. 105, 109.

⁶ Флоринский Тимофей. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. – К.: Университ. тип., 1888. – С. 5–12.

⁷ Чеканов Всеволод. Т.Д. Флоринський та його внесок у розробку концепції греко-слов'янського світу // Університет. – 2009. – № 3. – С. 99.

⁸ Наукова бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Ін-т рукопису. – Ф.3. – Од. зб. 20304, 20314–20316 та ін.

⁹ Вишпер Р. Очерки теории исторического познания. – М.: Т-во И.Н.Кушнерев и К, 1911. – С. 63; Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография [пер. с англ. и комм. Ю.А. Асеева]. – М.: Наука, 1980. – С. 126–128; Тойнби А.Дж. Постижение истории. Сборник [пер. с англ. Е.Д. Жаркова]. – М.: Издат. группа «Прогресс», 1996. – С. 14–15.

¹⁰ Скарга Барбара. Межі історичності. – К.: Аквілон-плюс, 2002. – С. 36.

¹¹ Брайчевський Михайло. Вступ до історичної науки. – К.: КМ Академія, 1995. – С. 94.

¹² Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Брянский пед. Ин-т им. И.Г.Петровского, 1994. – С. 59–62.

¹³ Тарасенко Ольга. Становлення і розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834 – 1884 рр. – К.: Логос, 1995. – С. 143.

¹⁴ École des Annales. Première génération. – http://fr.wikipedia.org/wiki/%c3%89cole_des_Annales.

¹⁵ Serta Borysthenica. Сборник в честь Юлиана Андреевича Кулаковского. – К.: Университ. тип., 1911. – С. 1.

¹⁶ Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – С. 194.

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ
ТА РОСІЙСЬКА АКАДЕМІЧНА ЕЛІТА:
ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ СПІВПРАЦІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Визначальною рисою європейської історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було створення інфраструктури історичної науки (кафедр, інститутів, товариств, журналів, з'їздів), що стимулювало подальше поглиблення зв'язків між істориками¹. У багатьох країнах головним чинником цього процесу були Академії наук. Для Наддніпрянської та Причорноморської України таким центром була Імператорська С.-Петербурзька АН (у 1914–1917 – Петроградська), у 1917–1925 рр. – Російська, а від 25 липня 1925 р. – АН СРСР (у подальшому тексті ці назви узагальнено аббревіатурою АН)². В активному контакті з російськими академіками-лібералами перебувала перша українська Академія Наук – львівське НТШ. Попри адміністративно-політичні та культурні зміни часів війн та революцій, створення ВУАН, зв'язки з російськими академіками зберігали свою привабливість для багатьох українських істориків. Про співпрацю українських істориків та російських академіків головним чином відомо крізь призму біографій центральних постатей української історіографії, наприклад, М.Грушевського. Однак на сьогодні взаємовплив російських академічних структур та української історичної науки комплексно не досліджено.

У цій статті прагнемо дослідити регіональний зріз цієї проблеми – систему контактів між південноукраїнськими істориками (територія сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської областей України та АРК) та російських академіків-гумантаріїв (передусім взято до уваги мешканців С.-Петербургу (Петрограда, Ленінграда) та Москви, які уособлювали АН і визначали її роботу). Розглянуто два блоки питань: по-перше, при-

ватні контакти між істориками (в тому числі, істориками права, літератури та мистецтва, на наш погляд, – повноправними учасниками історіографічного процесу), які часто зумовлювали офіційні, по-друге, – інфраструктурні зв'язки, тобто співпрацю АН та південноукраїнських установ, товариств, участь академіків у роботі товариств і навпаки – південноукраїнських істориків – у роботі АН (публікація статей у виданнях, підготовка відгуків на академічні премії та оримання премій тощо). Хронологічні межі статті зумовлені тим, що попри відчутні зовнішні зміни, у науковому житті другої половини ХІХ ст. – 1920-х рр. традиційна система зв'язків між вченими в основних рисах залишалася незмінною. Докорінний перелам між поколіннями відбувся лише у 1930-х рр.

У попередній історіографії найгрунтовніший внесок у дослідження співпраці російських академіків та кримських істориків зробив кримський професор А.Непомнящий³. Єдина стаття, що безпосередньо відповідає одеському зрізу нашої теми, належить одеському історіографу Л.Новіковій⁴. Однак загалом запропонована тема не формулювалася і комплексно не досліджувалася. Основну джерельну базу нашої статті складають актові та епістолярні джерела з Архіву РАН у Москві та С.-Петербурзькій філії, Державного архіву Одеської області, праці істориків та періодичні наукові видання ХІХ – початку ХХ ст.

Розвиток історичної науки на території сучасних південноукраїнських областей у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався нерівномірно. Головним осередком історичних досліджень, безумовно, була Одеса з її Новоросійським університетом (НУ) та декількома товариствами історичного профілю при ньому: Історико-Філологічним (ІФТ) (1889–1923) та Бібліографічним (ОБТ) (1911–1923). У 1839–1921 рр. в Одесі активно діяло Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС), в якому провідну роль відігравала професура. На своєрідному другому місці за інтенсивністю історіографічного процесу перебував Крим, де у 1887–1923 рр. діяла Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК), активно розвивалися археологічні дослідження Північного Причорномор'я. Попри зусилля відомого

ентузіаста археологічних та музеєзнавчих студій В.Гошкевича, інший міський центр Півдня – Херсон, все ж таки не досяг рівня Одеси та Крима. Лише декілька аматорів історичної думки працювало в цей час у Миколаєві. У 1920-х рр. запропонована «ієрархія» загалом збереглася.

Зазначені особливості «історіографічного районування» Південної України зумовили рівень інтенсивності контактів між південноукраїнськими істориками та академічною елітою Росії. Перші контакти пов'язані з іменами одеських істориків А.Скальковського та М.Мурзакевича. На приватному рівні обидва підтримували відносини з академіками М.Погодіним та А.Куніком. На 1856 р. здебільшого завдяки особистим контактам цих істориків почесним членом ОТІС був обраний президент АН С.Уваров та дійсними – М. Погодін, Д.Язиков, І.Срезневський, О.Бодяньський, О.Уваров та М.Устрялов. У 1842 та 1851 рр. у члени ОТІС були обрані провідні іноземні славісти, іноземні члени АН, В.Ганка, В.Караджич, В.Копітар, П-Й.Шафарик (пізніше до них приєднався Л.Нідерле). З них найактивніше з ОТІС співпрацював М.Погодін, який першим з представників російської академічної еліти опублікував у 1, 2 та 8 томах «Записок» ОТІС 3 статті. Праця М.Мурзакевича «Апостол Зографский XIV века» була опублікована у 1861 р. у 2 випуску X тому «Известий» АН.

У 1837 р. за дорученням О.Уварова М.Мурзакевич відвідав Крим задля складання опису місцевих старожитностей. Невдараж свої праці на премії АН подавав А.Скальковський, щоправда без успіху. Зрештою, за рукопис першої частини своєї праці «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1850–1853) у 1849 р. одеський історик отримав «половинну» Демідівську премію АН. Більш того, у 1856 р. А.Скальковський був обраний членом-кореспондентом АН. Додамо, що у першій половині ХІХ ст. в одеському Рішельєвському лицейі 6 років працював відомий орієнталіст В.Григор'єв, який вже 9 років після від'їзду з Одеси у 1853 р. був обраний членом-кореспондентом АН.

Відкриття у 1865 р. в Одесі першого і єдиного на півдні Російської імперії університету сприяло подальшій інтенсифіка-

ції контактів з АН. Славісти В.Григорович (член-кореспондент АН з 1851 р.) та І.Ягич (дійсний член АН з 1869 р.) прибули до НУ в академічному статусі. Для частини викладачів одеський університет став трампліном для подальшого сходження на вершини академічного Олімпу: палеографів та істориків літератури Ф.Корша та В.Істрина (слід згадати й Б.Ляпунова, хоч він значно більше був лінгвістом, аніж істориком), істориків мистецтва Н.Кондакова та О.Нікітського, історика літератури Д.Овсяннико-Куліковського (до того ж випускника НУ), славіста П.Лаврова. Н.Кондаков та Д.Овсяннико-Куліковський вже у статусі академіків знову викладали в НУ у 1918–1920 рр. Випускники НУ, відомий археолог Б. Фармаковський та історик мистецтва Д.Айналов, минуючи статус викладача своєї альма-матер, після переїзду з Одеси у Західну Європу та С.-Петербург у 1914 р. були обрані членами-кореспондентами АН. Схожу роль Одеса відіграла й у долі радянського академіка Г.Панкратової, випускниці 1917 р. історико-філологічного факультету Одеських вищих жіночих курсів.

Низка викладачів-істориків НУ були вихованцями російських академіків та членів-кореспондентів АН: русисти М.Смирнов і Г.Перетяткович – М.Устрялова та С.Соловйова; візантиніст та славіст Ф.Успенський – В.Ламанського та К.Бестужева-Рюміна; славіст О.Кочубинський – Н.Попова; єгиптолог О.Коцейовський – Б.Тураєва; історики нової історії Західної Європи П.Ардашев і Є.Щепкін – В.Герье; історики літератури О.Кірпічніков, В.Істрин, І.Іванов, В.Лазурський – Ф.Буслаєва та М.Стороженка; історик церкви О.Доброклонський – В.Ключевського; медієвісти В.Крусман та К.Флоровська – І.Гревса, М.Дьяконова, С.Платонова, М.Ростовцева. У 1918–1920-х рр. викладачем історії у середніх навчальних закладах Одеси та співробітником архіву працювала В. Пісная – випускниця пітерських Бестужівських жіночих курсів, вихованка академіків Ф.Зелінського та С.Ольденбурга.

Ці зв'язки не могли не впливати на контакти НУ та АН. В Одесі частина з цих істориків підтримувала тісні взаємини зі своїми вчителями та колишніми друзями, здебільшого шляхом

листування (П.Ардашев, Є.Щепкін – з В.Герье, К.Флоровська – з І.Гревсом). Професори кафедри руської історії М Смирнов та Г.Перетяткович популяризували серед студентів погляди С.Соловйова, який був для них безумовним авторитетом. З ініціативи М.Смирнова знаменитий московський історик у 1876 р. був обраний почесним членом НУ. За поданням Ф.Успенського, аналогічне звання отримав у 1883 р. В.Ламанський, у 1888 р. за ініціативи О.Кірпицькіна – Ф.Буслаєв. Почесними членами НУ були також обрані О.Уваров та М.Погодін (1871), І.Срезневський (1879), О.Міллер (1885)⁵. Деяким професорам вдалося прищепити пієтет до своїх вчителів своїм учням. Яскравим прикладом цього є доповідь на засіданні ОІС одеського учня Ф.Успенського М.Попруженка про покійного В.Ламанського⁶.

Серед петербурзької академічної еліти найжвавіши контакти з одеськими колегами підтримував професор І.Помяловський – антикознавець, член-кореспондент АН з 1890 р. Він листувався з одеськими істориками О.Кочубинським, І.Линниченко, В.Войтковським, В.Надлером, О. Павловським, О.Алмазовим, деканами історико-філологічного факультету НУ І.Некрасовим та О.Деревицьким. Листування було присвячено різноманітним науковим та приватним питанням. Зокрема, В.Войтковський надіслав колезі півтора десятки листів відомого славіста М.Раєвського, що залишились у нього від сотні листів внаслідок двадцятирічного листування між ними⁷. В інших листах розповіді про наукові плани густо пересипані враженнями від дріб'язкової боротьби між професорами. В.Надлер вважав, що НУ – «это настоящее провинциальное затишье со всеми, подобающими таковому месту атрибутами. Тут есть немало честных и даровитых тружеников науки, но не они, а сплетники и интриганы задают здесь тон и заправляют всеми делами»⁸. Натомість О.Деревицький, хоч і зазначав, що «удобства жизни здесь несравнимо лучше чем в Харькове», але був незадоволений дороговизною життя та великою кількістю євреїв: «отрицательную сторону Одессы составляют именно ее обитатели – разумеется в массе. Я не принадлежу к числу непримиримых юдофобов, но нельзя сказать, чтобы иерусалимские дворяне были близки мо-

ему сердцу. А сколько их здесь, Бог мой! Евреи в купальнях, евреи в ресторанах, в полиции, на почте, на базаре, улице, в магазинах, на бульварах, за стеною нашей квартиры! И как достается бедному нашему языку – нашему прекрасному языку, здесь в Одессе! Сюдою (сюда), столяр, пересыпь, блудить (блуждать). Я хотел в справочной конторе взять няню для детей из уроженок великороссийских губерний, но таковой не нашлось, и мы взяли немку. А одесская пресса! – все пересыпано иудаизмами. Жидки заповолонили местную печать и сообщили ей свойственный их натуре характер юркости, назойливости, трусливого нахальства и самодовольной пошлости».

Ці характеристики Одеси та НУ загалом збігаються з враженнями академіків І. Ягича та Н. Кондакова. Привертають увагу й характеристики колег-одеситів. Так, про М.Попруженко О.Деревицький писав: «это человек скромный, трудолюбивый, сознающий свои недочеты, чуждый нахальству и шарлатанства, но все же подчас невежество его поразительно. При том упорстве труда, которым он отличается, можно впрочем надеяться, что он еще будет много учиться и в конце концов с честью займет то место, которое ему указывается самим кругом его занятий». Дещо згодом він зауважував, що М.Попруженко не хапає з неба зірок, але є старанним викладачем, знаючим та корисним». Учня Г.Перетятковича О.Белюгова він атестував як «человека очень робкого, застенчивого и не умеющего показать товар лицом, трудолюбивого и знающего, но не даровитого». Після поїздки до Криму, у О.Деревицького залишились позитивні враження від діяльності ТВАК, її музею та бібліотеки, які він вважав кращими, ніж в ОТІС. Він виділяв діяльність А.Маркевича та Ф.Лашкова, які «вносят большое оживление и успевают почти из ничего созидать многое»⁹.

З одеського боку найактивнішим у налагодженні співпраці з академіками був професор кафедри руської історії НУ у 1896–1919 рр. І.Линниченко. Захист магістерської дисертації в С.-Петербурзі, викладання наприкінці 1880-х – першій половині 1890-х рр. у Московському університеті, активна участь у журналах, товариствах та з'їздах забезпечили науковцю знайомство

з майже усім цвітом гуманітраного «крила» АН: О.Лаппо-Данилевським, О.Шахматовим, А.Куніком, О.Веселовським, Ф.Коршем, В.Міллером, О.Орешніковим, М.Богословським, М.Сперанським, І.Ждановим, П.Уваровою та ін. Особливо теплими І.Линниченко вважав свої відносини з О.Шахматовим¹⁰. Висока оцінка О.Шахматовим одеського колеги відбилась в одному з його листів, в якому він привітав бажання І.Линниченка видати свій курс з історіографії, вважаючи, що «Вам едва ли не единственному из наших историков, может удаться составление обзора западноевропейских источников с критической их оценкой»¹¹.

Перебуваючи в Одесі, І.Линниченко підтримував контакти з пітерськими та московськими істориками шляхом частих відряджень та листування. Важливою складовою змісту листів були не лише педагогічні та приватні справи, наукові плани, але й осмислення шляхів розвитку академічної науки. Ще перебуваючи у Москві, 9 травня 1889 р. у листі до новопризначеного президента АН великого князя Костянтина Костянтиновича І.Линниченко висловлював впевненість, що тепер АН набуде справді національно російського характеру, покінчить з засиллям німців. І.Линниченко вважав, що АН потребує реформ та обіцяв підтримку російських науковців. Він запевняв, що пише не як людина пов'язана з АН, але лише як скромний російський науковець, для якого дороги російська наука та російське життя: «я слишком люблю нашу науку, нашу бедную Русь, мне больно и обидно презрительное к ним отношение»¹². У 1898 р. І.Линниченко надіслав до АН записку про заснування критико-бібліографічного журналу з оглядом видань з руської історії та літератури¹³. У 1916 р. він піднесено зустрів ініціативу видання «Русского исторического журнала», надіславши в редакцію 500 рублів¹⁴. У грудні 1917 р. він вже обіцяв В. Бенешевичу пожертвувати 1 тис. рублів на видання цього нового історичного часопису АН¹⁵. Іноді він жертвував в бібліотеку АН цінні рукописи. Єдиний з південноукраїнських істориків він брав участь у підготовці академічних збірників: про Болеслава-Юрія II та листування А.Куніка та П.Бруна. Світ побачив лише перший проект¹⁶. Здебільшого цим двом проектам було присвячено листування

І.Линниченка з О.Лаппо-Данилевським. Свої особисті зв'язки І.Линниченко використовував для торування шляху у вищий науковий світ своїм учням – Б.Вахевичу, С.Аваліані, В.Арнаутову, А.Флоровському.

У листах до академіків І.Линниченка цікавив передусім моральний аспект розвитку науки. Так, у листі до В.Ламанського він заперечив можливість надання академічної премії О.Петрову лише за громадські заслуги, адже тоді постраждають інтереси науки¹⁷. Докладніше І.Линниченко висловився у листі до О.Шахматова 24 грудня 1899 р.: «АН не может быть верховным научным трибуналом и безапелляционно стоять во главе научного движения, у его руля. Примеры Французской Академии, да и нашей достаточно это опровергают. У нас есть Университеты, масса ученых обществ, крупных ученых, стоящих вне академии и всей совокопностью последних, а не А. определяется наше научное движение. Т.о. роль А. была бы иная; я бы назвал ее – научно-благотворительной и научно-поощрительной. В первом отношении роль А. состоит в материальном обеспечении выдающихся ученых, жалованье А-ка дает ученому возможность сосредоточить свои силы исключительно на одной научной деятельности. Во 2-ом отношении А. должна бы иметь возможность с одной стороны поддерживать или предпринимать крупные научные предприятия. Но теперь А. считает себя научно-административным учреждением. За звание академика А. требует определенных административных обязанностей... Личные отношения, узко-административные цели, даже властные рекомендации нередко определяют выбор академиком». Ілюструючи свої тези, він зазначав, що академіками не є В.Антонович, В.Іконников, В.Ключевский¹⁸. Рефлексує над думками колеги, О.Шахматов зауважив: «В Ваших отзывах о членах-корреспондентах, нами избранных, много справедливого. Но назовите пожалуйста Вы настоящих деятелей в области литературы и языка, которых мы не знали. Безлюдье страшное, а на безлюдье и Фома дворянин»¹⁹. З огляду на історіографічну репутацію І. Линниченка, виглядає несподіваним його заклик до О.Шахматова у 1914 р. аби АН захистила опального М.Грушев-

ського. Проте знамените українофільство О.Шахматова мало певні межі, традиційні для російського лібералізму. У грудні 1917 р. у листі до І.Линниченка О.Шахматов проклинав Центральну Раду і, отже, свого товарища М.Грушевського²⁰.

Окрім І. Линниченка, значною активністю у налагодженні зв'язків з членами АН відзначався німецький археолог, декан історико-філологічного факультету НУ та провідний діяч ОТІС Е.фон Штерн. Найжвавіше листування він підтримував з П.Уваровою та В.Латишевим. Головним чином, предметом обговорення були археологічні розкопки та підготовка археологічних з'їздів. Зокрема, у процесі підготовки до Чернігівського археологічного з'їзду (1908 р.) П.Уварова розглядала Е.фон Штерна як спеціаліста, який зможе протистояти «українофільській пропаганді». Про високу оцінку з боку П. Уварової свого колеги свідчить те, що вона гаряче переконувала його не залишати Російську імперію після відставки з НУ²¹.

У процес співпраці і, зокрема, листування з російськими академіками були залучені й позауніверситетські одеські історики, про що, зокрема, свідчить біографія сходознавця та краєзнавця, викладача одеських середніх навчальних закладів, члена ОТІС, П.Юрченка. Після його смерті в його особовому архіві О.Маркевич виявив листи Ф.Буслаєва, А.Бичкова, М.Васильєвського та О.Уварова²².

У Криму безумовними лідерами у налагодженні зв'язків з російськими академіками були провідні кримські історики А.Маркевич та О.Бертъе-Делагард, К.Косцюшко-Валюжинич. Коло зв'язків, зокрема, листування цих істориків з російськими академіками було приблизно однаковим: П.Уварова, О.Орешніков, В.Латишев, Н.Кондаков, Ф.Успенський, С.Платонов, О.Спіцин²³. Важливим питанням, що обговорювалося у низці листів, була ініціатива А.Маркевича та І.Линниченка щодо організації археологічного з'їзду у Криму. У Херсоні співробітництво та листування з Б.Фармаковським налагодив В. Гошкевич, завдяки чому фонди Херсонського міського музею старожитностей Херсонського краю та витончених мистецтв (1911–1923) поповнилися цінними знахідками з розкопок Ольвії.

Прямий контакт між південноукраїнськими істориками та членами АН відбувався під час археологічних та історичних з'їздів, відряджень. Так, під час Одеського археологічного з'їзду 1884 р. делегатами від АН були А.Бичков та І.Ягич. У 1912 р. голова ІФТ С. Вілінський представляв товариство в урочистому засіданні АН²⁴. У травні 1915 р. одесити І.Линниченко, Є.Трифільєв, О.Шпаков разом з С.Платоновим та М.Любавським взяли участь у з'їзді професорів кафедр руської історії та права у Московському університеті.

Важливе значення для зростання реноме південноукраїнської історичної науки мало винагородження академічними преміями одеських істориків. Вперше після А.Скальковського 25 вересня 1880 р. академічною, 23 Уварівською, премією був нагороджений доцент кафедри загальної історії НУ, візантиніст Ф.Успенський за докторську дисертацію «Образование второго Болгарского царства» (1879). Через 10 років доцент кафедри слов'янської філології О.Кочубинський став одним з перших лауреатів Макаріївської премії за відгуком свого колишнього колеги в НУ І.Ягича²⁵. Видатною подією в південноукраїнському історіографічному процесі слід визнати тему преміальної праці О.Кочубинського: дослідження слов'янознавчої діяльності гуртка російських вчених, об'єднаних у першій половині ХІХ ст. в Російській Академії, – зародку другого відділення («русского языка и словесности») АН. Таким чином, О.Кочубинський був автором унікального у місцевому історіографічному середовищі академікознавчого дослідження.

У 1894 р. професор кафедри церковного права НУ О.Алмазов отримав премію митрополита Макарія за видану в Одесі трьотомну працю «Тайная исповедь в Православной восточной церкви: опыт внешней истории». Цю працю він захистив як докторську дисертацію. У тому ж 1894 р. на Пушкінську премію АН без успіху претендував одеський юрист та історик А.Лонгіннов²⁶. Однак це було прелюдією для найбільшого успіху одеських істориків на зламі століть. У 1900 р. професор О.Кочубинський був нагороджений за відгуком В.Ламанського 42 премією графа Уварова за монографію присвячену генезі «східного пи-

тання» в політиці Російської імперії²⁷. Таким чином, одеський славіст став першим і єдиним з одеських істориків лауреатом відразу двох престижних академічних премій.

29 грудня 1915 р. фундаментальну працю професора кафедри історії християнської церкви НУ О.Доброклонського про життя одного з найвидатніших візантійських церковних діячів Феодора Студійського²⁸ було нагороджено премією Ахматова, але за відсутністю грошей автор отримав почесний відгук²⁹. У 1916 р. Уварівську премію за свою магістерську дисертацію «Состав Законодательной комиссии 1767–1774 гг.» отримав учень І.Линниченка, екстраординарний професор кафедри руської історії НУ А. Флоровський.

Інший вихованець І.Линниченка, С.Аваліані через неблагонадійність так і не зміг розпочати викладання ані в НУ і був змушений задовольнитися лише статусом вчителя одеських гімназій. Тим важливішим для С.Аваліані було те, що 5 травня 1915 р. комісія АН з проведення 57 Уварівського конкурсу у складі О.Шахматова, О.Лаппо-Данилевського, М.Дьяконова, В.Перетца, О.Соболевського, В.Латишева вирішила надати премію саме йому за трьотомну працю «Крестьянский вопрос в Закавказье» (1911–1913). За відсутністю коштів С.Аваліані отримав почесний відгук. Спочатку рецензування було доручено економісту та статистику О.Кауфману та сходознавцю М.Марру. Однак останній відмовився, вказавши заміну в особі приват-доцента Петроградського університету І.Джавахова (Джавахішвілі). О.Кауфман вважав недоліком праці С.Аваліані «решительное преобладание элемента повествования и даже пересказа над элементом исследования, анализа, недостаток исторической перспективы, иногда – выводов, основанные на недостаточных для обоснования вывода суммарных данных; в главной части книги – система размещения материала, затрудняющая чтение и мешающая читателю составить себе целостное представление по каждому из затронутых крестьянскою реформою вопросов; наконец, – внешняя неотделанность изложения». Однак, на його думку, це не применшувало головної позитивної сторони роботи – використання та оприлюднення великого комплексу нових

джерел. І.Джавахов вважав недоліком праці «некоторую неосведомленность автора в печатных источниках». Водночас, він наголошував, що «главная задача, основные вопросы изучены автором такою тщательностью и обстоятельностью, что перед читателем встает полная картина крестьянской реформы в Грузии»³⁰. До високої оцінки АН приєднався Московський університет, який нагородив С.Аваліані премією ім. Ю.Самарина. Ці події зумовили обрання грузинського історика приват-доцентом Петроградського університету. Цей факт піднесено зустріли одеські журналісти, один з яких зазначав, що Симона Лукича «знают и ценят в Петрограде и Москве – там, где как общеизвестно, к ученой Одессе и ученым из Одессы относятся, если не с большой предвзятостью, то, во всяком случае, ой-ой-ой, как сурово, и куда далеко не любого пускают»³¹.

За дорученням АН, декілька одеських істориків рецензували твори, що були висунуті на здобуття академічних премій. У 1907 р. І.Линниченко рецензував працю О.Петрова про Закарпаття, висунуту на 12 премію митрополита Макарія. На думку одеського професора, рецензована праця відзначалася слабкістю методологічної бази та висновків. Робота О.Петрова дала привід І.Линниченко висловити свою позицію щодо розмежування понять народ, нація, плем'я, національність. Він вважав, що плем'я є етнографічними поняттям, тоді як нація, національність – культурно-історичними. Посилаючись на Е.Мейера, він додавав, що нація є відносно пізнім історичним явищем³². Окрім цього, він готував рецензії на твори В. Лянскоронського та Л.Падалки, але вони були зняті з конкурсу і історик опублікував їх пізніше в «Известиях» ОБТ.

У 1918 р. АН призначила учня І.Линниченка А.Флоровського рецензентом монографії Г.Максимовича «Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. 1. Выборы и составление наказов» (Нежин, 1917), що була висунена на 60 Уварівський конкурс. У листі до С.Ольденбурга від 29 листопада 1917 р. А.Флоровський писав, що вважає за свій високий обов'язок виконати доручення РАН. Він представив докладну і здебільшого прихильну рецензію на твір Г.Максимо-

вича³³. Однак премія Г.Максимовичу не була надана. Натомість А.Флоровському було висловлено глибоку подяку та надано золоту медаль. Однак у зв'язку зі складними обставинами медаль було замінено на грошову винагороду.

Як найважливішу подію в історії співробітництва південноукраїнських істориків з АН слід розглядати їх обрання співробітниками АН. Першим після А. Скальковського у 1873 р. це почесне звання отримав історик церковного права, професор кафедри канонічного права НУ О.Павлов. У 1893 р. напередодні від'їзду з Одеси до Константинополя членом-кореспондентом АН було обрано Ф.Успенського. У 1894 р. аналогічний статус отримав О. Кірпічников, який ще чотири роки потому викладав в НУ. Зрештою, 20 листопада 1913 р. у члени-кореспонденти історико-філологічного відділення АН разом з Б.Тураєвим з результатом 9 – за, 1 – проти було обрано І.Линниченка. У відгуку М.Дьяконова, М.Янжула та О.Лаппо-Данилевського, зокрема, зазначалося, що «после В.Антоновича немало способствовал оживлению интереса к Южной и Юго-Западной Руси один из его преемников И. Линниченко». Академіки знайшли за потрібне відзначити і значні педагогічні заслуги одеського професора, велику роль у заснуванні та становленні ОБТ.

Низка російських істориків – академіків та членів-кореспондентів АН – у другій половині XIX – на початку XX ст. була обрана членами одеських історичних товариств. Найбільш презентабельним було ОТІС, членами якого були обрані П.Уварова, А.Бичков, І.Забелін, Д.Ровінський, Д.Кобеко, І.Помяловський, І.Цветаєв, В.Ернштедт, Ф.Корш, В.Дружинін, Л.Нідерле, В.Тізенгаузен, В.Латишев, Н.Попов, М.Веселовський, І.Ягич, І.Срезневський, В.Ламанський, В.Васильєвський, Д.Айналов, О.Орешніков, М.Ростовцев. Додамо, що почесним членом ОТІС був поет, президент АН, великий князь Костянтин Костянтинович. Частина з них була обрана у члени ще не маючи академічного звання. Почесними членами ІФТ було обрано академіків П.Нікітіна, В.Латишева, С.Платонова та П.Лаврова. І після від'їзду з Одеси членами ІФТ залишались Ф.Успенський та Ф.Корш. Особисті зв'язки І.Линниченка зумовили членство в

ОБТ О.Веселовського, О.Лаппо-Данілевського, О.Шахматова, П.Уварової та юриста О.Коні.

Позаяк ТВАК, як і інші архівні комісії, з'явилась завдяки ініціативам АН, її зв'язки з АН були дуже тісними. Вже у 1918 р. у звіті за 1917 р. кримчани скаржилися на те, що «лишились в это ужасное время поддержки, которую они всегда находили в РАН, за которую всегда будут благодарны»³⁴. Вже наприкінці діяльності ТВАК у 1922 р. у зв'язку з 35-річчям установи від РАН надійшла вітальна телеграма за підписом секретаря АН С. Ольденбурга, в якій наголошувалося на заслугах комісії у справі збереження спадковості традицій дореволюційної науки та сьогодення³⁵. Членами ТВАК були Д.Айналов, В.Бартольд, М.Веселовський, О.Лаппо-Данілевський, М.Марр, О.Орешніков, С.Платонов, О.Спіцин, О.Шахматов, М.Ростовцев, О.Самойлович, М.Ліхачов, О.Соболевський. Столичні члени не належали до найпомітніших діячів південноукраїнських історичних установ, проте внесок деяких з них був досить помітним, головним чином, шляхом забезпечення обміну літературою та публікації своїх статей. Так, В.Латишев опублікував на сторінках «Записок» ОПС 8 статей, М.Ростовцев – 2, О.Вікторов, Ф.Зелінський, М.Веселовський, Б.Тураєв – по 1. Вже у статусі члена-кореспондента та академіка АН Б. Фармаковський та Ф.Корш опублікували по одній статті. В «Известиях» ТВАК були опубліковані 3 статті та замітки Д.Айналова, 8 – М.Веселовського, 4 – В.Латишева, 2 – О.Орешнікова, 1 – С.Платонова, М.Ростовцева, О.Спіцина, П.Уварової, О.Шахматова, 6 – О.Самойловича. Частина статей була опублікована у збірках на честь Е.фон Штерна та О.Бертъє-Делагарда.

Публікації в академічних виданнях були важливою формою співробітництва південноукраїнських істориків з АН в останні десятиліття ХІХ – на початку ХХ ст. У 1873 р. О.Павлов надрукував джерелознавчу працю «Наказной список по Стоглаву» у «Записках Академии Наук». Окрім згаданої рецензії, І.Линниченко опублікував в «Известиях Отделения русского языка и словесности» («ИОРЯС») резонансну полемічну статтю, спрямовану проти трактування М.Грушевським грамот галиць-

кого князя Лева³⁶. Зв'язки І.Линниченка відкрили шлях до цього видання його учню В.Арнаутову та другу О.Маркевичу. Щоправда, стаття останнього була суто мовознавчого характеру³⁷. В «ИОРЯС» опублікував свою історико-етнографічну працю стипендіат НУ, а в подальшому класик української педагогічної думки, О.Музиченко³⁸. Особливою активністю відзначався В.Істрин: під час свого перебування в Одесі (1897–1907) у «Сборнике» і «Известиях» ОРЯС та «Византийском временнике» він опублікував 8 історико-літературних та палеографічних статей³⁹.

Значну активність у справі налагодження співпраці з АН розвинув славіст, викладач НУ та директор Одеської публічної бібліотеки М.Попруженко. В «ИОРЯС» та «Византийском временнике» він опублікував три візантинознавчі та болгаристичні статті⁴⁰. Завдяки контактам з діловодом II відділення АН П.Симоні М.Попруженко налагодив надходження періодичних видань АН та праць академіків до бібліотеки. На початку ХХ ст. він взяв участь у багатотомному проєкті АН «Словаря современного русского литературного языка». У листі до П.Симоні 1906 р. М.Попруженко зазначав, що дуже пишається участю у виданні АН, але неприємно вражений тим, що у 6 та 7 випусках словника його назвали «А.И.Попруженко»⁴¹. Останніми у дореволюційний період серед південноукраїнських істориків свої статті в «ИОРЯС» опублікували одеський історик та літературознавець, викладач гімназій, В.Данілов та кримський історик О.Бертъе-Делагард⁴². Більшість згаданих статей можна трактувати як українознавчі.

На сторінках візантинознавчого видання АН «Византийский временник» було опубліковано низку рецензій та статей професорів НУ, історика церкви та археолога М.Красносельцева, О.Кірпічникова, В.Істрина, М.Попруженка та історика права В.Сокольського. У передреволюційні роки АН прийняла до друку велику працю історика права, професора кафедри руського права НУ О.Шпакова «Історія секуляризації церковного майна у Новгороді за Івана III» (до 70 друкованих аркушів з 180 статистичними таблицями за рукописними матеріалами), але вона так і залишилась у рукописі.

Діяльність північних та південних колег по «історичному цеху» була об'єктом обоюдної рецепції. В першу чергу про це свідчать численні рецензії академіків та членів-кореспондентів АН на праці південноукраїнських істориків⁴³, некрологи, огляди діяльності установ та товариств⁴⁴. Так, С.Платонов використав у своєму дослідженні про Бориса Годунова працю О.Шпакова, у загальному курсі історії Росії відзначив високий рівень дисертації А.Флоровського⁴⁵. Одним зі свідчень поваги академіків до південноукраїнських істориків слід вважати прихильну статтю М.Ростовцева про О.Берт'є-Делагарда у популярній енциклопедії⁴⁶. На урочистому засіданні ІФТ у 1905 р. його голова В.Істрін з задоволенням констатував, що важливе значення видання товариства «Летописи» неодноразово було визначено у «Византийском временнике»⁴⁷.

Рецензуючи праці членів АН, південноукраїнські історики найчастіше надавали огляди, уникаючи значної критики. Наприклад, на засіданні ІФТ 28 квітня 1901 р. учень І.Линниченка Б.Вахевич доповів на тему «Дослідження академіка О.О.Шахматова про руські літописи», в якій розповів про основні висновки видатного історика щодо складу літописних зводів, методологію його праць. Південноукраїнські історики часто демонстрували пієтет до своїх поважних колег шляхом влаштування меморіальних засідань з відповідними публікаціями на сторінках місцевих видань, надсиланням вітальних делегацій та відправлення делегацій і, зрештою, у приватному спілкуванні. В ОТІС, ІФТ та ОБТ регулярно відзначали ювілеї чи вшанування пам'яті колег-академіків. І.Линниченко доповідав про значення діяльності М.Погодіна, А.Куніка, В.Ключевського, М.Ковалевського, О.Павлова, П.Уварової; І.Некрасов – М.Тихонравова; М.Попруженко – В.Ламанського; В.Сокольский та Є.Щепкін – О.Павлова та В.Васильєвського; С.Аваліані – М.Марра та В.Міллера; О.Шпаков – В.Ключевського. Окремо слід відзначити публікацію професором НУ В.Яковлевим в одному з томів «Записок» ОТІС листів М.Погодіна до архієпископа Херсонського та Таврійського Іннокентія, що, таким чином, започаткувало вивчення питання про контакти академіків з діячами півдня

України⁴⁸. Зазначимо, що у згаданих ювілейних статтях та некрологах це принципово важливе питання здебільшого оминалося.

На засіданнях ТВАК О.Маркевич виголосив доповіді про І.Забеліна, великого князя Костянтина Костянтиновича, М.Веселовського, О.Лаппо-Данилевського, М.Дьяконова, С.Платонова (у 1919 р. вченого помилково було зараховано до числа померлих у роки лихоліття), О.Шахматова, В.Латишева, В.Ключевського, О.Лаппо-Данилевського; Д.Айналов – про С.Платонова, Вернадський Г. – С.Платонова та О.Лаппо-Данилевського; Б.Греков – С.Платонова, О.Лаппо-Данилевського, М.Дьяконова; І.Іванов – І.Помяловського; О.Назаревський – О.Лаппо-Данилевського; Л.Моїсєєв – про 25-річчя наукової діяльності Б.Фармаковського.

В особистих контактах південноукраїнські історики часто наголошували на провідному значенні діяльності академіків для своєї роботи. У 1909 р. В.Арнаутов скаржився О.Шахматову на те, що у своїй роботі над літописами в Одесі він самотній і додавав, що «Ваши работы по летописному вопросу я всегда читаю с величайшим интересом и в своих занятиях руководствуюсь методом и принципами, положенными в их основание»⁴⁹. Даруючи примірник першого тому своєї праці «Крестьянский вопрос в Закавказье» М.Ковалевському, С.Авалиані зробив дарчий надпис: «Максиму Максимовичу Ковалевскому, учителю и наставнику в сфере научного познания Кавказа, от одного из многих идейных учеников в знак безграничного поклонения и уважения. С.Авалиані. Одесса 26/II. 1914 г.»⁵⁰. Пізніше, на основі вивчення робіт М. Ковалевського з історії звичаєвого права народів Кавказу, С.Авалиані написав у 1916 р. статтю «Заслуги М.М.Ковалевского в изучении обычного права народностей Кавказа».

Проте, історія взаємин південноукраїнських істориків та академіків включає й випадки опонування. У 1889 р. спалахнула гостра журнальна полеміка між Ф.Успенським та В.Васильєвським⁵¹. І.Линниченко достатньо критично сприймав діяльність В.Ключевського. У 1903 р. Є.Щепкін та деякі інші професори НУ намагалися влаштувати на кафедрі руської історії НУ

М.Рожкова. Вони заручилися позитивним відгуком В.Ключевського, підкреслюючи академічний статус московського професора⁵². Однак це не зупинило І. Линниченка, який гостро розкритикував М.Рожкова, тим самим, вочевидь, піддавши сумніву авторитет В.Ключевського. На відміну від М.Попруженка, І.Линниченко дуже критично сприймав діяльність В.Ламанського, про що яскраво свідчить його стаття 1915 р.⁵³. Думку В.Ламанського про застарілість Слов'янських товариств не сприйняв О.Маркевич⁵⁴.

Політичні зміни 1920-х рр. призвели до деякої еволюції у контактах між південноукраїнськими істориками та російськими академіками. Як частина РСФРР, Крим отримав більші передумови для співпраці з АН, тоді як інші південноукраїнські регіони мали переорієнтуватися на тісніше співробітництво з ВУАН та на українознавчі дослідження. Дісно, у 1920-ті рр. Крим вийшов на провідні позиції на півдні сучасної України у співпраці з АН. Провідником цієї співпраці, як і раніше було ТВАК, яке у березні 1923 р. було перейменовано у Таврійське товариство історії, археології та етнографії (ТТІАЕ) на чолі з А.Маркевичем. ТТІАЕ діяло до 1931 р. Стратегія співпраці з АН залишилась без змін. До складу ТТІАЕ було обрано сходознавців І.Крачковського та І.Орбеллі, русиста Ю.Готьє та візантиніста О.Васильєва. В.Бартольд, М.Март та І.Крачковський були обрані почесними членами. Особливістю ТВАК було велике представництво російських орієнталістів, що відповідало специфіці історичного значення Криму та важливості сходознавчого напрямку у роботі комісії. З переїздом до Криму у 1919 р. І.Линниченка та наданням звання академіка у 1927 р. С.Жебельову потенціал товариства зріс, так би мовити, завдяки внутрішнім ресурсам.

Як і раніше, між ТТІАЕ та АН відбувався обмін виданнями, на засіданнях товариства вшановували ювілеї (80-річчя Ф.Успенського) та пам'ять видатних осіб, в тому числі спалюваних радянською пропагандою емігрантів: О.Соболевського, П.Уварової, І.Линниченка, Ф.Успенського, Б.Фармаковського, В.Бартольда, Н.Кондакова. Продовжилася, хоча і меншою мі-

рою, практика публікацій статей та повідомлень академіків на сторінках «Известий»: 2 – С.Платонова, 2 – С.Жебельова, 1 – Д.Айналова. Аж 7 публікаціями відзначився член-кореспондент АН Є.Петухов, колишній, колишій петербуржець, але на той момент вже викладач Таврійського університету. У 1925 р. ТТІАЕ привітала телеграмою АН з 200-річчям. У Москву та Ленінград було делеговано Є.Петухова. 1 листопада 1925 р. Є.Петухов доповів членам товариства про урочистості, наголосивши, що «торжествами была подчеркнута наша связь с недавним прошлым и умственной культурой, из которой выросла современная наука. Торжества являются ярким событием для русского ученого, просветом для провинциального научного работника, оживляющим его тягу к общечеловечности». Значення свята також підкреслив А.Маркевич⁵⁵.

Тривали й контакти на індивідуальному рівні. Вже з Криму І.Линниченко писав листи М.Богословському, О.Орешнікову, М.Сперанському, розповідаючи про свою педагогічну та творчу діяльність, прохаючи посприяти йому у покращенні матеріальних умов, допомогти учням. У 1925 р. І.Линниченко телеграмою привітав АН з черговим ювілеєм та висловлював надію, що «из под пепла старой России снова поднимется вечно чистое знамя науки»⁵⁶. Однак його спогади про Д.Іловайського не були прийняті до друку в академічному виданні і не лише через брак коштів, але й через публіцистичність статті.

Значно більш успішним був досвід А.Маркевича. У 1925 р. АН привітала А.Маркевича з приводу 70-річчя та 50-річчя його наукової діяльності. Зокрема, академік І.Крачковський зазначав, що: «можно смело сказать, что его труды и редактированные им «Известия» представляет собой своеобразную энциклопедию по истории и культуре Крыма, которая еще долго послужит путеводителем для всех исследователей края». 15 січня 1927 р. А.Маркевич першим серед кримчан та останнім серед південноукраїнських істориків ХІХ – першої половини ХХ ст. був обраний у члени-кореспонденти АН СРСР по разряду історичних наук за поданням С.Платонова та С.Крачковського⁵⁷. Через рік А.Маркевич «відплатив» академікам публікацією на сторінках

«Известий АН СРСР» першої в своїй творчості статті в академічному виданні⁵⁸.

Хоч і не так жваво, але й у 1920-ті рр. розвивалися контакти між АН та одеськими істориками. На інституційному рівні унікальним фактом було створення у 1926 р. Одеського відділення Русько-Візантійської історико-словникової комісії АН, до якої увійшли одесити А.Готалов-Готліб, С.Дложевський, Є.Загоровський, П.Потапов та М.Болтенко. Вони мали взяти участь у перевиданні словника Дюканжа та відновити вивчення Візантії в Одесі⁵⁹. 6 листопада 1925 р. Є.Загоровський написав листа до голови Русько-Візантійської комісії РАН академіка В.Бенешевича, в якому дякував за обрання його у члени цієї комісії та доручення простудіювати візантійський аспект праці П.Бруна «Черноморье», висловлював радість з приводу відновлення часопису «Византийский временник» та бажання надрукувати на його сторінках свої роботи. Також історик просив надіслати йому книгу М.Ростовцева «Скифия и Боспор»⁶⁰. Є.Загоровському доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема, візантологів, В.Юргевича, М.Мурзакевича, П.Бруна та В.Григоровича⁶¹. Ці плани були реалізовані лише незначною мірою. Деякі результати своїх студій він оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців та у збірці ВУАН «Полуднева Україна»⁶². До цього факту дотичне співробітництво одеських археологів (С.Дложевського, М.Болтенко, В.Пора-Леонович, Г.Цомакіона), зосереджених в археологічній секції Одеської краєзнавчої комісії при ВУАН та Одеському археологічному музеї, з музеями та археологічними комісіями АН, головним чином, завдяки діяльності члена археологічної секції Одеської краєзнавчої комісії при ВУАН Б.Фармаковського. Співпрацю з цим вченим продовжили й херсонці В.Гошкевич та Г.Крисин. На смерть археолога відгукнувся у центральному українському сходознавчому виданні одесит М.Болтенко⁶³. Членом Центрального бюро краєзнавства при АН з 1924 р. був С.Дложевський. Інфраструктурний зв'язок з Одесою простежується також в ювілейному привітанні за підписом В.Істріна та В.Шишмарьова, що у 1926 р. АН надіслала історика літератури В.Лазурському як найстарішому

руському англознавцю⁶⁴.

Окрім згаданої публікації А.Маркевича серед південноукраїнських істориків у виданнях АН опублікували свої статті історик права І.Фаас та єгиптолог С.Доніч⁶⁵. Єдиним фактом публікації в одеських виданнях історико-літературно-філологічної праці російського академіка є стаття В.Істрина у II томі «Ученых записок Высшей школы г. Одессы. Отдел гум.-общ. наук.», який був присвячений 30-річчю іншого колишнього одесита академіка Б.Ляпунова⁶⁶. У 1920–1930-х рр. останній продовжував підтримувати найтісніші стосунки зі своїми одеськими колегами, зокрема, В.Лазурським, Є.Загоровським, О.Шпаковим, М.Слабченко. У додатку до статті публікуємо до цього невідомий слабченкознавцям лист видатного історика до свого колишнього університетського викладача Б.Ляпунова. За духом він схожий на листи 1920-х рр. М.Слабченка до І.Линниченка – свого основного вчителя⁶⁷. Лист допомагає встановити ще невідомий факт теплих стосунків між науковцями, відбиває ставлення одесита до О.Шахматова. Це не був єдиний факт листування М.Слабченка з російськими академіками. У 1928 р. він написав листа до С. Ольденбурга з проханням надійслати для Одеського наукового товариства матеріали та спогади про філософа В.Левевича. Особливо його цікавила інформація про журфікси у філософа, рукопис його опальної праці⁶⁸. Однак, як писав М.Слабченко С.Єфремову, відповіді він так і не одержав⁶⁹. Серед інших фактів міжособових контактів південноукраїнських істориків та членів АН у 1920-ті рр. слід відзначити короткотривале листування Є. Загоровського та Ф.Успенського у 1925 р.⁷⁰ та подорож у грудні 1925 р. С.Борового до Ленінграду, де він зустрічався з візантиністом В.Бенешевичем, працював з каталогом єврейських книг в Азійському музеї АН СРСР⁷¹. Якщо з Кримом у перші пореволюційні роки була пов'язана біографія радянського академіка Б.Грекова, то з Одесою – у подальшому співробітників АН істориків літератури Ю.Оксмана, Й.Троцького (Тронського), І.Троцького і археолога С.Семенова-Зусера.

Отже, в історії відносин південноукраїнських істориків та АН у другій половині XIX – у перших десятиріччях XX ст. спо-

стерігався взаємовплив, а не однобічний диктат північних столиць. Зміцнення контактів між південноукраїнськими істориками та АН відбувалось не лише завдяки загальним закономірностям, але й дії особистого чинника. На всіх етапах періоду міжособистісні відносини переважали над інституційними. Зокрема, слід відзначити найвагомійший внесок у розвиток налагодження контактів серед російських академіків родини Уварових, В.Латишева, С.Платонова, Н.Кондакова, Ф.Успенського, серед південноукраїнських істориків – А.Маркевича, О.Бертє-Делгарда та І.Линниченка. В історії інфраструктурних зв'язків найважливішу роль відіграли товариства історико-етнографічного профілю – ОІС та ТВАК/ТТІАЕ, а з боку АН – історико-філологічне відділення та відділення російської мови та словесності. У цих контактах яскраво відбилася одна з провідних рис тодішньої гуманітаристики – тяжіння до міждисциплінарності. Загалом, за рівнем інтенсивності співпраці з російською академічною елітою та структурами Південна Україна перебувала на приблизно однаковому рівні з Правобережною.

Додаток

*СПБ ФАРАН. – Ф. 752. – Оп. 2. – Спр. 288. – 2 арк.
Лист М.Слабченка до Б.Ляпунова*

Глубоко уважаемый Борис Михайлович!

Очень признателен Вам за память обо мне. Здоровье мое, слава Богу, совсем восстановилось, а дух по-прежнему остается смятенный. И смятение это объясняется глубочайшей изверенностью в людей. Уже голодный год сильно обнажил людскую душу. Колоссальная масса представилась в таком неприглядном виде, что жуть взяла. Судите, насколько велико было мое потрясение потому, что я ведь истор. материалист, в жизни бывал не столько на коне, сколько под конем, всю компанию провел, во время междоусобицы и разрухи потерял множество близких людей. Но ничто меня так не потрясло, как утеря человеком

людского облика. Да, я хорошо знал, что ученый представляется зарницей, которая трепещет, освещает сразу глубокие дали. А вот Вы уехали в Россию – и нет зарницы, ученого и человека сразу, нет, понимаете, с Вашим отсутствием человека, присутствие которого освежало и бодрило, как легкий ветерок в жгучие жары. Остались чиновники, слепые музыканты, которым все равно что играть, лишь бы платили! И поведешь скорбными очами и в тоске крикнешь: «бабку, де ти?» А в ответ слышишь жужжание: «чего прикажете». Мягусь, злобно протестую. Не знаю, над кем иронизирую, над иными, над своей обокраденной верой в человека. Ну-да, я, конечно, добросовестно буду вести свою ученую работу, ведь я тоже ученый хотя и маленький, не чувствую себя каким-то эмигрантом. Но долго-ль смогу работать? Рад был бы и не выздоравливать. Какая насмешка! На Пасху был при смерти – уцелел, на Петра и Павла умирал – уцелел. Но какой от этого толк? Стоило ль уцелевать во время войны и революции, стоило ль жить 42 года, чтоб придти к выводу, что Ляпуновы и Шахматовы зарницы, а вокруг них непроглядная египетская ночь? Ужасно! И, вот Вам крест святой, только и жив что зарницами. Без них руки на себя наложил бы! Посему можете себе представить, как тяжело мне было узнать о Вашем отъезде из Украины. Теперь уж у нас нет трепетного света, и сиявшего, и гревшего нас. И не будет, дорогой мой учитель и последний богатырь науки. Прощайте и простите.

Ваш М. Слабченко
6. IX. 1924

¹ Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 28–39.

² Басаргина Е.Ю. Императорская Академия наук на рубеже ХІХ–ХХ веков. – М., 2008. – 656 с.

³ Див. праці А.А.Непомнящего: К вопросу об исследовании Крыма российскими востоковедами // Востокведный сборник / Таврический эколо-

гический ин-т, фак-т востоковедения. – Симферополь, 1999. – Вып. 3. – С. 39–52; О роли Н.И.Веселовского в изучении истории и этнографии Крыма (по материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга) // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вып. 1: Архів і особа. – С. 182–191; Крым в научном наследии академика А.Н.Самойловича // Самойлович А.Н. Избранные труды о Крыме. – Симферополь, 2000. – С. 8–18; Научная деятельность А.В. Орешникова в контексте изучения Крыма в конце XIX – первой трети XX века // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2000. – № 2 (6). – С. 20–25; Наукова спадщина Василя Лагишева: досвід кримознавчої біобібліографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вып. 7. – С. 417–426 та ін.

⁴ Новікова Л. «История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского» А.А.Скальковского на Демідівському конкурсі Петербурзької Академії наук // Чорноморська минувшина. – Вып. 2. – Одеса, 2007. – С. 97–108.

⁵ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890. – С. V–VI.

⁶ Попруженко М.Г. В.И.Ламанский // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Т. 32. – 1916. – С. 88–107.

⁷ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 666. – 4 арк.

⁸ ВР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 46–47.

⁹ ВР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 743 – Арк. 62–63, 81, 98–99, 129–130, 164, 168.

¹⁰ Малоизвестная статья И.А.Линниченко «Памяти Алексея Александровича Шахматова» // Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 204.

¹¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 40.

¹² ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 1.

¹³ С.–Петербургська філія архіву Російської академії наук (СПБ ФАРАН). – Ф. 95– Оп. 2.– Спр. 525. – Арк. 62.

¹⁴ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 15; СПБ ФАРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 26–27.

¹⁵ СПБ ФАРАН. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15.

¹⁶ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – СПб: Тип. Император. АН, 1907. – 334 с.

- ¹⁷ СПБ ФАРАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк. 1.
- ¹⁸ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 12–14.
- ¹⁹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 11.
- ²⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 1.
- ²¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. V. – Спр. 2496. – Арк. 1.
- ²² Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 883.
- ²³ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с.; Непомнящий А.А. Александр Львович Бертье-Делагард: библиографические штудии // Боспорские исследования. – Вып. V. – Симферополь–Керчь. – 2004. – С.476–494.
- ²⁴ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 556.
- ²⁵ Ягич И.В. Отзыв о книге: Кочубинский А.А. Адмирал Шишков и канцлер Гр.Румянцов. Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887–1888 // Отчет о 3 присуждении премий Макария. Приложение к LXIII тому Записок ИАН. – № 3. – СПб, 1890. – С. 114–128.
- ²⁶ Владимиров П.В. Отчет о 10-м присуждении премий имени А.С.Пушкина в 1894 г. // Известия отделения русского языка и словесности АН (ИОРЯС). – 1897. – Т. 63. – № 16. – С. 35–74.
- ²⁷ Ламанский В.И. Отзыв на книгу: Кочубинский А.А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. – Одесса, 1899 // Отчет о 42 присуждении наград гр. Уварова, 25 сентября 1900 г. – СПб, 1900. – С. 9–12.
- ²⁸ Доброклонский А.П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1–2. – Одесса, 1913–1914.
- ²⁹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1255. – Арк. 12.
- ³⁰ СПБ ФАРАН. – Ф. 2. – Оп. 1–1913. – Спр. 40. – Арк. 12, 50, 59–60.
- ³¹ Москвич Н. Муж науки и госпожа совесть // Одесский листок. – 1917. – 25 марта.
- ³² Линниченко И.А. Рец. на: Петров А.Л. Материалы для истории Угорской Руси. – Спб, 1906 // Отчет о 12 присуждении ИАН премий митрополита Макария в 1907 г. – СПб, 1910. – С. 35–53.
- ³³ СПБ ФАРАН. – Ф. 2. – Оп. 1–1917. – Спр. 26. – Арк. 28.
- ³⁴ Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 30.

³⁵ Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 144.

³⁶ Линниченко И.А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // ИОРЯС. – Т. 9. – Кн. 1. – 1904. – С. 80–102.

³⁷ Маркевич Отступления от грамматических правил в карточных играх (посвящается В.Н.Б.) // ИОРЯС. – Т. 9. – Кн. 1. – 1904. – С. 359–365.

³⁸ Музыченко А.Ф. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар // ИОРЯС. – Т. XII. – Кн. 2. – 1907. – С. 72–134.

³⁹ Див. праці В. Истрина: Замечания о составе Толковой палеи. – СПб., 1898. – 160 с. (Сб. ОРЯС, LXV, № 63); Один только перевод Псевдокаллистефа, а древнеболгарская энциклопедия X в. – мнимая // Византийский временник (ВВ). – Т. 10. – Вып. 1. – 1903. – С. 1–30; Иверский список среднегреческой Александрии // ВВ. – Кн. VI. – № 1. – 1899. – С. 91–130; Греческие списки апокрифического мучения Даниила и грех отроков // Сборник ОРЯС. – Т. LXX. – № 1. – 1901. – С. 1–18; Редакции Толковой Палеи, II. Взаимоотношения полной и краткой Палеи в пределах текста Палеи Коломенской // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 1. – 1906. – С. 1–43; Редакции Толковой Палеи, III. Хронографическая часть полной и краткой Палеи и «Хронограф по великому изложению» // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 2. – 1906. – С. 26–61; Редакции Толковой Палеи, IV. Общие выводы // ИОРЯС. – Т. XI. – Кн. 3. – 1906. – С. 418–450; Греческий оригинал так называемого болгарского перевода хроники Георгия Амартола // ИОРЯС. – Т. XIII. – В. 1. – 1906. – С. 36–57.

⁴⁰ Попруженко М.Г. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича // ИОРЯС. – 1897. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 302–319; Попруженко М.Г. «Абагар» (Из истории возрождения болгарского народа) // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10. – С. 299–258; Попруженко М. Славяне и Византия // ВВ. – 1915–16. – Т. 22. – С. 253–280.

⁴¹ Відділ писемних джерел Державного історичного музею. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 18.

⁴² Данилов В.В. «Киевлянин» М. Максимовича // ИОРЯС. – 1909 – Т. 14. – Кн. 3. – С. 280–306; Бертъе-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // ИОРЯС. – Т. XIV. – Кн 1. – 1909. – С. 241–307

⁴³ Пыпин А. Рец. на: Маркевич А.И. Григорий Котошихин // Вестник Европы. – 1896. – В. 9. – С. 245–295; Истрин В.М. [Рец.]: Новые исследования в области славяно-русской литературы. А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром. Исследование и тексты. 1913; 2) С. Г. Вилинский. Житие св. Василия Нового в русской литературе, ч. 1. Исследование, ч. II. Текст жития. Одесса, 1913 // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1914. – июнь. – С. 333–369; июль. – С. 179–208; Истрин В.М. А. В. Рыстенко (некролог) // ЖМНП. – 1915. – Декабрь. – С. 51–60; Успенский Ф.И. Рец. на:

Доброклонский А.А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский // ВВ. – 1915–16. – Т. 22. – С. 172–184.

⁴⁴ Лаппо-Данилевский А.С. Доклад о деятельности некоторых губернских ученых архивных комиссий по их отчетам за 1904–1911 гг. // Известия Императорской Академии Наук. – Серия VI. – СПб, 1913. – № 2. – С. 84.

⁴⁵ Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Plat/_23.php

⁴⁶ М.Р. [Ростовцев М.И.]. Бертье-Делагард А.Л. // Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 6. – СПб., 1916. – С. 234–235.

⁴⁷ Пятнадцатилетие Историко–Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905. – С. 31–32.

⁴⁸ Яковлев В.А. Письма М.П.Погодина к Высокопреосвященству Иннокентию Архиепископу Херсонскому и Таврическому. 1847–1857 // ЗООИД. – Т. 15. – 1889. – С. 808–828.

⁴⁹ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 60 – Арк. 2, 5.

⁵⁰ Матиева А.Х. Библиотека М.М. Ковалевского в фонде Отдела редких книг и рукописей научной библиотеки МГУ // http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2008_1/matieva/matieva.html

⁵¹ Успенский Ф.И. Византийские владения на северном берегу Черного моря // Киевская старина. – Т. 25. – 1889. – № 5–6. – С. 253–294; Васильевский В.Г. О построении крепости Саркела // ЖМНП. – 1889. – № 10. – С. 273–290; Успенский Ф.И. Ответ на полемическую заметку В.Г. Васильевского // Киевская старина. – 1889. – Т. 27. – № 12. – С. 604–621.

⁵² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2552. – Арк. 98–99.

⁵³ Линниченко И.А. Патриарх русского славяноведения (Владимир Иванович Ламанский) // Голос Минувшего. – 1915. – № 2. – С. 244–253.

⁵⁴ Маркевич А.И. Продолжать ли Одесскому благотворительному обществу свою деятельность? // Отчет Одесского Славянского благотворительного общества Св. Кирилла и Мефодия за 1895 г. – Одесса, 1896. – С. 89–98.

⁵⁵ Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 98–199.

⁵⁶ Державний архів при Раді міністрів Автономної республіки Крим. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 70.

⁵⁷ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 416–417.

⁵⁸ Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук. – 1928. – № 4 – 7. – С. 375–405.

⁵⁹ Бенешевич В. Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926–1927 годах // Византийский временник. – Т. 25. – 1928. – С. 165.

⁶⁰ СПБ ФАРАН. – Ф. 126. – Оп. 3. – Спр. 9/13. – Арк. 1–2.

⁶¹ Там само. – Арк. 5, 6, 7, 8.

⁶² Загоровський Є. Життя та діяльність В.І.Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4–5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 27–28.

⁶³ Болтенко М. Б.В. Фармаковський [Некролог] // Східний світ. – 1928. – № 6.

⁶⁴ Відділ рукописних фондів Інституту української літератури ім. Т.Шевченка – Ф. 183. – Спр. 521. – Арк. 12, 16.

⁶⁵ Фаас И.Я. Рец. на: Егизаров С.А. Исследования по истории армянского права публичного и частного. – К., 1919. – В. 1 / Государственный, общественный, хозяйственный и юридический строй Армении в X–XIII в. по надписям Ани и Ширака. – К., 1919 // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. – Т. 1. – Л., 1925. – С. 482–500; Doniç S. The Sarcophagus of Ptahthru №3 of the History and Archaeology Museum of Odessa // Доклады Академии Наук. – Серия В. – 1929. – № 8. – С. 149–151.

⁶⁶ Истрин В.И. Иудейская война Иосифа Флавия в древнем славяно-русском переводе // Ученые записки высшей школы г. Одессы (Отдел гуманитарно-общественных наук). – Т. II. – Одесса, 1922. – С. 27–40.

⁶⁷ Музичко О.Є. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // Київська старовина. – 2007. – № 2 (березень–квітень). – С. 130–146.

⁶⁸ СПБ ФАРАН. – Ф. 208. – Оп. 3. – Спр. 541. – Арк. 1–2.

⁶⁹ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упор. В.Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 141.

⁷⁰ СПБ ФАРАН. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1–2; Музичко О.Є. Нові архівні джерела про діяльність одеських істориків Є.О. Загоровського та М.С.Слабченка у 1920-ті роки: зміст та джерелознавчий потенціал // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2008. – № 6. – С. 80–88.

⁷¹ Боровой С. Воспоминания. – М.: Иерусалим, 1993. – С. 130–131.

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

ЦАРСЬКИЙ І РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ РИМ В АНТИКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

Однією з найменш досліджених частин творчої спадщини видатного українського громадсько-політичного діяча і науковця М.П.Драгоманова є його праці з історії стародавнього світу. Причиною цього, на наш погляд, є те, що адекватний аналіз сходознавчої та антикознавчої спадщини вченого потребує фахових знань у різних галузях історичних наук (історіографія, методологія історичних досліджень, філософія історії, сходознавство, антикознавство), знання декількох іноземних мов. Не претендуючи на розв'язання цього надскладного завдання, автор хотів би зупинитися на найважливішому напрямку досліджень М.П.Драгоманова з історії стародавнього світу – романістиці.

Аналіз української і російської історіографії засвідчує, що окремі аспекти означеної проблематики розглянуті у рецензіях В.О.Більбасова та В.І.Модестова¹, спеціальних розвідках Х.Слюсаренка², Г.Д.Зленка³, В.В.Ставнюка⁴, О.М.Петречка⁵, А.Ігнатєвої⁶, В.П.Гарнаги⁷, а також частково висвітлені у більш загальних антикознавчих працях В.І.Модестова⁸, О.В.Амфітеатрова⁹, В.П.Бузескула¹⁰, М.О.Машкіна¹¹, В.С.Шиловцевої¹², В.М.Щербатюка¹³, Е.Д.Фролова¹⁴, В.О.Летяєва¹⁵, К.В.Вержбицького¹⁶ та ін. (не враховуючи авторів, які звертались до антикознавчих праць вченого для з'ясування його історичної методології і філософських поглядів). Однак значна частина питань, до яких звертався М.П.Драгоманов у студіях з романістики, досі залишається поза увагою дослідників.

Вищезазвані автори зосереджували свою увагу на працях Драгоманова з історії імператорського Риму, тоді як оцінка видатним вченим царського і республіканського періодів римської історії частково розглянута лише у публікаціях В.С.Шиловцевої, яка вивчала погляди М.П.Драгоманова на причини кризи

республіканського ладу в Римі і встановлення принципату. Дослідниця критикувала праці Драгоманова з позицій класового та економічного детермінізму, вважаючи його позицію ідеалістичною. Вона справедливо вказувала, що погляди вченого «на історію переходу від республіки до імперії у Римі ... склалися ... під великим впливом його політичних ідей»¹⁷. Автор вважала, що М.П.Драгоманов підкреслює негативні риси політичного устрою Римської республіки та «до деякої міри ідеалізує імперію», ігноруючи «розвиток економіки, поширення рабства, зародження колонатних відносин, народно-визвольні рухи в римських провінціях». Причину цього вона бачила в уявленнях Драгоманова про закономірність і прогресивність історичного процесу, які він пов'язував «з розвитком органів управління і державного устрою»¹⁸.

Хоча дослідження історії царського і республіканського Риму займали менше місця в антикознавчих студіях історика порівняно з добою принципату, їх аналіз дозволяє створити цілісне бачення антикознавчої спадщини М.П.Драгоманова й адекватно оцінити його внесок у розвиток романістики в Україні.

Отже, метою даної розвідки є аналіз поглядів М.П.Драгоманова на історію Стародавнього Риму VIII–I ст. до н. е. та з'ясування їх місця і ролі у творчій спадщині історика. Об'єктом дослідження є праці М.П.Драгоманова з античної історії. Предметом дослідження є формування і розвиток поглядів М.П.Драгоманова на історію царського і республіканського Риму, методологічні та історіософські засади цих поглядів, місце драгоманівського бачення давньоримської історії VIII–I ст. до н. е. в його творчості та в історії антикознавства в Україні. Хронологічні межі дослідження охоплюють 60-ті – 90-ті рр. XIX ст., тобто час створення Драгомановим його антикознавчих праць. Методологічною основою дослідження є принципи історизму та об'єктивності, поєднані із загальними і спеціальними методами наукового пізнання: аналізу, синтезу, логічним, історичним, порівняльним і хронологічним.

Інтерес до античної, зокрема римської історії, сформувався у Михайла Драгоманова ще під час навчання у гімназії. За-

вдяки талановитим вчителям та університетським викладачам, наполегливості, знанням класичних та декількох європейських мов він після закінчення Київського університету св. Володимира присвятив себе дослідженню і викладанню стародавньої історії (про формування вченого як антикознавця див. попередні розвідки автора¹⁹). До історії Стародавнього Риму VIII–I ст. до н. е. М.П. Драгоманов звертався у своїй дисертації *pro venia legendi* (на право читання лекцій в університеті) «Император Тиберий»²⁰, магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит»²¹, у наукових статтях «О состоянии женщины в первый век римской империи»²², «Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого»²³, «Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847–1872)»²⁴, «Положение и задачи науки древней истории»²⁵, популярних виданнях «Рай і поступ»²⁶ і «Заздрі боги»²⁷ (тобто у переважній більшості своїх антикознавчих досліджень).

Питання про методологію драгоманівських праць неодноразово розглядалось у науковій літературі²⁸ (переважно на основі аналізу магістерської дисертації і статті «Положение и задачи науки древней истории»), тому ми коротко охарактеризуємо лише найважливіші для нас теоретичні засади, які визначали драгоманівське бачення історії царського Риму і республіки.

Мету звернення вченого до історії царського і республіканського Риму можна охарактеризувати такими його словами: «захищаючи римську імперію від звинувачень і принижень, які здавались нам несправедливими, ми повинні були звернутись до аналізу також несправедливих піднесень республіки»²⁹. На нашу думку, подібна мета історичного дослідження ставить під сумнів можливість зваженого підходу автора до аналізу історичного матеріалу. Власне і сам Драгоманов неодноразово підкреслював суб'єктивність висновків істориків і їх залежність від пануючих політичних, релігійних, етичних уявлень³⁰. З іншого боку, він вважав, що застосування правильної методики і методології історичних досліджень забезпечує об'єктивність висновків дослідника.

Основою розвідок з римської історії було широке використання історико-порівняльного методу, у чому В.В.Ставнюк ба-

чить модернізацію історії³¹. Драгоманов виділяв спільні ступені історичного розвитку всіх індоєвропейських народів: 1) побут кантонально-патріархальний, із зародками монархії, аристократії і жрецтва; 2) побут героїчний, коли монархія, аристократія і жрецтво висувуються більш чітко; 3) прагнення до розвитку державних відносин на основі монархії або аристократії, при цьому найчастіше військова або жрецька аристократія отримують перевагу над монархією, після чого розпочинається боротьба нижчих верств суспільства проти вищих; 4) наслідком цієї боротьби стає встановлення монархії або демократичної республіки³². Відповідно до цієї схеми вчений порівнював царський Рим з добою Марбодів, Гензеріхів у германських народів, добою Кіра у персів; період ранньої республіки – з часами останніх Меровінгів або добою розпаду держави Карла Великого у франків³³. Крім того, Драгоманов вважав можливим пояснення фактів стародавньої історії через факти нової історії, і навпаки, оскільки «багато фактів новоєвропейської історії ... при систематичному розподілі їх за ступенями розвитку, довелося б розмістити не ... нижче фактів давньої історії, а поряд з ними ..., так як ці факти нової історії ... відрізняються від фактів давньої історії тільки розмірами і складністю, а не сутністю. Такий паралельний огляд фактів давньої і нової історії підвищує інтерес і значення особливо історії класичних народів ... паралельне вивчення фактів давньої і нової історії ... повне користі і для давньої історії...»³⁴.

Драгоманівське бачення ранньої римської історії зумовлене його розумінням прогресу людства. Історик вважав, що кожний народ у своєму розвитку проходить певні ступені, які органічно змінюють одна одну. За Драгомановим, прогрес залежить від розумового розвитку народу, тобто, вслід за О. Контом, мислитель бачив рушії поступу суспільства в духовній сфері. При цьому розвиток кожного народу залежить від поєднання багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів, може уповільнюватись і пришвидшуватись залежно від обставин³⁵. Відповідно до еволюційної теорії Драгоманова, інститути давньої римської держави розвинулись органічно, «а не від випадкового і зовнішньо-

го впливу троянських колоністів і різнокаліберної дружини, створеної Ромулами і Туліями. ... перехід римської республіки в імперію не є результат впливу різних ... зіпсованих осіб і зіпсування народу римського, але відбувся під впливом нагальних потреб обширної країни...»³⁶.

Драгоманов запропонував власну періодизацію римської історії: «I) Рим – держава міська: спочатку патріархальна монархія, потім патриціанська республіка, далі патриціансько-нобілітанська; II) римська держава територіальна: спочатку боротьба аристократичної держави з новою, потім перемога останньої і завершення її в систему державної опіки і монархічної централізації»³⁷.

Вчений різко негативно оцінював гегелівсько-гердерівське розуміння прогресу³⁸ та провіденціалістський підхід до римської історії, згідно якого, розуміючи римську історію «як зовнішній факт – завоювання світу і потім зруйнування Риму варварами, – звичайно і говорять, що перше було місією римської республіки, виконавши яку, вона, незважаючи на розвиток цивілізації, впала в агонію, перейшла в імперію і стала здобиччю варварів»³⁹. Разом з тим, для самого Драгоманова були характерні елементи провіденціалізму, оскільки він бачив історичну роль Римської республіки у «зовнішньому» (військово-політичному) об'єднанні цивілізованого світу і відкритті Західної Європи для елліно-східної цивілізації, тоді як роль імперії полягала у «внутрішньому» (юридичному і духовному) об'єднанні підкорених народів⁴⁰.

Драгоманов поділяв історію кожного народу на: «історію держави (внутрішню і зовнішню), історію цивілізації (переважно внутрішню), історію поширення ідей певного роду (власне зовнішню)». Найбільше значення має історія цивілізації, що охоплює мораль, побут, приватне життя⁴¹. Відносно Римської республіки це означало, що найважливішим було вирішення внутрішніх проблем, тоді як сенат зосередився на зовнішній, завойовницькій політиці. Дотримуючись думки про багатфакторність історичного процесу, Драгоманов писав про взаємозалежність всіх сфер суспільного життя римлян⁴².

Описуючи римську історію VIII–I ст. до н. е., Драгоманов окреслив власне розуміння призначення суспільства і держави: «Будь-яке суспільство ... прагне до можливого задоволення потреб кожного члена ... якщо певний устрій тримається, то тому тільки, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше попереднього». Завданням історика є визначення суспільних ідеалів досліджуваної доби, можливостей їх реалізації для окремих індивідів і суспільства в цілому і причин існування такого ладу⁴³. Метою існування держави проголошується «матеріальний і моральний розвиток особистості», але на практиці часто посилення держави супроводжувалось пригніченням свободи людини⁴⁴. Застосовуючи такий підхід щодо римської історії, Драгоманов зробив висновок про те, що царський, республіканський та імперський періоди необхідно розглядати як самодостатні і рівноправні етапи еволюції римської державності, кожний з яких на свій час відповідав потребам і ступеню розвитку суспільства⁴⁵. На жаль, у конкретних прикладах автор не завжди залишався в межах такого підходу.

Досліджуючи римську історію, вчений закликав критично ставитись до свідчень античних авторів, оскільки «давні анналисти майже не заглиблювались у внутрішні причини явищ, які вони описували», а також «не маючи ідеї про прогрес, дивились особливо безрадісно на сучасність й особливо ідеалізували минуле»⁴⁶. Такий погляд був причиною ідеалізації республіканської доби авторами I ст. до н. е. – II ст. н. е. Їхнє бачення закріпилося в європейській історіографії доби середньовіччя і нового часу, що створила образ Римської республіки як зразка демократії, патріотизму і політичної мудрості, хоча, на думку Драгоманова, «ні демократії, ні свободи, ні справжньої політичної мудрості ніколи не було в римській республіці, тим менше справедливості, а була тільки спритність в політичній інтризі, дійсно дивовижна військова стійкість і дійсно безприкладна зовнішня велич»⁴⁷.

У популярних книжках «Заздрі боги» і «Рай і поступ», написаних у 1890-ті рр., М.П. Драгоманов розвивав положення, висловлені в ранніх працях. На прикладі Овідія він доводив, що

для давніх авторів були характерні уявлення про суспільний регрес, моральний занепад людства, зокрема римського суспільства⁴⁸. У другій розвідці автор підкреслював консерватизм Горація щодо будь-яких суспільних нововведень⁴⁹. Розраховані на широку публіку, ці праці неодноразово перевидувались у кінці XIX – на початку XX ст., на відміну від спеціальних антикознавчих досліджень Драгоманова, з яких була перевидана лише стаття «Положение и задачи науки древней истории», тому вони залишились маловідомими навіть серед спеціалістів з античної історії.

У магістерській дисертації Драгоманов погоджувався з думкою Т.Моммзена про те, що вся римська історія є процес інкорпорації переможених у середовище переможців: весь хід римської історії «від допуску Сервієм Тулієм плебса у військо до визнання права римського громадянства за всім вільним населенням імперії, ... завершеного вже законодавством Юстиніана, складає одне органічне ціле. Головний зміст цього цілого полягає у поширенні на можливо більший простір громадянської рівності, а на багато менше в тому, який політичний устрій мала римська держава»⁵⁰. Загальною рисою римської історії вчений вважав також те, що «римська конституція ніколи не піддавалась широкій реформі, а розвивалась шляхом угод, поступок, які ті, хто поступився, відразу намагались надолужити. Тому, незважаючи на велику кількість чиновників і установ, що розвивались у добу боротьби аристократії і царів, плебеїв і патрициїв, римська конституція в цілому була надзвичайно нерозвинута і залишалась за змістом абсолютно первісною»⁵¹.

Відповідно до таких поглядів вчений трактував всю історію царського і республіканського Риму. Характеризуючи царський Рим, він писав, що «у цей час люди живуть у патріархальній простоті і рівності, під гегемонією патріархальних царів»⁵². На його думку, державний лад Риму за часів царів і доби влади патрициїв не зазнав кардинальних змін: «вигнання царів зовсім не було реформою в римській конституції: ... сенат став сам остаточно відати тими справами, в яких раніше він мав тільки дорадчу участь, та замість одного пожиттєвого царя стало двоє порічних»⁵³. Вчений вважав, що подальше створення трибунату, зрівняння в пра-

вах плебеїв і патриціїв також суттєво не змінили стан справ, оскільки влада все одно залишалась в руках аристократії⁵⁴. На нашу думку, такий підхід є очевидним спрощенням політичної еволюції римської державності протягом семисот років.

На ранніх етапах римської історії аристократія відіграла позитивну роль, бо спочатку її «складали дійсно кращі люди; аристократизм дає розвиватись вищим потребам, розвиває певне благородство; в аристократії починає розвиватись особистість»⁵⁵. З часом патриції узурпували державну владу, сенат був засобом управління і збагачення аристократії. Полісна ідеологія громадянських цінностей, політичної свободи і відданості вітчизні переважно обмежувалась патриціями і багатими плебеями, тоді як більшість плебеїв і провінціали фактично перебували у напіврабському становищі і мали низький рівень політичної свідомості⁵⁶. Автор писав, що «маси римського народу залишались до кінця республіки в глибокому нещасті, із суто сільським світоглядом, повним різного роду марновірств»⁵⁷. Криза полісної ідеології, розвиток індивідуалізму призвели до боротьби аристократичних угруповань за владу, маніпулювання демагогами низькою політичною культурою населення, що стало першою причиною падіння республіки⁵⁸.

Оскільки «давньоримський республіканський устрій склався завоюванням», то проблема зрівняння у правах римських громадян і підкорених народів з часом вийшла на перше місце. На думку Драгоманова, саме небажання римської аристократії вирішити це питання законодавчим шляхом стало другою важливою причиною громадянських війн і встановлення принципату, які насильницькими методами досягли визнання прав провінціалів на участь у політичному житті Риму⁵⁹.

Окрім загального висвітлення римської історії VIII–I ст. до н. е., Драгоманов у своїх працях розглядав більш вузькі проблеми. У статті «О состоянии женщины в первый век римской империи» він також зупинявся на питанні про сімейний лад і становище жінки в Римській республіці. Критикуючи погляди римських істориків і сатириків доби громадянських війн і раннього принципату щодо становища жінки в суспільстві і сім'ї,

порушення моральних норм і стародавніх звичаїв, вчений вказував, що ідеалом цих авторів був старий патріархальний лад. Він доводив, що у ранньому Римі сім'я була патріархальна – чоловік мав повну владу над жінкою і дітьми. Ідеалом дружини і дочки була хороша домогосподарка, здорова мати, вірна помічниця, але аж ніяк не вільна особистість. Таке становище сприяло розвитку у жінок хитрості, впертості, дріб'язковості. За визнанням Ювенала, патріархальний лад тримався завдяки страху і бідності⁶⁰. Римські автори скаржились на моральну деградацію суспільства, зруйнування патріархальної сім'ї в останні роки республіки і в добу імперії. Драгоманов вважав подібні заяви перебільшеними, а ті негативні явища, що справді мали місце, на думку вченого, були спричинені попереднім рабським становищем жінки, тобто були тимчасовими побічними наслідками емансипації.

Археологія Риму царської і республіканської доби була висвітлена у статті «Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872)». Автор присвятив увагу з'ясуванню походження назви «Палатин», розповіді про появу перших поселень на пагорбі, найдавнішу релігію і легенди римлян, опису розкопок, знайдених пам'яток царського періоду і часів республіки (стіна Ромула, Луперкальська печера, ворота Porta Mugonia, храм Юпітера Статора, храм Кібелли, будинки заможних патриціїв II–I ст. до н. е. та ін.). Це дослідження було результатом наукового відрядження в Італію і базувалось на найновіших зарубіжних публікаціях та особистих спостереженнях, тому не втратило свого значення і зараз.

Ранні антикознавчі праці М.П.Драгоманова викликали гостру критику їхніх рецензентів, які вказували на суперечливість наукових методів автора, погане знання іноземних мов, праць класичних авторів, сучасної йому європейської історіографії, звинувачували у грубих помилках і навіть плагіаті. Дійсно, вчений не завжди послідовний у методах дослідження, викладі матеріалу, висновках, однак остаточний висновок щодо фактичного змісту і наукової цінності праць Драгоманова можна зробити лише на основі детального аналізу наративних і епіграфічних джерел з історії Риму, використаних вченим, історіографії та

історико-політичної традиції трактування римської історії від пізньої античності до другої половини XIX ст., а також сучасного стану вивчення цих проблем. Очевидно, що таке завдання виходить далеко за межі нашої статті, тому ми обмежимося окремими зауваженнями, що окреслюють проблему в загальних рисах.

Проведене дослідження не підтверджує думку рецензентів В.О.Більбасова і В.І.Модестова про цілком плагіативний характер дисертації М.П.Драгоманова «Император Тиберий»⁶¹ (до речі, самі ці історики не аргументували своє звинувачення). Порівняння дисертації Драгоманова з працями Г.Р.Зіверса й А.Штара показало оригінальність авторської концепції українського історика. Хоча під час захисту магістерської дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» Драгоманов не заперечив, що в його праці були окремі запозичення з досліджень Ф.Лорана, Ч.Мерівеля, А.Тьєррі, які не супроводжувались необхідними посиланнями⁶².

Складність перевірки достовірності даних, наведених в антикознавчих студіях Драгоманова, ілюструє наступний приклад. Під час захисту магістерської дисертації опонент українського вченого видатний антикознавець В.І.Модестов, що отримав загальноєвропейське визнання завдяки своїм працям з ранньої історії Італії, досить категорично заявив, що дисертант для аналізу поглядів римського історика Саллюстія використовував його листи до Юлія Цезаря, хоча вже 300 років відомо, що ці листи є піддробкою⁶³. Натомість відомий сучасний антикознавець В.О.Горенштейн у передмові до найновішого російського видання праць Саллюстія вказував, що суперечка про справжність листів Саллюстія до Цезаря триває з 1537 р. до нашого часу і що серед відомих істориків XX ст. їх вважали піддробкою А.Ерну і Р.Сайм, а Е.Мейер, К.Бюхнер, М.Шуе, К.Вретска, Кл.Николе та Ж.Еллегуарк визнавали їх справжніми⁶⁴. Таким чином, деякі проблеми, висвітлені у працях Драгоманова, до нашого часу не мають однозначного вирішення.

Загалом погоджуючись з головними пунктами критики праць М.П.Драгоманова у рецензіях В.О.Більбасова і В.І.Модестова⁶⁵, хотілось би наголосити на тому, що в трактуванні окре-

мих проблем римської історії VIII–I ст. до н. е. сучасна наука схиляється більше до поглядів українського вченого, ніж його опонентів⁶⁶. Цінність драгоманівського бачення історії Риму доби царів і республіки полягає перш за все у його значенні для розвитку наукових і суспільно-політичних поглядів вченого, а також його впливі на найближче оточення, особливо Лесю Українку та І.Я.Франка, у творчості яких античні сюжети й образи займали важливе місце.

На основі проведеного дослідження було зроблено наступні висновки:

1. Аналіз наукової спадщини М.П.Драгоманова свідчить про його значне, але все-таки недостатньо повне знайомство з римською історією, культурою та літературою доби царів і республіки. Рецензенти критикували ранні праці історика за відсутність наукових методів, велику кількість фактичних помилок і навіть звинувачували у плагіаті. Вказані недоліки суттєво зменшують наукову цінність студій М.П.Драгоманова з римської історії.

2. Драгоманівське бачення історії Риму VIII–I ст. до н. е. безпосередньо обумовлене його історіософськими поглядами і методологічними підходами, згідно з якими кожний народ у своєму історичному розвитку проходить певні стадії, які характеризуються вдосконаленням політичних інститутів і державного устрою. Історична роль Римської республіки, на думку вченого, полягала у військово-політичному об'єднанні країн Середземномор'я.

3. Зосередженість на негативних явищах в історії Римської республіки частково була зумовлена полемічним характером основних антикознавчих праць М.П.Драгоманова, спрямованих проти пануючих до середини XIX ст. в європейській історіографії критичного ставлення до Римської імперії та ідеалізації республіки⁶⁷. У свою чергу це стало причиною ідеалізації вченим імперської доби та недооцінки позитивних сторін римського республіканського суспільно-політичного устрою. На нашу думку, вчений на практиці не в усьому зумів дотриматися власної тези про те, що «розуміючи недосконалість аристократії і деспотичної опіки, все-таки надаємо перевагу тому, щоб віддати на-

лежне кожній добі та кожному устрою. ... ми вважаємо занадто дріб'язковим і несправедливим битися з минулим, чи то буде римська імперія, чи республіка»⁶⁸.

4. Дані про римську історію царського і республіканського періодів у працях Драгоманова переважно мають загальний характер і не містять наукової новизни. Факти з історії республіки використовуються вченим для обґрунтування його бачення римської історії загалом, перш за все доби принципату. Виключення становить стаття вченого, присвячена археології Риму, яка базувалась на найновіших на той час працях зарубіжних вчених і особистих спостереженнях автора, що не втратили свого наукового значення до сьогодні.

5. Проаналізований матеріал містить важливу інформацію, що характеризує драгоманівське бачення античної і загалом всевітньої історії, його методологію історичних досліджень. Саме у період занять римською історією сформувались головні філософські, історичні, суспільно-політичні погляди М.П.Драгоманова, подальший розвиток яких зробив його вченим європейського масштабу. Драгоманов мав значний вплив на формування світогляду Лесі Українки та І.Я.Франка, зокрема античний напрям у їхній творчості.

6. Таким чином, хоча студії М.П.Драгоманова з римської історії VIII–I ст. до н. е. не мали великого значення для розвитку антикознавства в Україні, але, оскільки вони суттєво вплинули на розвиток наукових і певною мірою суспільно-політичних поглядів вченого, а також Лесі Українки та І.Я.Франка, то мають важливе значення в історії української культури.

¹ Диспут приват-доцента Драгоманова в засіданні историко-филологического факультета университета Св. Владимира / [декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий] // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3. – Отд. IV. – С. 3–20; Бильбасов В. [Рец.:] Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Часть I. – М. Драгоманова. Киев, 1869 // Университетские известия. – К., 1870. – № 10. – Отд. II. – Ч. IV. – С. 1–5; Его же. Рим и Византия в трудах

двох киевських істориків (В.Іконников і М.Драгоманов) // Русский вестник. – 1870. – № 11. – С. 293–308.

² Слюсаренко Х. Студії М.Драгоманова з історії Риму // Драгоманівський збірник / під заг. ред. В. Сімовича. – Прага: Заходом вид. тов-ва «Сіач» при Укр. високому пед. ін-ті, 1932. – С. 243–257.

³ Зленко Г.Д. Магістерські экзамени Михайла Драгоманова // З полону літ: літ.-критичні нариси / Г.Д.Зленко. – К.: Радян. письменник, 1989. – С. 54–57.

⁴ Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.

⁵ Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 103–107.

⁶ Ігнатєва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П.Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185–193; Еє же. Проблема «римського мира» в творчестві М.П.Драгоманова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – С. 119–121.

⁷ Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П.Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.

⁸ Модестов В.И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. – СПб.: Типография Н. Тиблена и комп., 1864. – С. 204.

⁹ Амфитеатров А.В. Исторические параллели // Вестник и библиотека самообразования. – 1905. – № 48. – С. 1522.

¹⁰ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века : в 2 т. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – Т. 2. – С. 223–224.

¹¹ Машкин Н.А. Изучение истории Рима // Очерки истории исторической науки в СССР : в 5 т. / под ред. М.В.Нечкиной (глав. ред.), М.Н.Тихомирова, С.М.Дубровского и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 315–318.

¹² Шиловцева В.С. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII–XIX в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1970. – С. 12, 13; Еє же. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі // Вісник Харківського університету. – 1970. – № 45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42–43.

¹³ Щербатюк В.М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 1998. – Арк. 127–130.

¹⁴ Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – С. 214–215.

¹⁵ Летяев В.А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала XX в. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – С. 50, 54–58, 60–61, 72–73, 162, 165–167.

¹⁶ Вержбицкий К.В. Принципат Тиберия в трудах античных и современных историков [Электронный ресурс] // Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14–37 гг. н. э.): моногр. / К.В.Вержбицкий. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/verzhb011.htm>

¹⁷ Шиловцева В.С. Дворянські та буржуазні історики Росії... – С. 42.

¹⁸ Там само. – С. 43.

¹⁹ Гарнага В.П. Формування наукових інтересів та методології М.П.Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя // Історичні етюди: зб. наук. праць / під ред. С.І.Світленка. – Дніпропетровськ: Літограф, 2010. – Вип. 2. – С. 146–149; Его же. Вплив В.Я.Шульгіна на формування М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 63-ї Міжнар. наук. конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – С. 81–82.

²⁰ Драгоманов М.П. Император Тиберий. – К.: Университетская типография, 1864. – 112 с.

²¹ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 417 с.

²² Его же. О состоянии женщины в первый век римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М.Драгомановым) // Университетские известия. – К., 1864. – № 5. – Отд. II. – С. 1–33.

²³ Его же. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира кандидатом М.Драгомановым, для получения звания приват-доцента) // Университетские известия. – К., 1865. – № 2. – Отд. II. – С. 1–21.

²⁴ Его же. Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872) (Посв. К.О.Полевичу) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. CLXVII. – № 8. – Отд. 2. – С. 221–259.

²⁵ Его же. Положение и задачи науки древней истории // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П.Драгоманов; упоряд. Р.С.Мішук. – К.: Либідь, 1991. – С. 60–83.

²⁶ Його ж. Рай і поступ. – Б. м., 1915. – 75 с.

²⁷ Його ж. Заздрі боги (із серії популярних видань) // Пам'яті Михайла Драгоманова: збірник / за ред. Я. Довбишенка. – Х.: ПОЮР, 1920. – С. 91–111.

²⁸ Богдашина О. Нові підходи до розуміння суспільних законів та закономірностей в історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. в Україні // Історіографічні дослідження в Україні / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; відп. ред. О.А.Удод. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 9, 14; Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита... – С. 29; Його ж. М.П.Драгоманов про філософію історії Г.В.Ф.Гегеля // Дні науки історичного факультету: матеріали III Міжнар. наук. конференції учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні. – К., 2010. – Вип. III: у 4-х ч. / редкол.: В.Ф.Колесник (голова), О.Ю.Комаренко (заст. голови), І.В.Семеніст (відп. ред.) та ін. – Ч. 3. – С. 90–92; Лук М.І. Історіософія М.Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / відп. ред. М.І.Лук. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 3–17; Лукеренко В.Л. Світогляд М.П.Драгоманова. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 43, 45–46, 53–54, 58, 61–62, 64, 69; Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 1997. – Арк. 38–41; Ставнюк В.В. Роль античних студій... – С. 47–51; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 229–230, 232–233, 235–241, 245–247; Ясь О. Український аташе в Європі: Багатоликий відповіді Михайла Драгоманова [Електронний ресурс] // День. – 2010. – № 167–168. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/309602>

²⁹ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 413.

³⁰ Там же. – С. 33, 34, 413; Его же. Положение и задачи науки древней истории... – С. 76; Его же. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М.Драгомановым // Университетские известия. – К., 1865. – № 10. – Отд. II. – С. 3.

³¹ Ставнюк В.В. Роль античних студій... – С. 48, 53.

³² Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 227.

³³ Там же. – С. 228.

³⁴ Его же. Положение и задачи науки древней истории... – С. 82–83.

³⁵ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 220, 227, 228, 388; Его же. Император Тиберий. – С. 36.

³⁶ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 4.

³⁷ Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 2.

- ³⁸ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 220–226, 228–230.
- ³⁹ Его же. Император Тиберий. – С. 35; див. також: Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 19.
- ⁴⁰ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 408–409.
- ⁴¹ Там же. – С. 316.
- ⁴² Там же. – С. 313.
- ⁴³ Его же. Император Тиберий. – С. 36.
- ⁴⁴ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 317.
- ⁴⁵ Там же. – С. 228; Его же. Император Тиберий. – С. 108, 111, 112; Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 2.
- ⁴⁶ Его же. Император Тиберий. – С. 37, 109; див. також: Его же. Положение и задачи науки древней истории. – С. 62, 74; Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 37, 51, 57, 62, 65.
- ⁴⁷ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 395.
- ⁴⁸ Його ж. Рай і поступ. – С. 3–5.
- ⁴⁹ Його ж. Заздрі боги. – С. 102–103.
- ⁵⁰ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 7.
- ⁵¹ Там же. – С. 399.
- ⁵² Его же. Император Тиберий. – С. 39.
- ⁵³ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 399–400.
- ⁵⁴ Там же. – С. 400–402.
- ⁵⁵ Его же. Император Тиберий. – С. 39.
- ⁵⁶ Там же. – С. 39–40, 54, 65–66, 75.
- ⁵⁷ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 398.
- ⁵⁸ Его же. Император Тиберий. – С. 41–42; Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 4.
- ⁵⁹ Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 3–5; Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 12–13, 403–405.
- ⁶⁰ Его же. О состоянии женщины в первый век римской империи. – С. 18.
- ⁶¹ Модестов В.И. Тацит и его сочинения. – С. 204; Бильбасов В. Рим и Византия в трудах двух киевских историков... – С. 294.
- ⁶² Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 14, 15, 18; див. також: Laurent F. *Études sur l'histoire de l'humanité*: en 18 vol. – Paris, 1864;

Merivale Ch. A History of the Romans under the Empire : in 7 vol. – New York: D.Appleton and Company, 1863–1865; Thierry A. Tableau de l'empire romain depuis la fondation de Rome jusqu'a la fin du gouvernement imperial en occident. – Paris, 1862. – 476 p.

⁶³ Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 16–17.

⁶⁴ Горенштейн В.О. Гай Саллюстий Крисп [Электронный ресурс] // Записки Юлия Цезаря / пер. с лат., коммент. М.М.Покровского; Крисп Г.С. Сочинения / Гай Саллюстий Крисп; пер. с лат., статья и коммент. В.О.Горенштейна. – М.: Ладомир; АСТ, 1999. – 750 с. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/publik/gorenstein/goren02-f.htm>

⁶⁵ Гарнага В. П. Творчість Корнелія Тацита... – С. 31.

⁶⁶ Бирюков А.В. «Римский миф»: некоторые вопросы историографии // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / редкол.: В.Н.Сидорцов (отв. ред.) и др. – Минск: БГУ, 2004. – С. 124–125; Бочарова Е.С. Теория падения нравов в эпоху античности и Просвещения (к вопросу о рецепции античных идей в творчестве британских просветителей) // Историчні і політологічні дослідження. – 2008. – № 3–4. – С. 199–206; Чеканова Н.В. Трансформация представлений о публичной власти и ее носителях в Риме в эпоху гражданских войн [Электронный ресурс] // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы Междунар. конф. антиковедов, проводившейся 5–7 марта 2001 г. на ист. факультете СПбГУ. СПб., 2001. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/chekan.htm>

⁶⁷ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 413.

⁶⁸ Его же. Император Тиберий. – С. 112.

ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В ПРАЦЯХ О.М.АПАНОВИЧ

Останні півтора десятиліть ознаменувалися значним піднесенням української історіографії у вивченні широкого кола проблем, присвячених ранній історії українського козацтва та Запорозької Січ¹. Але, незважаючи на широке обговорення зазначених проблем на наукових конференціях та в пресі, на сторінках фахових часописів та збірників, перевидання вартісних праць попередників, підготовку й захист кандидатських та ряду докторських дисертацій, появу цікавих монографій та узагальнюючих досліджень, все ще не вдалося підійти до вироблення загальноприйнятих підходів у висвітленні початкового періоду української козаччини (проблем генезису, чіткого окреслення етапів становлення тощо).

До важливих і актуальних питань ранньокозацької доби продовжують відноситись проблеми пов'язані з дослідженням запорозької гілки українського козацтва, історичних витоків його лицарської культури, процесів кількісного зростання, а також складних трансформаційних якісних перетворень, наслідком якого було оформлення військово-політичної структуризації (виникнення розпорозених протосічей та становлення єдиної Запорозької Січі).

Початковий період української козаччини та оформлення її військово-політичної організації – Запорозької Січі – є одним з актуальних і недостатньо досліджених аспектів вітчизняної медієвістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки даної проблематики є не лише відсутність достовірних свідчень, а й загалом досить бідна джерельна база з історії українських козаків XV – першої половини XVI ст.

Продуктивним в подальшому дослідженні теми, на нашу думку, може бути, з одного боку, комплексний аналіз наявних

свідчень з широким залученням усіх можливих побічних даних, а з іншого, виявлення нових джерел*, як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (необхідним стає застосування підводної археології, оскільки Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Покровська Січі в 50-х роках ХХ ст. були затоплені водами Каховського водосховища).

Історіографія названої проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на ранню історію Запорозької Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні є дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків чи ні? Деякі українські (Ю.А.Мицик, Г.Швидько, В.І.Сергійчук, Н.М.Яковенко)² та польські (В.Серчик, Л.Підгородецький, Є.Топольський)³ дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, що йде з часу виходу праць О.Рігельмана, Д.Бантиш-Каменського та ін.⁴, однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д.Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років ХVI ст. Хоча ще Д.І.Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі, не називали Січчю хортицьких укріплень також Л.В.Падалка, В.Антонович та інші дослідники⁵.

Інший погляд на проблему обстоювався в узагальнюючій десятитомній «Истории Украинской ССР» та тематичній колективній праці «Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва ХVI–ХIX ст.)», а також у працях В.О.Голобуцького, Г.Я.Сергієнка, В.О.Щербака й автора даного дослідження⁶, які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку. Хоча В.О.Голобуцький все ж, розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994), обережно зауважував, що «проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою» і «належить до найбільш складних у науці»⁷.

* Важливою в цьому відношенні є робота: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – 494 с.

Загалом в радянській історіографії 50-х років ХХ ст., в тому числі й у працях О.Апанович, Запорозька Січ розглядалася, як вагомий центр «військової сили українського народу», який відігравав «видатну роль у визвольній боротьбі українського народу», що не в останню чергу стимулювалося ідеологічними настановами, які ставили «перед радянськими істориками завдання всебічно показати прогресивну роль Запорозької Січі в історії українського народу»⁸. Звідси огульна критика вагомого творчого доробку попередників (яких лайливо тавровано «реакційними», «буржуазними», «націоналістичними»), в тому рахунку і в питаннях виникнення військово-політичної організації українського козацтва за дніпровськими порогами. Важливою передумовою появи та зростання власне запорозьких козаків на думку К.Гуслистого та О.Апанович був «кількісний ріст українського козацтва», яке все частіше переходило «на постійне проживання в низов'ях Дніпра». І лише з часом «запорозькі козаки об'єдналися в одну організацію – Військо Запорозьке з центром у Січі»⁹. В своїй останній узагальнюючій праці О.Апанович більш чітко висловила щодо генези та передісторії Запорозької Січі: «Виникла і розвинулась на Наддніпрянщині за порогами, в перших десятиліттях ХVІ ст.»¹⁰. При цьому дослідники наголошували на збереженні в Січі давньоруських фортифікаційних традицій (засіки й земляні вали) та відносно пізню появу терміна «січові козаки» (у 80-х роках ХVІ ст. в Томаківській Січі)¹¹.

Другий дискусійний блок проблем пов'язаний з часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому історики визначали початок Січі, досить значний. Так, крайні погляди віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, як відмічав ще М.С.Грушевський, аналізуючи історіографічний аспект проблеми, Д. Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена наприкінці ХV ст., а О.Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині ХVІ ст.¹²

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними й охоплюють період у півстоліття (від 30-х до 70-х років

XVI ст.). Причому майже ніхто з дослідників не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В.Голобуцький писав, що Січ виникла «можливо, в 30–50-х роках XVI ст.»¹³, К.Гуслистий та О.Апанович – «приблизно на початку другої половини XVI ст.»¹⁴, останні узагальнюючі праці з історії України початку 90-х років нашого століття – «в середині XVI ст.»¹⁵. Деякі історики відносили час виникнення, зокрема Томаківської Січі, до пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, започаткованої М.С.Грушевським. Вчений твердив про «розвій Січі» в 70–80-х роках XVI ст.¹⁶ Щоправда, вказана хронологія дещо поправлялась, і сучасні вітчизняні фахівці твердять, що виникнення Томаківської Січі припадало на 60–70-ті роки XVI ст.¹⁷ Хоча дехто із нинішніх істориків намагається не визнавати першість за Томаківською Січчю й, використовуючи традиційну джерельну базу (що є явно недостатнім), моделює (що моментами виглядає досить штучно) власну періодизацію «переходу українського козацтва до утворення Запорозької Січі»¹⁸. При цьому автори подібних спроб самі ж вимушені констатувати, що рубежем «утворення Запорозької Січі був 1587 рік»¹⁹, тобто саме період існування Першої Запорозької Січі на Томаківці.

В часи незалежності України О.Апанович у своїх козакознавчих студіях все більше наголошувала на державницьких традиціях січовиків: «Запорозька Січ – козацька республіка – залишалася впродовж усього свого існування носієм української державності. Її уряд очолювали кошові отамани, ознакою влади яких була булава»²⁰. А також відзначала загальноісторичне значення Січі: «Запорозька Січ – це один з тих світових феноменів, над якими замислювалися і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників»²¹. При цьому дослідниця вказувала й на білі плями та подальші перспективи українського козакознавства: «Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Та дослідники ще й досі не з'ясували всіх питань і загадкових явищ, фактів з життя, побуту й історії запорожців»²².

У працях О.Апанович вагоме місце приділене питанням ранньої історії українського козацтва: «Рубіж XV–XVI століть. Тяжкою, чорною годиною був цей час для України. І тоді народ створив власні збройні сили. Це було козацтво. Саме воно взяло на себе одну з основних державних функцій – захист рідної країни»²³. Загалом дослідниця продовжувала дотримуватися характерної для радянської історіографії соціальної концепції походження козацтва: «Сюди, на територію Південної Київщини (район Черкас і Канева) та Брацлавщини (Південне Побужжя), тікали з далекої Галичини, Волині та Поділля, з міст і сіл Північної Київщини селяни і міська біднота»²⁴. Але вона широко висвітлювала вагому роль переселенців/козаків в освоєнні південноукраїнських земель: «Саме козацтво повернуло до життя спустошені татарами українські степи», а також відмічала неоціненну військову роль козаків у захисті всієї України та інших сусідніх народів: «козаки створили систему укріплень у пониззі Дніпра, за порогами, на дніпровських островах... запорожці об'єдналися в одну організацію – Військо Запорозьке. Спираючись на Січ, воно розпочало активну боротьбу проти загарбників»²⁵.

У проблематиці датування виникнення Запорозької Січі О.Апанович обережно зауважувала про недостатність джерельної бази для остаточного з'ясування цього питання: «Не збереглося точних даних про час заснування Січі»²⁶. Хоча на думку дослідниці: «в другій половині XVI ст. Січ уже була відома далеко за межами України. Європейські володарі відряджали сюди своїх послів, запрошували запорозьких козаків спільно виступати проти султанської Туреччини»²⁷. Зазначимо лише, що дана сентенція не однаковою мірою може стосуватися середини та кінця XVI ст.

В конкретно-історичній частині своїх наукових студій О.Апанович, обережно покликаючись на традиційний підхід щодо висвітлення початкової історії Запорозжя, зазначала: «Кілька разів змінювала Січ своє місцеперебування. Вважали, що спершу вона розташовувалася на острові Хортиці»²⁸. А в останньому своєму виданні, яке ще за життя дослідниці готувалося до друку, вона вже без вагань писала: «Першу Січ було за-

сновано в середині XVI ст. на Хортиці – найбільшому острові на Дніпрі, що входить у межі сучасного Запоріжжя»²⁹. Хоча дослідниці й не вдалося тут уникнути певної неузгодженості, поскільки надалі вона зазначає вже не про власне Січ, а про «замок» на Хортиці: «Тут у середині XVI ст. князь Дмитро Вишневецький спорудив укріплений замок. Його залога складалася з козаків, які, певно, споруджуючи земляні укріплення, використали систему засік»³⁰. Останні припущення про «засіки» на Хортиці поки не знайшли свого підтвердження в джерелах, тим паче, що раніше О.Апанович відмічала про появу власне «січових козаків» лише у 80-х роках XVI ст.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки порушених проблем та внесок О.Апанович у висвітлення даної проблематики свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні розглядуваної теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним зацентрувати увагу на ключових її моментах.

* * *

Конкретно-історичний аналіз документального матеріалу свідчить, що перші джерельні відомості про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80–90-х років XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли «до Черкас і далі»³¹. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України й частково Білорусії), які спочатку на сезон, а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами «запорозьких» козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки і під час господарських робіт носили зброю. Посол австрійського імператора Еріх Лясо-та писав у 90-х роках XVI ст., що кожен там, «їдучи в поле,

вішає на плече рушницю, а до боку – і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає»³².

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Ними будувались укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було б відбити напади кримчан. Вже як мінімум у 20-х роках XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагиб-Гірей скаржився в 1527 р. литовському уряду³³. В 40-х роках вже черкаські ухадники писали скарги великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах³⁴. А на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою³⁵. Причому термін «стан», який у даний період все ширше вживався, передбачав не сезонне, а постійне перебування козаків у даному регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський (бл. 1495–1575)³⁶. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі протосічі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень у тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін у козацтві й стало важливим етапом в його історії.

Тож де, коли, і чому виникла Перша Січ? Для прихильників визнання Хортицького замку першою Запорозькою Січчю подібних питань не існує. Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо цього, а використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х років

XVI ст. не «січ», а «городок» або «замок». Також гіпотетично припускається, що «саме сюди стягувались козаки» перед походами та поверталиися з останніх. Але знову ж, як показують дослідження Ш.Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, крім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про «січовиків»³⁷.

Крім того, зазначимо також, що жодне з відомих нині джерел у середині 50-х років XVI ст. не лише прямо не згадує «Січ», але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д.Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Та й сам польський король Сигізмунд II Август (1548–1572) в одному із своїх листів (1557 р.) до Д.Вишневецького підкреслював ще й антикозацьку спрямованість збудованого замку: «Для утримування лихих людей..., не допускаючи козаків чинити зачіпки чабанам й шкодити улусам турецького царя»³⁸.

З іншого боку, якщо визнати все ж існування в 50-х роках XVI ст. військово-політичної організації козаків – Хортицької Січі, то виникає цілий ряд запитань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли Січ в інше місце?* Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) одразу ж переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж із «Хортицькою Січчю» ми маємо непояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з'являються в джерелах лише з початку 80-х років XVI ст.

Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами військо-

* Переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський у 1557 р., думаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитися лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?) та й подальша їх доля після смерті Д. Вишневецького невідома.

во-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська* Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький**, Дніпровський і Городище.

Проте відсутність прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Є. Дашковича (1514–1535 рр.) на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2000 козаків хоча й отримала схвалення, але, як писав М. Бельський, «з неї нічого не вийшло». Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х років XVI ст. описували землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томах[к]овку»³⁹.

Подальші події – будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром влітку 1557 р. теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (на 50 км) і про який французький інженер Гійом-Левассер де Боплан (бл. 1600–1673) писав, що з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані»⁴⁰. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці.

Відсутні відомості про утворення та існування великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя та діяльності Д.Вишневецького (початок 60-х років), ні в листі

* Назва Томаківка могла походити від татарських слів «тамак» – гирло, або «тумак» – шапка.

** Буц – втікач.

Сигізмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х років). В останньому, зокрема, король писав: «Козакам – тим, які... з'їхавши, на Низу, на Дніпрі, в полі й на інших уходах мешкають, свавільно проживаючи» (1568 р.)⁴¹. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же сезонний «уход»).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорожжя. Передбачалося витіснити козаків з даного регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своїм універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воеводі князю К.Острозькому (бл. 1526–1608) виганяти козаків «з Дніпра» (замітимо: не з Січі) і «на горло карати». До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й у тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не згадувалося ні в польських ні в тюркських джерелах)⁴². Загалом заходи князя К.Острозького та похід любельського воеводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів⁴³.

Думається, що військові дії проти запорожців були мало-ефективними перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру – Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила ряд російських міст). З іншого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чол.)⁴⁴.

Викладений матеріал, думається, дає підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на

Запорожжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселилися по уходах, городцях, невеличких протосічах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був зафіксований в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали., *по островах, яких там є кілька* (тут і надалі курсив наш. – А.Г.), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять»⁴⁵. Наведені відомості в Хроніці містяться між подіями 1574 і 1575 рр. Проте, думається, що цей уривок Хроніки, який іменується «Про козаків», відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст.*

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадується і сам термін «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися «до Подоля і до Русі», то тоді, сповіщає хроніст, «під Тарнополем кіш (kosz) мали»⁴⁶ (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Тому прочитання В.Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці «на korzeniu»** як «на коші»⁴⁷, не досить точно відображає описувані реалії. Тут, вважаємо, автор Хроніки вживає інший термін, який слід читати як «на кореню». Можливо малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного «уходу». Вказаний термін був широко вживаний в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то

* В.Голобуцький твердив, що цей сюжет, навпаки, стосувався ранішого періоду (Голобуцький В. Назв, праця. – С. 124).

** Польське «korzen» перекладається – «корінь» (Польсько-російсько-український словник. – К.; Львів, 1991. – С. 115).

в документах часто писалося про оселю «на сыром корени». Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Невідомий хроністу був і кошовий отаман Запорозької Січі. Хоч автор Хроніки посаду отамана в середовищі запорожців фіксує, коли пише про доцільність взяти козаків на оплачувану службу, щоб вони «гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали»⁴⁸. Численність отаманів свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів – керівників розпорочених по різних островах куренів, що є більш вірогідним.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х років XVI ст. Він подається польським істориком Бартошем Папроцьким (бл. 1543–1614), який описав поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній прибув на початку 80-х років XVI ст. на південь України, «до Канева», а далі «їхав до Черкас... і хотів йти під Путивль замок». Проте, «козаки радили йому аби їхав до війська» в Січ⁴⁹.

Як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями та порівняно вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків⁵⁰.

У подальшій подорожі шлях Зборовського пролягав «до порогів, де *рицарі* – *люди* мешкають... і там не може ніхто проїхати, крім козаків»⁵¹. У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, яка контролювала підступи до Січі⁵². Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що «там недалеко є замок *Хортиця*, який був Вишневецький поставив». Зазначимо дивну обставину: шляхтич сповіщав про замок, як про існуюче укріплення. Можливо останній на початку 80-х років XVI ст. був не зруйнований або

не повністю зруйнований. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Оскільки він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові⁵³. Далі «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься *Томаківський Острів*, який є так широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало»⁵⁴.

Наведені відомості дають можливість дещо уточнити територіальну локацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові в традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін «острів» у даному випадку вживався в значенні підвищеної частини землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е.Лясота згадував тут «три Томаківки») правого берега Дніпра, чому й звався також «урочищем».

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була централізована Запорозька Січ. У даний період у Січі вже збиралися великі січові збори або кіш, які Зборовський, за польською аналогією, називав «рицарським колом»⁵⁵. Цікаво зазначити, що кіш тоді ж збирався і поза межами Січі, наприклад, під час військових походів⁵⁶.

Важливо зазначити, що на таких радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма її учасниками, а для того щоб рішення вважалось прийнятим й обов'язковим для виконання необхідна була його підтримка переважної більшості січовиків. Так, коли Зборовський на зборах Січі запропонував козакам йти з ним на переговори в Орду, то січовики «розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова»⁵⁷. Коли Зборовський хотів тиском схилити козаків до прийняття кошем його пропозиції, то «вночі великий розрух стався, же... не був від них безпечний здоров'я свого»⁵⁸. Але Зборовський все ж не заспокоївся. І коли він пригрозив січовикам, то козаки «за тими словами скарати (Зборовського. – А.Г.) хотіли згідно звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути»⁵⁹. В кінцевому підсумку шляхтич змушений був відступитися від нав'язування своєї волі Кошу.

На початку 80-х років XVI ст. у Січі згадується і січова старшина. Зборовський провідника козаків називає «один старший»⁶⁰. Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені козацького товариства вів з поляками переговори. Це був «отаман» (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському⁶¹.

Зборовський також згадував про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «зброя перших гетьманів місця того»⁶², що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. А пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. були ще не втрачені, тобто Січ була заснована «на місці тому» (на Томаківці) нещодавно. Та й сам термін «січові козаки», як відзначав М.С.Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення – засіки, які будували козаки⁶³.

* * *

На основі викладеного матеріалу правомірною бачиться така схема історичних передумов та процесу виникнення Запорозької Січі.

Протягом другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які ходили на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару.

Поступове освоєння Запорожжя призвело до наближення козацьких уходів й станів впритул до татарських кочів'їв, а це, в свою чергу, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації. Що змушувало козаків завжди носити зброю й майстерно володіти нею. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського Ханства, набіги орд якого на Запорожжя та Україну дедалі частішали, а з останньої чверті XV ст. стали систематичними.

Останній фактор значно вплинув на еволюцію козацтва. Оскільки з кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають рівноцінно важливими для останніх, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво ставало неможливим без надійного військового захисту козацьких угідь. У даний період починають створюватись і перші укріплені поселення на Низу – городці та протосічі, які були розпорошені по території Запорожжя.

Паралельно формуються в той час суто військові козацькі загони, на яких згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах, і, яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках.

Діяльність козаків-воїнів з кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків та міст Південної України; несенням сторожової служби на Дніпровських переправах та переслідування нападників після їх вторгнень. Окремою формою боротьби козаків в даний час стають як військові напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їх метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, але й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом першої половини XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги.

Проте значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в даний період. Так, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Другий Литовський Статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х – протягом 70-х років набувають масового характеру. Значна кількість втікачів направлялася на Запорожжя, що призводило до помітного зростання кількості козаків.

Цьому ж сприяла і поява на Запорозжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 р. з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 р. набула ще жорсткішого характеру. Тому в 70-х роках XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й націлило його на боротьбу за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (реєстри: 1572 р. та 1578 рр.).

Переважаюча ж більшість козаків, які не потрапили до реєстру, змушена була закріпитися на Запорозжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика польського короля С. Баторія щодо «низовці» у другій половині 70-х років XVI ст. лише прискорили структуризацію запорожців (в основному козаків-воїнів) на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. та їх об'єднання у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ (остання була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х років XVI ст.). Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі – козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим та Порта, але й на яку воліли спиратися, як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Росії, Австрії та ін.).

Таким чином, з виникненням Запорозької Січі, остання та й козацтво загалом перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто силою, яка не лише зазнавала певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й сама впливала на навколишній світ.

¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 540 с.; Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – 168 с.; Яковенко Н. Перші сто літ козаччини // Генеза. – К., 1994. – С. 108–119; Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.; Запоріжжя, 1997. – 376 с.; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – 336 с.; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – 252 с.; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. – 296 с.; Гурбик А.О. «Українська Атлантида» (До історії виникнення першої Запорозької Січі) // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 68–82; Леп'яво С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.; Фігурний Ю.С. Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К., 1999. – 124 с.; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 298 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002; Грозовський І.М. Право нової Січі (1734–1775 pp.). – Х., 2000; Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; Гурбик А.О. Томаківська Січ // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 536–547; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – 418 с.; Вирський Д. Околиця ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI–середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – 325 с.; Ч. 2. – 175 с.; Гурбик А.О. Політико–адміністративний устрій Запорозької Січі // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 67–86. Гурбик А.О. Політико–адміністративний устрій Запорозької Січі (XVI–XVIII ст.) // Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. – К., 2009. – Т. 1. – С. 173–208.

² Мицик Ю.А. Запорізька Січ // «Тії слави козацької повік не забудем...». – Дніпропетровськ, 1989. – С. 35; Сегійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С. 18; Яковенко Н. Перші сто літ козаччини // Генеза. – К., 1994. – С. 117–119; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII століття. – К., 1997. – С. 116–118; Швидько Г. Січ Запорозька // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 757–759.

³ Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S. 114–115; Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1960. – S. 48; 1978. – S. 27; Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznań, 1994. – S. 206–208.

⁴ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. – М., 1847. – С. 1–24; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 71–98; История о козаках запорожских. – М., 1847. – С. 5–6.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. І. – К., 1990. – С. 102–107; Падалка Л.В. К вопросу о существовании Запорожской Сичи // Киевская Старина. – 1894. – V. – С. 258–262.

⁶ История Украинской ССР. – Т. II. – К., 1982. – С. 182; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – С. 13–44; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 124; Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12. – С. 129; Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5. – С. 68; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. – К., 2000. – С. 50–53; Гурбик А.О. Томаківська Січ: проблема хронологічної локації // Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку (Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань). – Кн. I. – К.; Черкаси, 1997. – С. 105–119; Гурбик А. Проблема територіальної та хронологічної локації першої Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 14–27; Гурбик А. Томаківська Січ (70–ті роки XVI ст. – 1593 р.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 22–44; Gurbik A. Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówece // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CIX. – 2002. – № 3. – S. 67–85; Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17; Його ж. Політико-адміністративний устрій Запорозької Січі // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 67–86; .

⁷ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 126.

⁸ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – С. 5–7.

⁹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹⁰ Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга статей про історичне буття українського козацтва. – К., 2009. – С. 219.

¹¹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 138–139.

¹³ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 124.

¹⁴ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ. – С. 15.

¹⁵ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 343.

¹⁶ Грушевський М. Назв. праця. – С. 139–140; Швидько Г. Січ Запорізька // Довідник з історії України. – С. 757–759.

¹⁷ Мицик Ю. А. Назв. праця. – С. 37; Щербак В.О. Запорозька Січ... – С. 68; Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV _ середина XVII ст.). – К., 1997. – С. 38.

¹⁸ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – С. 394.

¹⁹ Там само.

²⁰ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 5–8.

²¹ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 6.

²² Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²³ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁴ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7–8.

²⁵ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 8–9.

²⁶ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 7.

²⁸ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 9.

²⁹ Апанович О. Козацька енциклопедія. – С. 529.

³⁰ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 9.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. I. – СПб., 1846. – С. 170.

³² Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 99.

³³ Костомаров Н. Собрание сочинений. – Кн. 4. – СПб., 1902. – С. 17.

³⁴ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1890. – С. 372; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 123.

³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – К., 1886. – С. 84–85.

³⁶ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – Sanok, 1856. – S. 1358.

³⁷ Лемересь-Кельеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко–русские экономические связи. – М., Париж, 1970. – С. 64; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 139.

³⁸ Цит. за: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 19.

- ³⁹ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 84; Kronika M. Bielskiego. – Т. 2. – S. 1059.
- ⁴⁰ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 43.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – С. 4–5.
- ⁴² Akta Historyczne do panowania Stefana Batorego. – Warszawa, 1881. – S. 31–37; Голобуцький В. Назв. праця. – С. 147.
- ⁴³ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1441.
- ⁴⁴ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 148–149; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1590). – Чернігів, 1999. – С. 90–100.
- ⁴⁵ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1358.
- ⁴⁶ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1620.
- ⁴⁷ Голобуцький В. Назв. праця. – С. 123; Сергієнко Г. Я. Біля витоків... – С. 131; Щербак В. О. Запорозька Січ... – С. 68; Його ж. Українське козацтво: формування соціального стану... – С. 54.
- ⁴⁸ Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1361.
- ⁴⁹ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. – Kraków, 1858. – S. 156.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 157.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Herby rycerstwa polskiego.... – S. 158.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Ibid. – S. 157, 159.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Ibid. – S. 160.
- ⁶⁰ Ibid. – S. 157, 160.
- ⁶¹ Ibid. – S. 164.
- ⁶² Ibid. – S. 158.
- ⁶³ Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Т. VII. – С. 139, 293.

**ПРОБЛЕМНА
ІСТОРИОГРАФІЯ**

ШТРИХИ ДО СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ МІСТ НА МАГДЕБУРЗЬКОМУ ПРАВІ В УКРАЇНІ*

Зростаюча маса досліджень потребує періодичних історіографічних оглядів. «Наукова парадигма історіописання, яких би моделей вона не дотримувалась, хоча і здатна дати науковий, тобто раціонально пояснений образ об'єкта дослідження в його предметному представленні, все ж не спроможна забезпечити адекватного знання про об'єкт в цілому, оскільки певна кількість рис і властивостей завжди залишатиметься поза вивченням. Тому наукова історіографія завжди творить і творитиме «вибірковий» образ минулого, який порівняно швидко застаріватиме, перетворюючись на стереотип і поступаючись його новій версії, представленій під іншим «кутом зору»»¹. Саме тому необхідно час до часу робити історіографічні огляди тієї чи іншої проблеми. Ясна річ, на сучасному етапі розвитку науки ми не можемо говорити про всеохоплюючі огляди будь яких аспектів історіографії, бо нині інформаційний простір зростає надто стрімко. Однак, навіть пунктирні окреслення певних етапів розвитку науки дають можливість і побачити здобутки, і проаналізувати недоліки, і показати перспективи подальших студій.

Як відомо, Україна в XIV–XVI ст. була розчакнута між двома державами – Польською Короною і Великим князівством Литовським, які згодом об'єднались у Річ Посполиту, а отже історія України цього періоду – це певною мірою історія цих держав. І якщо історія Литовської держави частково сприймалась українськими істориками ще з XIX ст., як щось органічно пов'язане з Україною, то про історію Польського Королівства і українські землі в його складі взагалі годі було говорити. Все це

* Перша частина статті. Друга частина буде вміщена у 22 випуску цього збірника.

було віддано на відкуп польської історіографії. Але і щодо литовського періоду в історії України досліджень було не так багато, і це продовжували констатувати вчені від Антоновича і до Яковенко. Зокрема, ще в кінці XIX ст., у своїй статті «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)», Володимир Антонович резюмуючи досягнення вітчизняної історіографії щодо історії України XIII–XVI ст., насамперед у складі ВКЛ, писав: «З того часу, як закінчились відомості руських літописів в кінці XIII ст. і до появи нового циклу літописних і архівних відомостей в другій половині XVI ст., історію Південної Русі ми звикли або обходити мовчанням, або, що значно гірше для історичної істини, окреслювати долю її кількома штрихами, що складаються з загальних місць і здогадок, які видаються за історичну характеристику, що нібито заснована на фактичних даних»². Крім того, в офіційній історіографії панувала теорія про перетікання київської історії у московську, а відтак жодної своєї історії у цієї землі, що ще недавно була руською, бути не могло. Сам В.Антонович і його учні та послідовники чимало зробили для зламання цього стереотипу. Але період справді національної історіографії був надто короткочасним (звісно, з перспектив історії). Не виправили ситуацію і зусилля істориків на еміграції³. Ще в 90-х рр. XX ст. період XIV–XVI ст. був «темними віками» для української історіографії⁴, виходили навіть окремі збірники під такою назвою⁵. Після Київської Русі відразу починалась доба козаччини (що засвідчують деякі тогочасні підручники). Як переконливо довела Катерина Кириченко, такою ж залишається ситуація і на початку нинішнього століття⁶.

Ситуація, справді, не дуже змінилася в останні роки. Хоч, звісно, не можна заперечувати певний поступ на цьому шляху, та все ж, «праці українських вчених, присвячені історії Велико-го князівства Литовського займають у загальній масі сучасної історіографії надзвичайно маленьке, ледь помітне місце»⁷. Та, зрештою, збільшення питомої ваги досліджень історії України XIV–XVIII ст. ще не забезпечує якісних змін в цій області. Все це засвідчують історіографічні огляди, які були проведені за останні роки, і перш за все, ґрунтовна монографія «Українська

історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми», видана 2004 р. науковцями Львівського національного університету під редакцією Леоніда Зашкільняка (стан вивчення давньої історії України (до кінця XV ст.) розглянула Ольга Щодра, а проблеми української історії XVI–XVIII ст. Андрій Заяць⁸). Тут окремими пунктами подано висвітлення проблем урбаністики і, в тому числі, історії права в українських містах, але це лише принагідні зауваги. Окремо питання сучасної української історіографії проблеми розвитку українських міст ранньомодерної доби підняв А.Заяць у своїй доповіді на III Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», що відбувся в Луцьку 17–19 травня 2006 р.⁹ Це практично доповнений варіант розділу згаданої монографії.

На фоні доволі скромних досягнень української литуаністики, не кажучи вже про історію українських земель, що перебували у складі Корони Польської, а також урбаністики, не варто і говорити про такі «дрібніші» проблеми, як магдебурзьке право в українських містах у XIV–XVII ст., або, точніше, історію міст на магдебурзькому праві. Аналізуючи вивчення цієї проблеми в українській історіографії і порівнюючи його із здобутками польських істориків, ще в 1999 я вказувала на недостатньо глибокий рівень української історіографії в цьому питанні¹⁰. Звісно, з цього часу і в історико-правових студіях відбулись певні зрушення, з'явилися серйозні, правда, поодинокі, дослідження, але, назагал, мало що змінилось. При тому, що теза європейськості України, доказом чого є магдебурзьке право, нині є популярною, глибоких досліджень саме різних аспектів німецького права на українських землях вкрай бракує.

Питання поширення магдебурзького права в Україні, як і загалом в Центральній-Східній Європі, не є суто історичним. Воно лежить, перш за все, на стику історії і права (як, зрештою, і низки інших наук, пов'язаних з урбаністикою) і тому досліджується як істориками, так і юристами, які бачать певну некомпетентність один одного. Якщо історики говорять про магдебурзьке право в його історичному контексті і вписують його в канву

історичного розвитку держави, то юристи концентруються саме на правових сторонах питання. Відмінність у підходах до вивчення німецького права істориками і юристами дуже добре окреслив В.Кіселичник, і оскільки цілком погоджуюсь з його позицією, дозволю собі зацитувати: «Історики здебільшого розглядали міське право як санкціоноване державою право на самоврядування, акцентуючи увагу на питаннях коли було надане Львову (можемо сказати «українським містам» – Т.Г.) маґдебурзьке право, як воно застосовувалося, як повсякденне життя львівської громади співвідносилось з нормами права. Для істориків права ці питання є також важливими, але основою наукового аналізу є дослідження природи і джерел міського права, правотворчої діяльності самоврядних органів, змісту правових норм та механізмів їхньої реалізації. Отже, юристи схильні розглядати міське право як систему правових норм, які регулюють сферу життєдіяльності міської територіальної громади»¹¹.

До прикладу, характеризує судоустрій і судочинство в Україні (XVI – поч. XVII ст.) Олена Сокальська, нині вже кандидат юридичних наук, серед інших вказує на такі завдання свого дослідження: «Дати авторське тлумачення характеру судового процесу в українських судах, дослідити обсяг прав та обов'язків учасників судочинства; реконструювати етапи судового процесу, порядок проведення розшукових, слідчих та судових дій; уточнити і узагальнити основні фактори, що зумовили зміни в українському судочинстві, напрямки та характер його еволюції»¹².

Навряд чи така фразеологія можлива в суто історичних студіях. Ще одна ремарка стосовно відмінностей підходів істориків і юристів: слід робити різницю між вивченням самого права і міста, що жило за його нормами. У першому випадку ми можемо говорити лише про певні норми права і діяльність окремих правових інституцій, а в другому йдеться про функціонування всієї урбаністичної системи, що розвивалась у певному правовому полі, в даному випадку, за німецьким зразком. І в такому широкому контексті історики, як правило, і підходять до даної проблеми. Тут показовою є відповідь Н.Білоус своїй реце-

нзентці Т.Лютій (яка зазначила, що історико-топографічні студії мало придатні для застосування у правничій розвідці¹³): «моя монографія не є «правничою розвідкою» – вона присвячена соціальним аспектам історії київської міської громади, яка функціонувала на основі норм магдебурзького права в окреслений період, про що, зрештою, повідомляє назва книги та анотація до неї»¹⁴. Це можна достосувати до багатьох власне історичних досліджень міст на німецькому праві.

В цьому якраз привабливість таких інтердисциплінарних проблем: вони багатогранні і можуть бути розглянуті з різних сторін. Це стосується не лише проблеми права, але і урбаністики в цілому, адже, як слушно зауважила Ярослава Верменич: «урбаністика разом з дотичними до неї галузями соціального знання дедалі більше еволюціонує у бік засвоєння міждисциплінарних підходів: місто розглядається і як складний соціокультурний організм, і як результат тривалої еволюції міського соціуму у напрямі оволодіння функціями концентрації населення і капіталу, виробничих, задоволення різноманітних потреб тощо»¹⁵ (такі нові підходи до аналізу сутності урбанізаційних процесів останнім часом відшуковує соціосинергетика¹⁶). І взагалі, «у визначенні міста слід виходити насамперед від способів самоорганізації городян і їх специфічної самосвідомості»¹⁷.

Зрештою, своєрідним доказом цієї міждисциплінарності урбаністики загалом є хоча б те, що «згідно з Європейською хартією міст (1992) існує дві концепції міста – як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської життєдіяльності і як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фундаментальне ядро (фокус) суспільного життя»¹⁸. Причому ця двоїстість міста проявляється вже від самих його початків. Як пише Я.Верменич, «сучасна урбаністика активно послуговується поняттям «локаційний процес», що означає стадіальність у розвитку міського поселення – від ухвалення кимось рішення про закладання міського осередку до забезпечення його нормального функціонування. Поширення локаційної концепції надало особливої ваги питанню локаційних привілеїв – дозволів влади на заснування міст або надання їм особливих прав. І хоча ба-

гато міст згадується в джерелах раніше, ніж вони дістали такі привілеї, нерідко саме останні визначають офіційні дати здобуття міського статусу»¹⁹. І саме історико-правові студії в галузі урбаністики є чи не визначальними. З ними пов'язані найрізноманітніші аспекти життя міст²⁰.

Відтак, беручись за історико-правові проблеми, важко не перейти межу своєї компетентності і не заблукати між історією і правом, бо «міждисциплінарність має свої пастки, породжуючи, поміж іншим, небезпеку своєрідної «недодисциплінарності»»²¹. А оскільки проблема магдебурзького права є міждисциплінарною, то говорячи про її історіографію, слід аналізувати доробок не лише істориків, а і юристів. Перші спроби такого аналізу вже робляться. Тут варто згадати історіографічний огляд дніпропетровського дослідника Олега Дячка²², де він аналізує власне правовий контекст історичних студій. Це, насамперед, дослідження, пов'язані з вивченням Литовських Статутів, підкоморських, третейських, полюбовних (мирових) судів, інституту свідків у судовому процесі тощо. Один із аспектів, який аналізує О.Дячок – дослідження магдебурзького права в українських містах. Однак цей огляд настільки некваліфікований, що хочеться закид, який автор робить іншим дослідникам – «брак історичної освіти»²³ – переадресувати йому. Огляд досліджень німецького права у містах О.Дячок з невідомої причини починає з аналізу роботи П.Гураля²⁴, де розглядається волосна громада та її роль в системі самоврядування в період входження українських земель до складу ВКЛ. При цьому О.Дячок не помічає того факту, що майже в кожному номері «Вісника Львівського університету», де опублікована стаття П.Гураля, публікуються більш предметні і значно більш цікаві з огляду на проблему німецького права дослідження (М.Кобилецького, В.Кіселичника та інших). В цей коротенький історіографічний огляд цілком випадково потрапила компілятивна стаття Е.Горяна, яка з огляду на задекларовану проблематику і обсяг просто не могла нічого нового сказати конкретно про систему права в українських містах²⁵. З робіт В.Кіселичника, який, до речі, професійно займається питаннями самоврядування Львова ХІХ ст., згадано маленьку популяриза-

торську статтю «Про надання українським містам у XIV–XVII ст. магдебурзького права»²⁶, а серед великого академічного доробку М.Капралю помічено лише невеличку популярну статтю з приводу порівняння львівської і київської магдебургії, опубліковану ще 2002 р.²⁷, що, на мій погляд, є просто кричущим прорахунком в історіографічному огляді (навіть якщо йдеться лише про юридичні часописи), оскільки це не дає можливості адекватно оцінити міру дослідженості проблеми. Однак, незважаючи на ряд зауважень до студії О.Дячка, з основним її висновком можу цілком погодитись: «...рівень історико–правових публікацій залишає бажати кращого. Чимало робіт є компілятивними. Залучення історичних джерел залишається спорадичним, хоча слід зауважити, що в цьому аспекті є суттєвий поступ – частина дослідників звертається як до опублікованих, так і до архівних джерел. Загалом же можна повторити побажання, висловлене автором даної статті (О.Дячком – Т.Г.) ще у 2000 р.: «Джерельна база навіть кращих самостійних досліджень може бути істотно розширена. Для цього потрібно, щоб юристи... ретельніше знайомилися з джерелознавчими, археографічними, історіографічними дослідженнями, історичними роботами, які нерідко містять аспекти розвитку держави і права, архівними путівниками...»²⁸. Можу лише додати, що не зашкодило б знайомитись не лише з путівниками, але і самими архівними фондами. Справді, юристи рідко завдають собі клопоту зазирнути в джерела, бодай і опубліковані, не кажучи про архіви (хоч є і приємні винятки). Однак у них є суттєва перевага – вони добре знають загальні принципи права і судової системи. І власне тому і історики, і юристи мають добре знати доробок один одного, а сьогодні часто трапляється так, що завдяки численним науковим відрядженням, фінансованим із Заходу, дослідники краще знають іноземну літературу з досліджуваної проблеми, аніж доробок своїх співвітчизників.

Очевидно, всеохоплюючий і вичерпний огляд історіографії німецького права в Україні дати не вдасться, хоча б з тієї простої причини, що за останні 20 років у нас виникло чимало нових наукових інституцій, і не стільки історичного, скільки

юридичного профілю. Багато з них видають свої окремі наукові збірники, і не виключено, що саме там публікуються якісь нові розробки з даної проблеми, особливо, якщо врахувати, що питання місцевого самоврядування нині є досить популярним, а отже і його історія теж не пасе задніх серед проблем, що вивчаються дослідниками. А оскільки наші бібліотеки через певні фінансові проблеми не достатньо добре комплектуються сучасними виданнями, особливо регіональними, а ті в свою чергу рідко потрапляють в Інтернет, то відстежити всі ці публікації вкрай важко, а часом просто неможливо. На жаль, інформованість українських дослідників бажає кращого. Інша річ, що ці роботи провінційних істориків (прошу вибачення в колег за такий термін, зрештою, і Львів стосовно Києва є теж провінцією) часто не відповідають високим вимогам науковості²⁹.

Своєрідним лакмусовим папірцем дослідженості проблеми є захищені в останні роки дисертації. Не буду детально аналізувати написані в останні роки праці, окреслю лише загальну картину. Переглянувши репертуар авторефератів дисертацій історичного (1820 позицій) та юридичного (4000) профілю, захищених у 2000–2009 рр., я дійшла досить невтішних висновків. Здебільшого піднімається проблематика Львова і Києва або якісь загальноісторичні питання, як, наприклад, питання німецької колонізації та колонізації на німецькому праві у висвітленні польських істориків, що серед інших було підняте у дисертації Ганни Хлібовської «Польсько–німецькі відносини другої половини Х ст. – початку ХІV ст. у сучасній польській медієвістиці»³⁰.

Привертає увагу і дисертація Світлани Ковальової «Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського»³¹, написана під керівництвом відомого дослідника П.Музиченка і захищена в Одесі 2004 р. Поставлена в дисертації проблема справді актуальна. Тут розглядаються такі питання, як виявлення зв'язку еволюції судової системи з еволюцією державного суспільного життя ВКЛ, систематизація видів судів, їх класифікація, реконструкція видів судів, уточнення їх генези, встановлення основних напрямків та характеру еволюції судового процесу, визначення співвідно-

шення споконвічного та запозиченого в судовій системі та судовому процесі ВКЛ. Судова реформа 1564–1566 рр. розглядається як наслідок природної еволюції судоустрою Литовсько–Руської держави. Авторка цілком вмотивовано поділяє суди ВКЛ на дві категорії – державні та недержавні. Державні суди репрезентовані центральними судами (судом великого князя і судами за його дорученням) та регіональними. До недержавних судів віднесено: номінальні, церковні, третейські та полюбовні, копні суди, суди в містах з магдебурзьким правом, суди для іногородців. Авторка цілком слушно зауважила, що «недержавні суди не утворили певної системи, а залишалися, скоріше, низкою станovo–територіальних судів. Однак зміни у них відбувалися «знизу», з ініціативи самого населення (щоправда, переважно суспільної верхівки), і функціонування саме недержавних судів сприяло швидкому та ефективнішому подоланню правового нігілізму, формуванню певної поваги та інтересу до права і суду». Саме ж магдебурзьке право «в українських землях було значною мірою модифіковано під впливом місцевого права». Безпосередньо функціонуванню магдебурзького права в дисертації С.Ковальової присвячено п'ятий підрозділ «Суди в українських містах з магдебурзьким правом» третього розділу «Недержавні суди на українських землях Великого князівства Литовського: місце і роль в судовій системі». Однак тут авторка виділяє лише такі типи судів, як бургграфський, поточний і вилочний, що не дає можливості показати весь спектр магдебурзького судочинства. Разом з тим, що слушно, певна увага присвячена цеховому судочинству. Окремо вказано на утвердження практично необмеженої судової компетенції війта (що характерно було далеко не для всіх міст – Т.Г.) та змішування функції ради та лави. У судовій практиці, як зазначає С.Ковальова, німецькі правові норми підмінялись руськими, і ці чинники сприяли інтегруванню міщанської верстви в суспільне життя князівства. З цим теж не завжди можна погодитись, бо міста насправді були доволі замкнутими корпораціями (можливо менш відособленими ніж західноєвропейські), і мали відмінні від земських інтереси. Окремо слід згадати четвертий розділ дослідження С.Ковальової

«Судовий процес на українських землях ВКЛ», де детально і фахово розглянуто учасників судового процесу, його етапи, систему судових доказів (як один із них виділено присягу, що мала особливе, сакральне значення для тогочасного суспільства), винесення судового рішення і забезпечення його виконання. В цілому досить позитивне враження від фахового і справді глибокого дослідження С.Ковальнової псує зроблений нею доволі кон'юнктурний висновок: «Дотримання русько-українських правових традицій Великого князівства Литовського протягом всього незалежного існування Литовсько-Руської держави свідчить, з одного боку, про певну досконалість українського права, з іншого – про здатність його пристосовуватись до нових суспільно-державних умов, а також сприймати запозичений досвід, зберігаючи при цьому свій національний характер. Зазначимо, що запозичення набували в українських землях характерного для української правосвідомості демократичного забарвлення (так, наприклад, станові шляхетські суди, запозичені в Польщі, трансформувались в надстанові; в українських магдебургіях діяли суди міської общини тощо). Безумовно, демократія і особисті права в період, який розглядається, існували лише для магнатсько-шляхетської верстви; права «посполитих», особливо після Люблінської унії, зменшувались в зворотній пропорційності, отже, демократія в українських землях Великого князівства Литовського мала обмежений характер. Але навіть обмежена демократія Литовсько-Руської держави становила яскравий контраст із абсолютизмом, який протягом XVI ст. формувався в країнах Західної та Центральної Європи. Суспільство Великого князівства Литовського зберігає демократичні риси не з причини запізненого формування капіталістичних відносин, а завдяки міцній правовій національній основі»³². Важко погодитись із твердженням про досконалість українського (напевне, точніше було б говорити звичаєвого) права, і про його національний характер і про демократичність.

Конкретніших проблем німецького права стосуються кілька дисертацій. Це, насамперед, роботи М.Капрала³³ та Н.Білоус³⁴, на підставі яких вийшли поважні монографії. Справді

вагомою і добре документованою є монографія М.Капраля «Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)», що вийшла 2003 р. і стала основою докторату автора. Історик проаналізував правове становище національних громад Львова, їх взаємини, розглянув демографічні процеси у місті, етнічний склад населення, міграції до міста, міську націотопографію та міграційні процеси у Львові в XVI–XVIII ст. Ця робота була оперта на добре знання джерельної бази Львова, що засвідчили видані М.Капралем збірники львівських привілеїв³⁵, і абсолютно слушно зауважила Н.Білоус у своїй рецензії, що «вихід у світ кожного із згаданих томів став справжньою подією в українській археографічній практиці»³⁶. Високий фаховий рівень автора та блискуче володіння архівним матеріалом демонструють і інші його роботи³⁷. М.Капраль ввів у науковий обіг термін «націотопографія», під яким він розуміє елемент соціотопографічного методу, що дозволяє накласти соціальну, а в даному разі, національну структуру, на просторовий розвиток міста³⁸. Власне цей термін якнайкраще визначає галузь теперішніх наукових інтересів історика.

Окремі аспекти львівської магдебургії на доброму джерельному матеріалі висвітлено у дисертаціях Ореста Зайця³⁹ та Степана Білостоцького⁴⁰. О.Заяць, зосередив свою увагу на питанні набуття міського громадянства Львова XV–XVIII ст. за даними реєстрів прийняття до міського права. Він не був першим у цій проблематиці (варто хоча б згадати дослідження А.Гілевича⁴¹) і не залишається єдиним (у 2005 р. побачила світ двохтомна робота польського дослідника А.Янчека про реєстри прийняття до міського права Львова 1388–1783 р.).⁴² І все ж дослідження О.Зайця заслуговує на увагу всіх, хто цікавиться і історією Львова і, ширше, історією українських міст на магдебурзькому праві. Зрештою, важливим є той факт, що у Львові зберігся досить широкий спектр реєстрів прийняття до міського права, і їх джерельна вартість досить висока, хоча б через те, що для українських міст, окрім Львова, відомі лише реєстри громадян Кам'янка-Подільського і то лише за кілька років першої половини XVIII ст.⁴³ Отже, висновки, зроблені на базі львівських

джерел, дають можливість ширше говорити про міста на магдебурзькому праві, і зокрема, про процес набуття і втрати міського громадянства. Все це досить детально проаналізовано в шести розділах дисертації О.Зайця. Як зазначив сам дослідник у авто-рефераті, він «вперше в українській історіографії комплексно дослідив питання міського громадянства як правового інституту протягом усього часу його існування (підкреслення моє – Т.Г.) у поєднанні із статистичним аналізом [списків] новоприйнятих громадян. Автором докладно проаналізовано суть та види львівського міського громадянства, станове походження новоприйнятих громадян, відтворено механізм отримання та втрати львівського громадянства, станове походження новоприйнятих громадян, відтворено механізм отримання та втрати львівського громадянства. При дослідженні динаміки поповнення львівської міської громади, географії походження прибулих, етнічного, конфесійного та професійного складу новоприйнятого міщанства, удосконалено та деталізовано статистичні підрахунки. Переглянуто та спростовано окремі застарілі та помилкові твердження попередніх дослідників»⁴⁴. Окрім того, О.Зайць проаналізував випадки прийняття до міського права неповнолітніх та жінок, розділив ширше та вужче значення терміну «міське громадянство», вказав на різні типи присяг, які приносились новообраними городянами, хоч і зазначено, що реєстри були спільними, проаналізував величину вступних внесків, підрахував середню інтенсивність набуття міського права тощо. Серед ряду інших висновків, які були зроблені О.Зайцем слід згадати те, що львівська громада поповнювалась в основному представниками міщанського стану, але в деяких випадках – селянами та шляхтою; селяни найактивніше поповнювали лави міщанства у XVI ст., а в XVII ст. – спостерігається значний спад; вихідці із шляхетського стану були найменше представлені серед львівських громадян. При тому, до міського права не приймали духовенство. В етнічному плані на початку XV ст. в місті повністю домінували німці, але вже з другої половини цього століття чисельність поляків, українців та вірмен зростає. Суттєво кількість українців збільшується у XVI ст., а вірмен – у XVII ст. Отже, як вважає

О.Заяць: «міське громадянство було своєрідним фільтром, який мав допускати до міської громади «кращих» людей – із доброю славою та законним походженням, забезпечених фінансово (адже для цього потрібно було не лише сплатити внесок, але й набути досить дорого нерухомість у місті), і таким чином сформувати своєрідний привілейований прошарок міських жителів. До цього прошарку, окрім владної та фінансової еліти, входили ще й широкі ремісничі кола, а також дещо менш привілейоване некаатолицьке населення»⁴⁵. І з цим важко сперечатись.

Дисертація С.Білостоцького теж стосується львівських проблем. Автор розглядає кримінальне судочинство міста XVI–XVIII ст. на основі матеріалів міського в'їтківсько-лавничого суду. Хронологічні рамки дослідження зумовлені тим, що саме в цей час використовували інквізиційний процес при розгляді злочинів. Дисертація написана на міждисциплінарній основі, у контексті положень загальної теорії права, історії та теорії кримінального права (матеріального і формального), історії держави і права України. Метою даного дослідження, як зазначає автор, є «вивчення історії кримінального судочинства міста Львова XVI–XVIII ст. за допомогою аналізу становлення та розвитку військово-лавничого суду Львова, як носія судової влади територіальної громади та його місця в загальнодержавній судовій системі; принципів тогочасного кримінального судочинства; впливу судової влади на розвиток правосвідомості та стан правової культури тогочасного суспільства»⁴⁶. С.Білостоцький на прикладі діяльності судових інституцій Львова з'ясовує, які діяння трактувалися як злочин, види злочину; встановлює, які види покарань застосовувались в'їтківсько-лавничим судом Львова за вчинені злочини та їх відповідність чинним тогочасним нормам права; визначає коло посадовців міських органів влади, які здійснювали правосуддя; досліджує стадії та особливості кримінального процесу XVI–XVIII ст. в містах, де діяло магдебурзьке право; встановлює види доказів та предмет доказування в залежності від виду злочину; з'ясовує причини вчинення злочинів у XVI–XVIII ст. Приємно відзначити, що С.Білостоцький вводить в науковий обіг деякі маловідомі та неопубліковані документи,

пов'язані з організацією та діяльністю війтівсько-лавничого суду Львова, що, як зазначалось вище, не так вже й характерно для робіт юридичного профілю. У своїй дисертації дослідник дає цікаву класифікацію джерел права, і, що особливо привертає увагу, виділяє застосування звичаєвого права в міських судах та вплив канонічного права на діяльність кримінального суду. С.Білостоцький доводить, що в основу розслідування злочинів, його стадій, розуміння доказів і доказування, тлумачення злочину і покарання було покладено теологічну концепцію права, судовий процес ґрунтувався на модернізованих засадах канонічного інквізиційного процесу⁴⁷. Дисертант окремо висвітлює діяльність війтівського, гайного поточного, гайного гостинного та гайного гарячого (кримінального) судів, розглядає діяльність війта, лавників, судового писаря, возного. В окремому підрозділі розглянуто правовий статус окремих учасників кримінального процесу: скаржника, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, інстигатора, прокуратора. Цілком обґрунтовано у висновку автор зазначає: «Львів XVI–XVIII ст. – місто у якому кримінальне судочинство будувалось на усталених в Європі нормах права, що характеризувалися жорстокістю та частково контраверсійністю. На відміну від міст Речі Посполитої та Європи, практика застосування цих норм війтівсько-лавничим судом Львова характеризувалася більшою гуманністю та розважливістю. Підтвердженням зазначеному є відсутність «чорної книги злочинів», вироків у справах, так званого, «удаваного зла» (чаклунство, знахарство, еретицтво). Львів та його система права становили невід'ємну складову європейської правової системи та культури»⁴⁸. Роботу суттєво доповнюють додатки (загальним обсягом – 52 сторінки). Правда деякі твердження С.Білостоцького залишаються сумнівними, а можливо просто недостатньо продуманими. Наприклад, автор твердить, що отримуючи «право на міське самоврядування та судочинство» міста «долучаються до європейського процесу розвитку місцевих демократій»⁴⁹. Або ж залишається незрозумілим, в який спосіб результати даного дослідження «можуть бути використані у проведення реформи кримінального судочинства в Україні»⁵⁰. Але в цілому

дослідження С.Білостоцького виконане на високому справді фаховому рівні.

Залишається лише сподіватися, що ці дослідження О.Зайця та С.Білостоцького буде перероблено в окремі монографії, адже саме в такий спосіб вони вже в повному обсязі, а не лише на рівні авторефератів, можуть стати доступними для більшості дослідників.

Джерелознавчий аспект львівської магдебургії піднято у дисертації Миколи Ільківа-Свидницького «Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.»⁵¹. Джерельною базою даної роботи стали фінансові або рахункові книги львівського магістрату, а також одна з книг запису протоколів про результати виборів до міських урядів, і осіб, яким надано міське громадянство. На основі аналізу цих джерел автор доходить висновку, що готичне письмо не належало до природних явищ української культури пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Розширення видового спектру готичного письма пов'язане з формуванням міських канцелярських форм Львова у другій половині XIV ст. Поряд із використанням традиційних готичних курсивів, міські писарі застосовували книжкові форми готичного письма або формували нові еkleктичні різновиди з домінуванням книжкової графіки. У XV ст. з'являється біглий курсив. Ренесансна реформа письма на початку XVI ст. мала спорадичний і несистемний характер. Вона лише сприяла активнішому використанню готико-гуманістичного письма і його стилевих різновидів. Це дослідження М.Ільківа-Свидницького мало би значно полегшити майбутнім дослідникам роботу з магістратськими матеріалами.

За чисельністю дисертаційних розробок Львову не поступається Київ. Функціонування київської магдебургії детально проаналізувала Н.Білоус, і не тільки у вже згаданій монографії, але і у захищеній перед тим дисертації⁵² та у численних статтях, опублікованих по ходу роботи. Не буду детально зупинятися на монографії Н.Білоус, оскільки вона була досить ретельно проаналізована М.Капралем⁵³, а також Т.Лютою⁵⁴, рецензія якої, можливо, не завжди справедлива, на що вказала у своїй відпові-

ді Н.Білоус⁵⁵, але містить загалом досить правильні висновки щодо цієї роботи: «Це перша спроба аналітичного дослідження з історії магдебурзького права у Києві; розлоге цитування привілеїв та документів київської магдебургії наближає нас до видання корпусу документів на цю тематику; структура праці наводить на ідею дослідження окремих аспектів діяльності київської влади (наприклад, шинкування); представлені у переліку війтів персоналії заслуговують на окремі видання»⁵⁶. Особливо хочу наголосити на тому, що Київ уже давно потребує публікації його найважливіших привілеїв (першим кроком до чого, звісно, є вже укладений їх реєстр⁵⁷), і думаю, що фах і досвід цілком дає можливість саме Н.Білоус зайнятись цією вкрай необхідною справою. Це, можливо, навіть важливіше, ніж дослідження низки інших проблем, пов'язаних із міським самоврядуванням українських міст.

Говорячи про дослідження історії Києва, варто згадати кандидатську дисертацію Ростислава Сегеди «Київ у державній системі Речі Посполитої 1569–1648 р.», захищену у 2007 р. Тут 70 років перебування Києва у складі Речі Посполитої розглянуто не як аномалію, що часто траплялось у історіографії, а як закономірний період історії міста. Звісно, ця робота лише опосередковано стосується проблеми магдебурзького права, але разом з тим, вона дає можливість на досить невеликому часовому відтинку побачити специфіку київської ситуації. Тут піднято такі важливі проблеми як геополітична роль Києва у системі міждержавних відносин у Східній Європі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.; з'ясовано особливості економічно-правового розвитку міста Києва, виходячи з його статусу у Литовсько-польській державі; вперше у вітчизняній історіографії проведено комплексне дослідження міста Києва як структурної одиниці Речі Посполитої; показано складні взаємини міста з козаками; встановлено персональний склад посадовців вищої, середньої та нижньої ланки воеводської адміністрації; зроблено комплексний аналіз релігійного життя без упереджень до будь-якої конфесії. Автор у першому розділі роботи досить детально проаналізував стан і ступінь дослідження київської проблемати-

ки в історіографії та рівень і повноту її джерельного забезпечення. Висновки, зроблені Р.Сегедою добре підкріплені джерельними студіями. Звертає на себе увагу третій розділ дисертації Р.Сегеди, «Роль міста Києва у політичному житті Речі Посполитої»⁵⁸, де проаналізовано, серед іншого, непроті стосунки запорізького козацтва з міщанами. Автор зазначає: «Абсолютна більшість населення Києва – урядовці, міщани намагалися підтримувати центральну владу, остерігаючись козацької агресії. Проте географічне розташування міста, яке не могло не опинитися в ареалі діяльності запорізького козацтва, змушувало до постійного здійснення контактів козацтва з Києвом як урбаністичною системою»⁵⁹. У четвертому розділі проаналізовано особливості економічно-правового та релігійного розвитку міста в складі Речі Посполитої. Насамперед автор звертає увагу на економічні преференції Києва цього періоду та на окремі київські юридики, а також різні юрисдикції київських міщан, які саме і перешкодили, на думку автора, утворенню в Києві потужних іноетнічних (єврейської та вірменської) громад. Р.Сегеда наголошує на такій цікавій особливості Києва цього періоду, що в ньому «замкові міщани були представлені в основному ремісниками і переважали магістратських кількісно, проте вони поступалися більш багатим і згуртованішим магістратським міщанам, серед яких досить потужною стала купецька верства. Це непрямом підтверджується тим, що всі тогочасні київські війти походили з купецького середовища»⁶⁰. Загалом дисертація Р.Сегеди цікава, насамперед, не досить традиційним підходом до урбаністичних студій – за основу береться не окрема проблема, а цілий комплекс урбаністичної системи на певному часовому проміжку. Як і годиться, тема дисертації була апробована у низці статей, серед яких, з огляду на питання правової організації міста можна згадати лише кілька – студії про взаємини Києва із запорозькими козаками в останній третині XVI ст.⁶¹, про один із документів з історії Києва XVI ст.⁶² та про номенклатуру вищих посадових осіб Києва в епоху Речі Посполитої⁶³.

Добрим винятком з цієї львівсько-київської традиції є дисертація Ганни Доманової «Чернігівський магістрат: структура

та основні напрямки діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.)». Авторка, говорячи про джерела даного дослідження поділяє їх на законодавчі та публічно-правові акти, приватно-правові акти, описово-статистичні джерела та джерела наративні⁶⁴. Така класифікація при певній корекції в кожному окремому випадку могла б бути зразковою. Г.Доманова проаналізувала статус і структуру Чернігівського магістрату, систему виборів міських урядовців та їх повноваження, визначила обсяг і характер земельних володінь Чернігівського магістрату; з'ясувала чисельність та соціально-економічне становище чернігівського міщанства, висвітлила основні напрямки діяльності міського уряду, схарактеризувала взаємовідносини магістрату з представниками українських та російських державних установ. Взагалі Чернігівський магістрат, підвалини якого були закладені привілеєм Сигізмунда III від 27 березня 1623 р., вперше став об'єктом комплексного дослідження. Його самоврядна організація цікава ще й тим, що Чернігів був одним з небагатьох лівобережних міст, які протягом другої половини XVII–XVIII ст. зберегли свій самоврядний устрій, оскільки він був неодноразово конфірмований царськими грамотами та гетьманськими універсалами, що, однак, не гарантувало справжнього дотримання прав та привілеїв міщан. Окрім того, Чернігів репрезентує міста Лівобережної України, для яких характерною була наявність лише однієї колегії – ради, що складалась з кільканадцяти обраних урядовців. Відтак магдебурзький устрій Чернігова, як і багатьох інших міст, відмінний і від київського, і від львівського зразка. Ба більше, «негативний загалом досвід співіснування у Чернігові станових за своєю природою міщанської та козацької управ (що мало б стати предметом окремого дослідження – Т.Г.) наочно продемонстрував соціальну незбалансованість державної системи Гетьманщини, що неминуче підважувало її підмурки і послаблювало позиції у напруженому політичному протистоянні з сусідами. На прикладі Чернігова стає очевидним той факт, що спроби гетьманського уряду врегулювати стосунки між міщанською та козацькою спільнотами виявилися недостатньо ефективними»⁶⁵. Опираючись на результати свого дослідження Г.Доманова виділяє чотири

періоди в історії чернігівського магістрату:

1) 20–40-і рр. XVII ст., коли було започатковано створення системи міського самоврядування під владою королівського уряду Речі Посполитої;

2) друга половина XVII ст., коли відбулося юридичне оформлення самоврядного статусу міста за нових соціально-політичних умов, розгорнулося суперечливе співробітництво магістрату з урядовими інституціями Гетьманщини і Московщини;

3) перша половина XVIII ст., коли особливо загострилось протистояння чернігівського магістрату та чернігівської полкової канцелярії, що негативно позначилось на розвитку міста;

4) середина 60-х – перша половина 80-х рр. XVIII ст. – період, що був позначений спробами налагодження діалогу з новими урядовими установами і поступовим економічним зростанням⁶⁶.

В ході роботи над дисертацією Г. Доманова підготувала і опублікувала низку цікавих статей, що розкривають і деталізують історію чернігівського магістрату, більшість з яких припадає саме до період останнє десятиліття⁶⁷. Але оскільки практично всі вони публікувались в регіональних виданнях, то залишаються майже невідомими широкому загалу.

До історіографії проблеми правової організації українських міст слід залучити і дотичні до цієї проблеми дослідження, зокрема ті, що стосуються питань соціотопографії міст-магдебургій. Власне без елементів соціотопографічних і націотопографічних студій не можна говорити про дослідження правового поля міст в певний історичний період, адже локація міста на німецькому (магдебурзькому) праві здійснювалась у двох аспектах: правовому (отримання привілею) та просторовому (фізичне заснування міста або його перепланування). Зрештою, право у місті – це не тільки правові норми, але ще й їх застосування у житті людей, які це місто замешкують. Найкраще окреслила зв'язок соціотопографічних студій із проблемою дії магдебурзького права у містах Мар'яна Долинська, коли у відповідь на риторичне запитання Т. Лютої в її рецензії на книгу Сергія Климовського: «невже магдебурзьке право мало поширюватись

на подільські клуні та сажі?», відповіла: «Може прямо на шпіхліри та хліви магдебурзьке право й не впливало, але на землю, ділянку, парцелю, де вони стояли поруч із мешкальним будинком, його дія повинна була розповсюджуватись. Бо якби геометричні виміри нерухомої власності не були регламентовані, то важко було б врегулювати податок на неї: адже в «класичних» локаційних містах парцеля (сугіа, агеа) служила одиницею виміру чиншу»⁶⁸. Отже, нехтувати доробком колег, які займаються соціотопографічними студіями, якщо аналізуємо вивчення магдебурзького права в українських містах, просто неприпустимо.

Історико–топографічні підходи, які передували власне соціотопографічним, свого часу дали «нове дихання» вітчизняному містознавству⁶⁹. Їх фундамент заклав ще у 70-х рр. минулого століття Петро Толочко⁷⁰. Його робота, за висловом М.Долинської, стала «класичним зразком конкретного дослідження історичної топографії великого міста»⁷¹. І хоч монографія П.Толочка в основному спирається на дані археологічних досліджень, однак він наголошує, що подібні студії передбачають використання інтердисциплінарних методів і баз даних. Продовженням досліджень історичної топографії Києва є монографія доктора історичних наук Гліба Івакіна⁷² і дисертаційні роботи його учнів – Сергія Климовського та Олени Попельницької, які вже належать до аналізованого періоду. Втім, межа між історичною топографією та соціотопографією ще не виразна, оскільки останнє поняття досить молоде. Хоч Я.Верменич твердить, що вперше його ввів у науковий обіг Ярослав Дашкевич у 1987 р.⁷³, однак ближчим до істини видається твердження, що останній лише конкретизував його дефініцію і впровадив у широкий вжиток в українській науці. Під соціотопографією Я.Дашкевич розумів «дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання»⁷⁴. Своєю чергою М.Долинська, яка зробила вагомий внесок у цю галузь урбаністики, визначає соціотопографію як міжгалузевий метод дослідження у системі історичних дисциплін, який передбачає нанесення результатів досліджень соціальної історії на топографічну підоснову⁷⁵. Варто відзначити, що

термінологічна суперечка про межі між соціотопографією та історичною топографією триває. Нез'ясованість місця соціотопографії в системі наук підтверджується її класифікацією (за системою конгресу США) між історичними та соціальними науками. Досить вдалу спробу розв'язати цю методологічну й термінологічну проблему здійснила М.Долинська у своїй докторській дисертації і, відповідно, у монографії⁷⁶. І тут видається досить недоречним іронічне зауваження С.Климовського, що М.Долинська вирішила «стати Верховної жрицею методу Соціотопографії і взяти на себе місію остаточно вирішити: хто в Україні правильно вживає термін «соціотопографія», а хто – ні»⁷⁷. Гадаю, що доктор М.Долинська на сьогодні справді найкомпетентніша і найдосвідченіша серед українських дослідників у царині не лише історичної топографії, а й соціотопографії міст.

Термін «соціотопографія» з'являється в назвах дисертацій ще в 90-ті рр. минулого століття. Крім роботи С.Климовського⁷⁸, варто назвати кандидатські дисертації М.Долинської⁷⁹ та М.Капралю⁸⁰. Останній соціотопографічну проблематику продовжує розвивати в окремих статтях⁸¹, де він не просто декларує, але і здійснює соціотопографічний аналіз на рівні вулиць і кварталів, визначає соціальний склад населення і його майновий стан, а також на мікроісторичному рівні визначає етнічну приналежність кожного власника середньоміського домоволодіння.

В останні роки історико-топографічні дослідження Києва продовжила Олена Попельницька. Вона захистила дисертацію «Київський Поділ XVII–XVIII ст.»⁸² та видала монографію «Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття»⁸³, де на основі комплексного опрацювання нових письмових, археологічних та картографічних джерел розглядає питання історичної топографії Подолу як загальноміського політичного, економічного, суспільного і культурного осередку, центру самоврядування, торгівлі та ремісничої діяльності у часи пізнього середньовіччя та раннього періоду Нового часу. Особливий інтерес викликає четвертий розділ «Землевласники і підприємці Подолу», де серед іншого проаналізовано майновий стан деяких представників урядуючої еліти Києва. Думаю, що

студії О.Попельницької можна з певним застереженням віднести до розряду соціотопографічних. В окремих статтях авторка досліджує соціально-економічний розвиток Києва XVI–XVII ст., процес формування міщанства, який був тісно пов'язаний з торговельною та ремісничою діяльністю та приватною власністю на нерухомість у місті; на підставі писемних джерел розглядає біографії відомих землевласників Подолу та родин київської еліти зазначеного періоду; встановлює родоводи окремих міщанських родин⁸⁴. Примітно, що, розглядаючи весь київський джерельний комплекс, пов'язаний з функціонуванням магдебурзького права в місті, авторка зазначає, що, як наслідок, «перед очима дослідника постає досить яскрава картина тогочасного суспільного життя: родинні стосунки, моральні засади, подробиці побуту тощо. Певно, вже настав той час, коли історична наука, яка донедавна оперувала переважно такими поняттями загального характеру, як «соціум», «класи», «соціальні стани», може нарешті перейти до розгляду у п'яті віків окремих особистостей, сукупна діяльність яких, власне, і творила нашу історію»⁸⁵. А це, відповідно, зайвий раз підкреслює необхідність переорієнтації нашої історіографії із суто правничих та соціально-економічних аспектів на культурно-антропологічні, що дасть можливість «оживити» наші знання про українські міста на німецькому праві. Ще одне дослідження О.Попельницької, присвячене грецькій громаді Києва, має чітко виражене націотопографічне забарвлення⁸⁶.

В цьому контексті не можна не згадати монографії Сергія Климовського «Соціальна топографія Києва XIV – середини XVII сторіччя»⁸⁷, яка викликала чималий резонанс в науковій літературі⁸⁸. Написана вона переважно на матеріалі археологічних досліджень (що, зрештою, природно, оскільки ця робота провадилась С.Климовським під керівництвом Г.Івакіна при Інституті археології) із залученням писемних, графічних, нумізматичних та сфрагістичних джерел. Монографія побудована не за класичним принципом соціотопографічних досліджень, що і зрозуміло, адже Київ отримав німецьке право, модифіковане у ВКЛ за зразком Вільна, а соціотопографічний метод застосовувався переважно до класичного варіанту «міста у мурах» на німе-

цькому праві, як у Сілезії чи на Помор'ї. Як слушно зазначила М.Долинська: «Не враховуючи різниці просторового розвитку між класичними магдебурзькими містами і складним організмом Києва, автор механічно робить спробу об'єднати архаїчний (княжий) міський простір із магдебурзькою системою функціонування міста, що появилася аж наприкінці XV ст. Саме тут закладено проблему, котра не дозволяє застосувати соціотопографічний метод у класичному розумінні, а перед автором повинно було виникнути нетипове, цікаве і яскраве завдання – з'ясувати, як і чи всі аспекти правових норм магдебурзького права втілювалися у просторі нелокаційного міста»⁸⁹. Робота С.Климовського є свідченням реально існуючої відмінності українського варіанту міста на магдебурзькому праві не тільки від німецьких міст, але і від Львова. І хоч, як зазначила М.Долинська, «соціальна топографія Києва тут практично відсутня», а М.Капраль пише, що С.Климовський паразитує на терміні «соціотопографія», оскільки він справді «паралельно вивчає соціальну структуру населення міста та його топографічний розвиток, однак без будь-якого синтезу, без встановлення локаційної ієрархії міського суспільства»⁹⁰, все ж може погодитись із словами М.Долинської: «Сергій Климовський зробив чималий вклад у ретроспективне відновлення історичної топографії Києва XVI–XVII століть. Подані в монографії схеми структури міського простору та землеволодіння... можуть слугувати доброю базою для наступних студій як ретроспективної топографії міста на макрорівні, так і для власне соціотопографічного його аналізу, тобто накладання результатів вивчення соціальних процесів на синхронні топографічні схеми»⁹¹.

Особливої уваги заслуговує монографія М.Долинської «Історична топографія Львова XIV–XIX ст.», яка була захищена як докторську дисертація⁹² і високо оцінена колегами⁹³. Ця книга є прикладом вдалого методологічного міждисциплінарного вивчення міської проблематики. Авторка окремими пунктами розглядає просторово-адміністративний поділ львівських передмість та міських сіл, міську територію Львова магдебурзького періоду (що особливо цікаво з огляду на нашу проблематику),

історичний ландшафт львівських передмість та риси відносин власності. В двох перших розділах М.Долинська детально обговорює методологічні засади свого дослідження і термінологію, якою вона послуговується. Це досить унікальний випадок в українській історіографії загалом. Як безперечний позитив монографії М.Долинської можемо назвати той факт, що в контекст української історіографії вводяться підставові праці з соціотопографії, урбаністики, історичної географії польських, німецьких, австрійських та чеських дослідників. Привертає увагу надто великий відтинок часу, задекларований у назві роботи. Однак авторка насправді приходиться до власної методологічної схеми, де вона розділяє соціотопографію і вступ до неї, визначаючи завданням останнього «теоретичне відтворення на підставі аналізу і зіставлення інтердисциплінарних джерел, великомірних схем урбаністичного об'єкта на декілька часових зрізів»⁹⁴. Таких хронологічних відтинків, хоч їх спеціально не виділено, у монографії можна прослідкувати п'ять: 1356–1372, 1570–1608, 1768–1788, 1820–1841 і 1870–1899 роки. Зрозуміло, що нам будуть цікаві перші два часові відтинки.

Центральне питання, яке намагається розв'язати авторка, це число наданих місту за магдебурзьким правом франконських ланів: 100 чи 170. Як відомо, 1356 р. Казимир III у своєму привілеї надав місту 70 франконських ланів, а вже 1372 р. Владислав Опольський затвердив привілей, за яким місто отримало 100 франконських ланів. У літературі виникло питання, чи надання Владислава Опольчика враховувало ті 70 ланів, що були надані місту раніше, чи число ланів автоматично збільшилось до 170. Лише на основі писемних джерел це питання не вдавалось вирішити. Залучення ж картографічних і фіскальних джерел дозволило М.Долинській однозначно дійти висновку, що місту було надано лише 100 ланів. Річ у тому, що Казимир III 1368 р. надав ті 100 франконських ланів місту, які Владислав Опольський 1372 р. лише підтвердив. У грамоті Владислава не було згадано надання Казимира, ймовірно тому, що перший правив у Галицькій Русі лише від імені угорського короля, тобто був «неповноправним правителем» і формально не міг підтверджу-

вати надання польських королів. Тому привілей 1372 р аналогічний привілею 1368 р.⁹⁵

Торкається М.Долинська і питання про час локації Львова. Локалізуючи лан, належний до братства костелу Марії Сніжної і побудований на цьому лані млин, а також млин першого львівського війта кінця XIII ст. Бертольда Штехера (ототожнюючи цей млин з млином каноніків пізніших часів) М.Долинська обережно висловила гіпотезу про «вступ до локації» за княжих часів. М.Капраль вважає, що «така обережність у висновку не дозволяє з'ясувати думку дослідниці про час локації Львова з центром навколо площі Ринок. Це сталося за часів князя Льва Даниловича чи вже в польські часи?»⁹⁶. Мені ж видається, що висновок М.Долинської доволі однозначний: «Ймовірною видається інтерпретація, що пов'язує заснування костелу Марії Сніжної з німецькими колоністами, вйтом котрих був Бертольд Штехер – власник млина, розташованого неподалік найдавнішого лану, адже логічно, щоб локовані ще в княжі часи об'єкти (млин Бертольда Штехера і лан з млином костелу Марії Сніжної) в просторі міста знаходились обабіч себе. За аналогією з центральноєвропейськими державами, саме запровадження німецьких колоній можна вважати вступом до локації. У випадку Львова кінця XIII ст. наявні обидві складові – німецькі колоністи з вйтом і елемент просторової локації у формі лану костелу Діви Марії»⁹⁷.

М.Долинська піднімає у своїй роботі і питання юридик, і саме через їх призму аналізує львівські передмістя. Дослідниця подає дефініцію поняття «юридика», зазначаючи, що часто це поняття плутають із «юрисдикцією» («Один з небагатьох українських істориків міста П.Сас вважає, що ще у XIII ст. окремою юридикую, заснованою на нормах маґдебурзького права, керувалася колонія німецьких поселенців у Львові»⁹⁸. Але тут термін «юридика» вжитий, мабуть, помилково замість поняття «юрисдикція»⁹⁹). Авторка правильно окреслює походження назв окремих львівських юридик, однак питання про час виникнення перших юридик залишається відкритим. Цю прогалину заповнює рецензент М.Долинської доктор М.Капраль: «правовий від-

лік цього поступового процесу втрати міської території на користь духівництва та шляхти почався у середині XVI ст. після виходу сеймової конституції з дозволом шляхті та духівництву набувати власність у містах»¹⁰⁰. Водночас він зазначає, що репрезентативні дані про львівські юридики XVII ст. та першої половини XVIII ст., опубліковані ним у вигляді таблиць до книги «Національні громади Львова 16–18 ст.: соціально-правові взаємини»¹⁰¹, могли б так само бути залучені дослідницею до аналізу і характеристики рис власності на передмістях.

М.Долинська у своїй монографії лише окреслює проблему передмість. Справжній розвиток ця тематика дістала у дисертації молодого львівського історика Андрія Фелонюка «Передмістя Львова в другій половині XVII–XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія»¹⁰², яка була захищена під керівництвом М.Капраля у Інституті українознавства імені І.Крип'якевича у Львові в 2009 р. Зрештою сама М.Долинська продовжує розвивати соціотопографічні дослідження львівських передмість¹⁰³.

У більш популярній формі свої студії М.Долинська виклала у історико-урбаністичному нарисі «Львів: простір і мешканці», де, до речі, два окремих розділи присвячено проблемам Львова магдебурзького періоду. В анотації до книжки сама авторка зазначила, що вона, «прагнучи подати історію соціуму на фоні історичної урбаністики, просторових змін міста, у кожній із тем ознайомлює із політичним тлом, характеризує розвиток міського простору й описує мешканців – від структури влади, через соціальний і національний їх склад до моментів повсякденного життя»¹⁰⁴. Робота призначена для краєзнавців, вчителів і студентів, які цікавляться історією Львова, і є прекрасним доповненням низки популярних видань, що вийшли останнім часом.

Серед регіональних досліджень останніх років, які декларуються як соціотопографічні не можна не згадати дисертацію О.Жук «Історична топографія Луцька X–XVIII ст.», виконану на кафедрі археології та джерелознавства Волинського державного університету в рамках теми «Історія культури Волині», і захищену 2000 р.¹⁰⁵ На жаль, ця робота не позбавлена цілого ряду серйозних методологічних помилок, на що вказала в рецензії

М.Долинська¹⁰⁶. Серед останніх захищених дисертацій з проблем соціотопографії українських міст варто згадати роботу Оксани Коваленко «Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова»¹⁰⁷. Крім низки інших проблем, О.Коваленко піднімає питання про безперервність існування міста, яке у сучасній урбаністиці подекуди плутають із поняттям безперервності освоєння міського простору, що призводить до безпідставного задавнення населених пунктів. Дослідниця розглядає це питання на прикладі Полтави, яка в 1999 р. на підставі археологічних матеріалів відзначила своє 1100 річчя. Провівши серйозні дослідження, авторка дійшла висновку, що «полтавський міський простір дійсно має тривалу історію освоєння; водночас спостерігаємо тривалі часові відрізки, на яких міське поселення, вірогідно, не існувало або ж скорочувалось до розмірів хутора. Стверджувати про безупинне, послідовне «існування міста» від IX ст. до кінця першої чверті XVII ст. немає підстав»¹⁰⁸.

Серед не так соціотопографічних, як історико-топографічних досліджень останніх років варто згадати монографію завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету, професора Миколи Петрова¹⁰⁹, де чимало цікавого є і про самоврядування в місті. Як зазначає рецензент цієї праці, «Кам'янець-Подільський... має багатющу історію, а за кількістю збережених у ньому пам'яток старовини разом із Києвом та Львовом тримає першість в Україні. Однак, на відміну від цих двох міст, його доля у XIX–XX ст. склалася набагато гірше (згадати хоча б перенесення центру області з Кам'янця до Проскурова (Хмельницького)). Через це стан дослідження минавшини даного міста не порівняти зі здобутками науковців Києва та Львова. Але й тут сформувалась та активно діє група археологів і істориків, котра розробляє спектр проблем від часів Київської Русі до XIX ст., не забуваючи і історію міста»¹¹⁰. Згадана монографія власне і є одним із проявів цієї дослідницької роботи. М.Петров не лише подає топографію міста в історичному розрізі, але і пов'язує її з елементами міського права. Розвитком цих ідей стала одна з останніх статей дослідника¹¹¹, яка була

опублікована посмертно. Прикметно, що тут автор оцінює надання магдебурзького права Кам'янцю-Подільському як «значний інтеграційний крок міста у західноєвропейський правовий простір, норми якого знаходили віддзеркалення не тільки в адміністративно-територіальному устрої, але і в його містобудівних засадах, соціальній топографії, економічному, релігійному, культурному житті, а також і в інших напрямках еволюції міста»¹¹². Однак варто зазначити, що автор не завжди коректно цитує вислови тих дослідників, на яких він посилається, що, звісно, підважує вартість цього дослідження. З усього зібраного матеріалу, насамперед, про просторовий розвиток Кам'янця-Подільського автор робить, хоч і обережно, досить несподіваний висновок: «Реальні історичні умови функціонування Подільської землі в 60–90 рр. XIV ст. на чолі з литовськими князями Коріатовичами, дають підстави не зовсім погоджуватись з принципом, що «ми старини не рухаємо, а новини що не вводимо» в українських землях під владою Литви. Він не зовсім відповідає істині, прикладом чого служить історія Кам'янця-Подільського досліджуваного часу»¹¹³. Несподіваним даний висновок є не стільки сам по собі, скільки з огляду на все сказане дослідником перед тим.

Тема Кам'янця-Подільського порівняно популярна. Ще один штрих до соціотопографічних досліджень міста подає у своїй статті¹¹⁴ доцент кафедри всесвітньої історії Київського славістичного університету Віталій Михайловський. Насамперед, історик локалізує пляц, наданий кам'янецькому підстарості Яну Срочицькому у Кам'янці. Хоч це лише один із королівських привілеїв для шляхти, яка у винагороду за службу отримувала нерухомість в місті, він цікавий не лише як мікроісторичний факт. Річ у тому, що аналізований документ відомий у копії, яка була написана до підтверджуваного привілею Сигізмунда Августа, підписаного 26 лютого 1554 р. у Любліні під час сейму. Сам же документ був виданий у Кам'янці 1527 р. для Я.Срочицького і походив зі старостинської канцелярії Станіслава Лянцкоронського, на той час кам'янецького (подільського) генерального старости. Цікаво, що це перший відомий на сьогодні привілей із

старостинської канцелярії у Кам'янці, писаний польською мовою. Окрім таких подробиць, В.Михайловський наводить цікаві термінологічні міркування і відомості про особу самого Я.Срочицького та його родину. Привертає увагу той факт, що «окрім вже згадуваних посесій у Подільському воєводстві Ян Срочицький мав у своєму володінні й низку населених пунктів у сусідньому руському воєводстві. Зокрема у Тереховлянському повіті Галицької землі, ...де згодом заснував два селища, а с. Борек перевів у статус міста і надав йому магдебурзьке право»¹¹⁵. Різні аспекти історії Кам'янця-Подільського в останні роки активно досліджують і польські автори¹¹⁶.

Крім названих дисертацій та монографій варто згадати і дослідження А.Зайця¹¹⁷, яке вийшло окремою монографією під егідою Інституту історичних досліджень Львівського національного університету в 2003 р. Багато в чому ця робота повторює дисертацію автора, захищену у 1994 р. Цікаво, що А.Зайць жодним словом про своє дисертаційне дослідження не згадує, а дарма. Дослідження А.Зайця (і дисертація, і монографія) є доволі новачинним в українській історіографії. Воно методологічно спирається на роботу польського історика Р.Щигела¹¹⁸, який і досі є ідейним натхненником львівського дослідника; і така співпраця не може не тішити, бо збагачує і українську, і польську історичну науку¹¹⁹. Поки що жоден інший український регіон не дочекався подібних студій. Високу оцінку монографії А.Зайця, окресливши і програмні перспективи української історіографії, дав професор Національного університету «Острозька академія» Микола Ковальський: «Справді наукова вартість дослідження Андрія Зайця полягає саме у вдалому поєднанні теоретичних положень з багатою і всебічною конкретикою, що взаємно збалансовані та узгоджені. Тільки після виконання циклу праць такого спрямування, профілю і рівня на матеріалі окремих регіонів України можна буде приступити до фундаментальної системної праці про українські міста»¹²⁰. Монографія А.Зайця була прорецензована, а краще сказати, презентована, Н.Білоус на сторінках «Українського гуманітарного огляду», тому на ній детально не буду спинятись¹²¹.

Як певний історіографічний факт останніх десяти років можу згадати своє скромне дослідження «Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVI ст.»¹²², що було опубліковане в 2002 р. Не буду детально на ньому зупинятися з ряду причин, і не в останню чергу тому, що досить розлога (хоч, як на мене, не у всьому справедлива) рецензія на книжку була опублікована на сторінках «Українського гуманітарного огляду»¹²³. Мушу лише зауважити, що завдання, яке я ставила перед собою, працюючи над проблемою, було не так наукове, як дидактичне. Саме тому це були всього лиш досить довільно підібрані нариси, і розуміючи певну наукову «неканонічність» такого підходу і численні пробіли в поданій інформації, я не подавала таке дослідження як кваліфікаційну роботу (хоч матеріал, в тому числі джерельний, збирався під час роботи над кандидатською дисертацією, яка була присвячена українській і польській історіографії магдебурзького права і містах Центрально-Східної Європи¹²⁴). Видана книжка, як на мене, певною мірою втратила свою наукову актуальність, бо за останні роки з'явилося чимало значно цікавіших і глибших досліджень. Але і сьогодні в роботі зі студентами, які цікавляться різними аспектами міської історії, і в першу чергу історією міського права, вона залишається корисною.

На остаток варто згадати про нове комплексне дослідження магдебурзького права в Україні, здійснене львівським вченим Миколою Кобилецьким¹²⁵. Його книга стала основою докторату, захищеного в 2010 р. на базі Львівського національного університету¹²⁶. Але оскільки вона претендує на роль певної синтези всіх сучасних історико-правових урбаністичних студій в Україні (обіцяє системний і всебічний розгляд такого правового феномену, як магдебурзьке право українських міст), то мова про неї піде далі.

Загалом же складається досить одностороння історіографічна картина – комплексно українські міста залишаються не вивченими. Тільки Львів, Київ та ще кілька міст дочекались дослідження своєї історії в різних аспектах. Виглядає, що нові світові історіографічні тенденції (ракурси, підходи, методи) лише частково і повільно доходять до української урбаністики. Але ви-

сновок цей попередній, бо варто продовжити аналіз сучасної української історіографії проблеми міст на німецькому праві на прикладі окремих статей та матеріалів конференцій. Тільки тоді можна буде говорити про прорахунки в минулому і про завдання на майбутнє.

¹ Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 860.

² Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 534.

³ Свою версію історії східнослов'янської литуаністики подав доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету з Дніпропетровська Віталій Василенко (Василенко В. Східнослов'янська литуаністика: від «практичної історії» до критичних студій // Український гуманітарний огляд (далі – УГО). – Вип. 12. – К., 2006. – С. 9–36.).

⁴ Детально див.: Щодра О. Стан вивчення давньої історії України (до кінця XV ст.) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Під ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2004. – С.135.

⁵ Темні віки: XIV – перша половина XV ст. / Упор. О.В.Русина. – К., 1993.

⁶ Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – 2005. – № 4. – С. 215–229. Див. також: Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–92 рр. // *Історія, історіографія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе)*. – К., 1996. – С. 113; Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // *Український історичний журнал (далі – УІЖ)*. – 1997. – № 2. – С. 56; Гошко Т. Нова концепція генези Великого князівства Литовського: [рец. на кн.] Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мн, 1998) // УГО. – Вип. 3. – К., 2000. – С. 79–80. Розвиток сучасної української литуаністики було проаналізовано у доповіді Андрія Блануци і Дмитра Вашука на Міжнародній науковій конференції «Велике князівство Литовське і його традиція: доля національних наративів», що відбулась 20–22 листопада 2008 р. у Вільнюському університеті. (Див.: Блануца А., Вашук Д. Міжнародна наукова конференція «Велике князівство Литовське і його традиція: долі національних наративів» // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 229.

⁷ Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції. – С. 215.

⁸ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С. 118–154.

⁹ Заяць А. Розвиток українських міст ранньомодерної доби у сучасній українській історіографії // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Т. 1. – Луцьк, 2007. – С. 119–124.

¹⁰ Гошко Т. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1999. – С. 175.

¹¹ Кіселичник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 39. – Львів, 2004. – С. 102.

¹² Сокальська О. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початку XVII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – К., 2006. – С. 3. До слова, на мою скромну думку, згадане дослідження О.Сокальської варте уваги не тільки юристів, але і істориків. Хоч як певний недолік слід відмітити те, що в ньому практично не згадується діяльність судів у містах на магдебурзькому праві (так виглядає з автореферату дисертації), хоч розділ 2.2 безпосередньо присвячений місцевим судам українських земель.

¹³ Люта Т. (рец.) Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 360 с. // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 221.

¹⁴ Білоус Н. Імітація рецензії // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 209.

¹⁵ Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М.Вебера // Історико-географічні дослідження. – Вип. 11. – К., 2009. – С. 15.

¹⁶ Див.: Цимбал С. Філософсько-методологічний потенціал соціосинергетики. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук. – К., 2005. – 19 с.

¹⁷ Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України: проблема початкового датування. Науково-довідкове видання. – К., 2010. – С. 11.

¹⁸ Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 9.

¹⁹ Там само. – С. 11. Спробою вирішити проблему визначення початків міської історії стало нове науково-довідкове видання колективу київських

дослідників, під керівництвом доктора історичних наук Ярослави Верменич. Автори даної роботи поставили собі за завдання звести в одну таблицю ту інформацію про витоки міської історії, яку містять енциклопедії і довідники. При цьому було зроблено вдалу спробу окреслити етапи розвитку та теоретико-методологічні проблеми містознавства в Україні, починаючи від проблеми дефініції такого ключового поняття, як «місто». І оскільки «існує безліч різних підходів до визначення міста – від соціально-економічних до політико-правових, від топографічних до соціально-психологічних», то автори приходять до висновку, що «вичерпного визначення міста дати неможливо» (див.: Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України. – С. 11). Тому до вивчення історії міст слід підходити з позиції міждисциплінарності.

²⁰ І якщо «хроніки, акти та інші письмові матеріали, що збереглися в архівах та бібліотеках, в усіх країнах Європи давно вивчені», як твердить казанський історик Віталій Бабюк (Бабюк В. Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С.266), то щодо юридичних актів міст, навіть не всі локаційні привілеї знайшли своїх дослідників, що вже говорити про величезний масив міських актів, який зберігається в наших архівах.

²¹ Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України. – С. 10.

²² Дячок О. Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.) // *Ukraina Lithuanica*. – Т. 1. – К., 2009. – С. 176–196.

²³ Там само. – С. 185.

²⁴ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського // *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 86–92.

²⁵ Горян Е. Місцеві органи влади на українських землях (з часів Київської Русі до 1861 р.) // *Підприємство, господарство і право*. – 2002. – № 9. – С. 101–102.

²⁶ Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV–XVII ст. Магдебурзького права // *Право України*. – 1996. – № 9. – С. 83–84.

²⁷ Капраль М. Доля – спільна, труднощі – різні. Самоврядування Києва та Львова на магдебурзькому праві (кінець XV – перша половина XVII ст.): порівняльний аналіз // *Людина і влада*. – 2000. – № 1–2. – С. 75–77. Ця ж тема піднімалась М.Капралем і на конференції, присвяченій 500 річчю магдебурзького права в Києві (див.: Капраль М. Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка // *Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права*. – К., 2000. – С. 137–143). Прикметно, що Н.Білоус повністю заперечила можливість будь-яких порівняльних студій щодо функціонування магдебурзького права у Львові та Києві і саме тому свідо-

мо не залучала дослідження магдебурзького права Львова до своєї монографії, зазначивши: «Львівська магдебургія – це цілком інша модель функціонування німецького права на українських землях, тоді як київська магдебургія – литовського... Привілей на магдебурзьке право Київ отримав не від польського короля, а від великого князя литовського Олександра, причому на взірць столичного Вільна. Ще більш недоречним видається порівняння національних громад Львова і Києва, оскільки в Києві їх, по суті, не існувало, за винятком нечисленної громади вірмен, яка не мала автономії...» (Білоус Н. Імітація рецензії. – С. 209).

²⁸ Дячок О. Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.). – С. 194; див. також: Дячок О. Джерельна база публікацій з історико-правової тематики на шпальтах часопису «Право України» // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 8. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 159.

²⁹ Навіть інформація про великі міжнародні конференції, на яких розглядаються питання міського самоврядування, не завжди доступна. Прикладом може бути V Міжнародний конгрес білорусистів, який відбувся в Мінську 20–21 травня 2010 р. Поміж 37 заявлених тематичних блоків та круглих столів окремо виділявся блок «Міста з магдебурзьким правом у Білорусії та Україні: актуальні проблеми дослідження», в рамках якого український історик Н. Білоус виголосила доповідь про регіональні особливості магдебурзького права у містах Київського воєводства XVI – першої половини XVII ст. Однак інформація про цю подію post-factum стала доступна у вигляді короткого звіту на сторінках «Українського історичного журналу» (див.: Мицик Ю. V Міжнародний конгрес білорусистів // УІЖ. – 2010. – № 4. – С. 229–231).

³⁰ Хлібовська Г. Польсько-німецькі відносини другої половини X – початку XIV століття у сучасній польській медієвістиці. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000.

³¹ Ковальова С. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Одеса, 2004. – 21 с.

³² Там само. – С. 17

³³ Капраль М. Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора іст. наук. – Львів, 2004. – 20 с.; Капраль М. Національні громади Львова у XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – 440 с.

³⁴ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2003. – 16 с.; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 358 с.

³⁵ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упорядник Мирон Капраль. –

Львів, 1998. – 640 с. (рец.: Білоус Н. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник Мирон Капраль. – Львів, 1998 // УГО. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 236–238); Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М.Капраль. – Львів, 2000. – 576 с. (рец.: Білоус Н. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. Мирон Капраль. Наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 2000. // УГО. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 272–276); Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / упор. М.Капраль. – Львів, 2007. – 816 с. (рец.: Білоус Н. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував Мирон Капраль. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 2007 // УГО. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 185–190).

³⁶ Білоус Н. (рец.) Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував Мирон Капраль. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 2007 // УГО. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 185.

³⁷ Окрім численних статей перу М.Капрала належать коментарі до «Хроніки міста Львова Д.Зубрицького (Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. І.Сварника. – Львів, 2002. – С. 447–476).

³⁸ Капраль М. Національні громади міста Львова у XVI–XVIII ст. (соціально–правові взаємини). – С. 298.

³⁹ Заяць О. Міське громадянство Львова XV–XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук. – Львів, 2005. – 20 с.

⁴⁰ Білостоцький С. Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами вийтівсько–лавничого суду міста Львова). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд.. юрид. наук. – Львів, 2009. – 20 с.

⁴¹ Gilewicz A. Przyjęcia i z do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // *Studia z historii społecznej i gospodarcze poświęcone prof. Fr.Bujakowi.* – Lwów, 1931. – S. 375–414.

⁴² *Album Civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783* / wyd. A. Janeczek. – Poznań, 2005. – Т. 1. – 450 s., Т. II. – 291 s. Видання містить 5788 пронумерованих видавцем записок чи згадок про прийняття міського права у Львові 1388–1783 рр. Автор і упорядник не ставить собі питання про повноту і вірогідність записів про прийняття до львівського міського права. Але звертає на себе увагу не лише документальна частина, а й вступна стаття, котра складається із загальної характеристики прийняття до міського права у європейській історії та конкретно на львівському прикладі. Це дало можливість А.Янечку подати ширше історичне тло розвитку міських структур всього регіону поширення німецького права, зокрема його маґдебурзького варіанту. Однак, як слушно зауважили в рецензії на це дослідження і Ф.Кірик, і

М.Капраль, тут бракує конкретних порівняльних даних з іншими містами Польщі та України, а також органічного зв'язку з іншими сучасними дослідженнями, зокрема львівських істориків, які в той чи інший спосіб працювали над львівськими реєстрами прийняття міського права. І хоч робота А.Янечка не позбавлена недоліків, на що слушно вказують рецензенти (Див: Kiryk F. Rec. na: Album Civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783 / Wyd. A. Janeczek. Poznań, 2005. – Т. I. – 450 s., Т. II. – 291 s. // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 2006. – R. 113. – Z. 3. – S. 88–89; Капраль М. (реп.) *Album Civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783* / Wyd. A. Janeczek. – Poznań, 2005. – Т. I. – 450 s., Т. II. – 291 s. (edycja elektroniczna, płyta CD) // *Український археографічний щорічник*. – Вип. 13/14. – Т. 16/17. – К., 2009. – С. 704–709), однак вона значно розширює дослідницьке поле львівської магдебургії, і цілком може бути спонукою до нових досліджень в ракурсі історичної антропології, а саме таких нових підходів, які в світовій історіографії давно не нові, бракує українській урбаністиці.

⁴³ Kiryk F. *Księga przyjęć do prawa miejskiego w Kamieńcu Podolskim z lat 1723–1736 oraz 1740–1742* // *Kraków–Małopolska w Europie Środka. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę*. – Kraków, 1996. – С. 127–136.

⁴⁴ Заяць О. *Міське громадянство Львова XV–XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права). Автореферат дисертації...* – С. 4–5.

⁴⁵ Там само. – С. 16.

⁴⁶ Білостоцький С. *Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами війтівсько–лавничого суду міста Львова). Автореферат дисертації...* – С. 4. Навіть на прикладі завдань, які ставлять перед собою О.Заяць та С.Білостоцький яскраво видно відмінність у підходах історика і юриста, насамперед у акцентах, які вони розставляють вивчаючи історію одного і того ж міста в один і той же період.

⁴⁷ Білостоцький С. *Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами війтівсько–лавничого суду міста Львова). Автореферат дисертації...* – С. 8.

⁴⁸ Там само. – С. 13–14.

⁴⁹ Там само. – С. 3.

⁵⁰ Там само. – С. 6.

⁵¹ Ільків-Свидницький М. *Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук.* – Львів, 2009. – 18 с.

⁵² Білоус Н. *Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція. Автореферат дисертації...* – 16 с.

⁵³ Капраль М. Своєрідність київського магдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть // Український археографічний щорічник. – Вип. 13/14. – Т. 16/17. – К., 2009. – С. 697–703.

⁵⁴ Люта Т. (рец.) Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С. 219–225.

⁵⁵ Білоус Н. Імітація рецензії. – С. 208–217.

⁵⁶ Люта Т. (рец.) Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С. 224.

⁵⁷ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. // Упор. Г.Боряк, Н.Яковенко. – К., 1982.

⁵⁸ Сегеда Р. Київ у державній системі Речі Посполитої 1569–1648 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.

⁵⁹ Там само. – С. 13.

⁶⁰ Там само. – С. 14.

⁶¹ Сегеда Р. Місто Київ та запорізьке козацтво в останній третині XVI ст. // Вісник Київського славистичного університету. Серія: історія. – Вип. 18. – К., 2004. – С. 99–105.

⁶² Сегеда Р. Документ з історії Києва XVI ст. // Київська старовина (далі – КС). – 2004. – № 4. – С. 97–101.

⁶³ Сегеда Р. Номенклатура вищих посадових осіб Києва в епоху Речі Посполитої // Науковий часопис НПУ імені М.Драгоманова. Серія № 6. 36. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 51–54.

⁶⁴ Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2007. – С. 10–14.

⁶⁵ Там само. – С. 19

⁶⁶ Там само. – С. 19–20

⁶⁷ Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – № 2. – 2000. – С. 34–42; Доманова Г. До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова (друга половина XVII–XVIII ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 11. – К., 2000. – С. 43–49; Доманова Г. Документальні джерела з історії Чернігівського магістрату // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 19. – Київ; Донецьк, 2001. – С. 306–311; Доманова Г. Актові книги Чернігівського магістрату // Література

та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 48–51; Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. – Чернігів, 2003. – С. 53–60; Доманова Г. Урядовці Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – № 1. – 2003. – С.29–39; Доманова Г. Історія архіву Чернігівського магістрату // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – Чернігів, 2004. – С. 27–32; Доманова Г. Чернігівський магістрат як судова установа // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 64–70; Доманова Г. Стосунки Чернігівського магістрату з представниками російського уряду (друга половина XVII–XVIII ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – Вип. 33. – Серія: Історичні науки. – № 3. – Чернігів, 2006. – С. 15–21.

⁶⁸ Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів» // УГО. – Вип. 9. – К., 2003. – С.34.

⁶⁹ Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М.Вебера. – С. 16.

⁷⁰ Толочко П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – 219 с.

⁷¹ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів, 2006. – С. 27.

⁷² Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 271 с.

⁷³ Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М.Вебера. – С.16.

⁷⁴ Дашкевич Я. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71–72.

⁷⁵ Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 422; Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С. 37.

⁷⁶ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С.36–61.

⁷⁷ Климовський С. Моїм рецензентам, або знову про соціотопографію // УГО. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 252.

⁷⁸ Климовський С. Соціально–топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII ст. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.

⁷⁹ Долинська М. Українська дільниця Львова у XVI–XIX ст. (соціотопографічна характеристика) Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 20 с.

⁸⁰ Капраль М. Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.

⁸¹ Капраль М. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Дрогобич, 2001. – С. 59–72.

⁸² Попельницька О. Київський Поділ XVII–XVIII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2002. – 20 с.

⁸³ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVI – початку XIX ст. – К. 2003. – 304 с.

⁸⁴ Попельницька О. Найбільші землевласники і підприємці Київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико–топографічні та генеалогічні аспекти // КС. – 2002. – № 3. – С. 3–31; Попельницька О. Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. // КС. – 2003. – № 1. – С. 109–117.

⁸⁵ Попельницька О. Найбільші землевласники і підприємці Київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико–топографічні та генеалогічні аспекти. – С. 5.

⁸⁶ Попельницька О. Грецька колонія на Київському Подолі у XVII–XVIII ст. // КС. – № 2. – К., 2004. – С. 35–41.

⁸⁷ Климовський С. Соціальна топографія Києва XIV– середини XVII сторіччя. – К., 2002. – 229 с.

⁸⁸ Люта Т. У пошуках неіснуючого міста, або манівці топографічного методу // УГО. – Вип. 8. – К., 2002. – С. 150–158; Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів» // УГО. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 26–43; Климовський С. Моїм рецензентам, або знову про соціотопографію // УГО. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 251–256; Долинська М. Відповідь Сергію Климовському // Там само. – С. 257–259; Люта Т. Де ключі від дверей соціотопографії – знали... дві Мальвіни // Там само. – С. 260.

⁸⁹ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С. 33; Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів». – С. 32–33.

⁹⁰ Капраль М. Документи статистичного характеру як джерела дослідження демографії та соціотопографії Львова XVI–XVIII ст. // Історична топографія та соціотопографія України. – Львів, 2006. – С. 357.

⁹¹ Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів». – С.38–39.

⁹² Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – 356 с.

⁹³ Сварник І. (рец.) Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV–XIX ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006 // УГО. – Вип. 12. – К, 2006. – С. 227–232; Капраль М. (рец.) Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV–XIX ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с. // УГО. – Вип. 13. – К, 2008. – С.209–216.

⁹⁴ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С. 58.

⁹⁵ Там само. – С. 142–145. Питання кількості львівських ланів розглянуто М.Долинською і в окремій статті. Див.: Долинська М. Неопублікований список «головного інвентаря ста ланів 1608 р. для міста Львова» // Наукові зошити Львівського національного університету ім. І.Франка. – Вип. 7. – Львів, 2005. – С. 89–105.

⁹⁶ Капраль М. (рец.) Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV–XIX ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с. – С. 215.

⁹⁷ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С. 221.

⁹⁸ Пор.: Сас П. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К., 1989. – С. 173.

⁹⁹ Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – С.225.

¹⁰⁰ Капраль М. (рец.) Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV–XIX ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с. – С. 215.

¹⁰¹ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 331–340.

¹⁰² Фелонюк А. Передмістя Львова в другій половині XVII–XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія. Автореф. Дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2009. – 19 с.

¹⁰³ Долинська М. Елементи просторової локації на Краківському передмісті пізньосередньовічного Львова // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 287–297.

¹⁰⁴ Долинська М. Львів: простір і мешканці (історико-урбаністичний нарис). – Львів, 2005. – 90 с.

¹⁰⁵ Жук О. Історична топографія Луцька X–XVIII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2002.

¹⁰⁶ Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів». – С. 29–31.

¹⁰⁷Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2009. – 20 с.

¹⁰⁸Коваленко О. Від Лтави до Полтави: проблема безперервності існування міста // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. – С. 28–32.

¹⁰⁹Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – 384 с.

¹¹⁰Мицик Ю. (рец.) Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – 384 с. // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 202.

¹¹¹Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) // *Ukraina Lithuanica*. – Т. 1. – С. 121–133.

¹¹²Там само. – С. 125.

¹¹³Там само. – С. 133.

¹¹⁴Михайловський В. Документ для кам'янецького підстарости Яна Сроцицького 1527 року на пляц у Кам'янці (історія однієї родини з Поділля у XVI ст.) // *Регіональна історія України*. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 273–284.

¹¹⁵Там само. – С. 280.

¹¹⁶*Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F.Kiryka. Kraków, 2000.; Bania Z., Wiraszka M. Kamieniec Podolski: miasto-legenda / Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności. – Warszawa, 2001. – 242 s. etc.*

¹¹⁷Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – 206 с.

¹¹⁸Порівняй: *Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989.*

¹¹⁹Співпраця українських і польських істориків-урбаністів плідно продовжується і нині. Свідченням цього є вихід в світ покажчика львівських міських урядників (упорядником і автором вступної статті, де ґрунтовно розписано систему самоврядної організації Львова, є доктор історичних наук М.Капраль). Це дослідження провадилось в рамках польського наукового проекту опрацювання і видання списків міських урядників на тренах Речі Посполитої, Сілезії та Західного Помор'я (Див.: *Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. – Toruń, 2008. – 372 s.*).

¹²⁰Цитату взято з обкладинки монографії А.Зайця.

¹²¹Білоус Н. (рец.) Андрій Заяць. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Добра справа, 2003. – 205 с. // УГО. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 280–290.

¹²²Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. – Львів, 2002. – 254 с.

¹²³Тимошенко Л. Миське право України на тлі жанрово-стилістичного «безправ'я»: Тетяна Гошко. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. – Львів: Афіша, 2002 // УГО. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 151–163. Шкодную, що так і не написала відповідь на рецензію Л.Тимошенка. Мабуть на той час морально була не готова (а кажучи словами самого рецензента «не знайшла в собі сили дати відсіч») до гострої і тривалої полеміки, бо як показує досвід Л.Тимошенко не дозволяє будь-кому ставити в дискусії останню крапку (до прикладу, першим, хто відважився відповісти на вже звично гостро критичну рецензію Л.Тимошенка, був Валерій Ластовський. І він одразу дочекався належної відповіді дрогобицького історика в притаманному йому стилі (Див.: Тимошенко Л. Пояснювальні параграфи до історії української Церкви: Валерій Ластовський. Історія Православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти – К: Логос, 2006. 276 с. //УГО. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 115–132; Ластовський В. Урок із фальшування історії: (відповідь на рецензію: Леонід Тимошенко. Пояснювальні параграфи до історії української Церкви // УГО – Вип. 13. К., 2008) // УГО. – Вип. 14. – К., 2009. – С. 194–205; Тимошенко Л. Чи треба досліднику «все розгледіти і до всього додивитися»: (З приводу відповіді Валерія Ластовського на мою рецензію) // Там само. – С. 206–209).

¹²⁴Гошко Т. Магдебурзьке право Центрально–Східної Європи XIII–XVIII ст.. в українській та польській історіографії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук. – К., 1999. – 19 с.

¹²⁵Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – 406 с. (Див.: Гошко Т. Історія магдебурзького права очима юриста: Микола Кобилецький Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. – Львів, ПАІС, 2008. // УГО – Вип. 14. – К., 2009. – С. 168–193).

¹²⁶Кобилецький М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. – Львів, 2010. – 40 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО УКРАЇНУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФРАНЦІЇ до середини XVII ст.

Розташована на іншому краю Європи сучасна територія України була для тогочасних французів terra incognita, останнім оплотом християнської цивілізації, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикунськими ордами степових кочових пустельників, що уявлялися передовими загонами біблійних народів Гог і Магог, вторгнення яких мало передвіщати кінець світу.

Прямі безпосередні контакти між територією південномуських земель і Францією були явищем надзвичайно рідким в ту епоху. Крім руського посольства до франкського короля в 839 р. та унікального шлюбу середини XI ст. між дочкою Ярослава Мудрого Анною та французьким королем Генріхом I, зафіксованого в західноєвропейських документах, можна згадати хіба що участь руського архієпископа Петра Акеровича у Ліонському соборі 1245 р. з метою організації об'єднаного протистояння християнських правителів навалі монголо-татар. Відзначимо, що кочові завойовники зі східних степів вважалися в Європі породженням пекла, тому їхню назву на заході найчастіше позначали як «тартари» (від грецького Тартар). У французькій мові поняття «tartares» для означення цього народу зберігалося до XX ст., коли поступилося менш інфернальному поняттю «tatares».

Візитери з Франції на землях сучасної України в добу середньовіччя також були виключною рідкістю. Крім посольства короля франків, що добивалося руки Анни Ярославни в середині XI ст., можна відмітити лише дипломатичні місії середини XIII ст. папського легата Джованні Плато Карпіні, що вирушив з Ліона до монгольської столиці Каракорума та посланця французького короля Людовика IX Святого Вільгельма Рубрука (Рубруквиса), що відвідав ставку Батия – Сарай. Обидва ман-

дрівника залишили детальні свідчення про свої подорожі через територію нашої держави, які й понині залишаються невичерпним історичним джерелом тієї епохи.

На початку XV ст. через українські землі здійснював свою подорож ще один французький емісар – Жильбер де Лануа, який також залишив опис своїх вражень про побачені землі.

Особисті контакти між українськими землями та Францією до XVI ст. були явищем поодиноким, тож навіть у найосвіченіших представників французької інтелектуальної еліти не було докладних і правдивих знань про територію на схід від Польщі.

Щоправда, цілком ймовірним є потрапляння в цей час вихідців з Південної Русі до Франції з освітньою чи торговельною метою. Принаймні, маємо свідчення про навчання наших земляків в різних європейських університетах. У списках студентів Сорбонни згадуються учні «з Рутенії» (1353, 1369), «рутенської нації з Києва» (1463, 1469) чи «*Natione Ruthenia de Ucraina*» (1567)¹.

Зокрема, є відомості, що в першій половині XVII ст. в Паризькому університеті навчалися відомий український філолог Іван Ужевич-Слов'янин, автор латиномовної «Граматики словенської» та видатний військовий і політичний діяч доби Хмельниччини Юрій Немирич.

Також, безперечним є факт прибуття до Франції в XV–XVI ст. значних груп невольників, набраних у якості ясиру в результаті грабіжницьких походів на Україну. І.В.Лучицький на підставі великого архівного матеріалу, зібраного у Франції та Іспанії, виявив значний притік невольників з Русі у пізньому Середньовіччі до Русильйону – французької провінції, що розташована між Піринейями та Середземним морем. Можна не сумніватися, що до найкрупніших портів Середземномор'я – Перпін'яна (столиці Русильйону) та Марселя (столиці Провансу) у зазначений період доставлялися работоргівцями сотні рабів, забраних в полон на українських землях. Як зазначав автор у цій розвідці: «Головним чином, рабів купували в Русильйоні для задоволення землеробських потреб... Рабиню руську, завжди молоду, купували безумовно, і згодом по закінченню певного часу її дитина чи діти продавалися чи відправлялися до при-

тулку, а вона сама передавалася у тимчасове користування іншій особі в якості більшою мірою годувальниці... Це було справою вкрай вигідною для рабовласника... В Перпін'яні увійшло з другої половини XV ст. у загальну моду тримати руських годувальниць»².

Проте окремі епізодичні контакти між Францією та Руссю не дозволяли мати чітке уявлення про останню на заході Європи. Згадки про руських воїнів і купців, товари з Русі є нерідкими у старофранцузькому епосі, але не дають практично ніякої інформації про саму країну їх походження³. Навіть найближчий за часом для французьких хроністів епізод одруження їхнього короля Генріха I з Анною Ярославною, відмічений в багатьох творах XI–XII ст., майже не проливає світла на рідну землю нової королеви Франції.

Батьківщина Анни іменується в хроніках «Русією»⁴, «Рабастією»⁵, «Русцією»⁶, «Рутією»⁷. А ось «Вандомські аннали» початку XII ст. та трохи пізніша від них «Сен-Мексанська хроніка» щодо походження дружини Генріха I вказують: «Генрікус король франків жінку привів скіфку та руду (Heinricus rex Francorum uxorem duxit Scythicam et rufam)»⁸. Цілком вірогідно, що під словом «rufa»=«rusa» хроніст розумів руське походження жінки, відповідно, ототожнюючи сучасну йому Русь з античною Скіфією. З хроніки монастиря святого Петра Живого в місті Сан, написаної ченцем Кларієм на початку XII ст., виходить, що Анна була дочкою грецького правителя⁹. Це, очевидно, впливає з західноєвропейського середньовічного уявлення про православні країни сходу, як про володіння грецького монарха.

Якщо назва рідної країни королеви Анни зустрічається в джерелах у найрізноманітніших варіаціях, то варіації слов'янського імені її батька й, відповідно, діда їхнього короля Філіппа I, зафіксовані французькими хроністами середньовіччя, ще менше нагадують оригінал. Його називають тут Герискло (Gerisclo)¹⁰, Юрислохт (Jurisloht)¹¹ або взагалі Булесклот (Bullesclot)¹². Мабуть найближчим латинським відповідником слов'янського імені батька Анни є Оресклав (Oresclavus)¹³. Авторами хронік без утруднень сприймалося лише християнське ім'я Ярослава Муд-

рого – Юрій-Георгій (Georgius), яке також кількаразово зустрічається в старовинних текстах¹⁴.

В наступні століття визначних контактів між Францією та Руссю не зафіксовано. Хоча французькі хроністи час від часу відмічають окремі події, пов'язані з життям Русі, уривчаста й перекручена інформація про які доходить до їхнього королівства. Приміром це стосується походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича до Центральної Європи в 1205 р., свідчення про який занотовує у своїй хроніці чернець з абатства Трьох Джерел у Шампані Альберік Труафонтен¹⁵.

Головним джерелом інформації про землі сучасної України у Франції в XIII–XV ст. були свідчення нечисленних подорожніх, що виконували різні дипломатичні чи військові місії, на кшталт Плано Карпіні, Рубрука чи де Лануа.

Туманне уявлення про українські землі в період середньовіччя цілковито знаходить своє відображення на тогочасних європейських картах. Вони зображували на сході маловідомі французам території з екзотичними для них назвами: Русія, Волиня, Подолія, Сарматія, Скіфія, Татарія, Дикое Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраїна, Ограїна, Укранія, Україна¹⁶. Мабуть найточніші та найдетальніші зображення можна віднести до кримського півострова, відомого ще з античності й добре знаного генуезцями, що тримали тут свої факторії.

Середньовічні карти були своєрідною енциклопедією тогочасних знань про світ. На них не лише наносилися зображення різноманітних географічних об'єктів, але й все це супроводжувалося малюнками та лаконічними підписами, що доповнювали уявлення людей про певні землі.

Карколомні зміни на сході, що відбулися після Батиевої навали, внаслідок якої припинила своє існування могутня Давньоруська держава, призводили до непорозумінь при оцінюванні минулого з боку західноєвропейських середньовічних авторів. Один з перших французьких історіографів XVI ст. Жан дю Тілле (150?–1570), згадуючи про одруження короля Генріха I з руською принцесою Анною, дочкою короля Георгія, визначає країну

її походження наступними словами «Русь, яка зараз є Московією» («Russie, qui est Moscovie»)¹⁷. Через півстоліття подібну тезу повторить відомий французький історик Франсуа Ед де Мезере (1610–1683) у своїй «Історії Франції», яка надовго стала найавторитетнішим нарисом історії цієї держави¹⁸.

Незважаючи на те, що Київ, з якого вирушала до Парижа в середині XI ст. Анна не належав Московії до 1654 р., авторам XVI – першої половини XVII ст. було дуже легко припуститися помилки, адже на тогочасних картах «Русія» інколи позначалась в кількох місцях або як просто «Русія» (найчастіше в межах Руського воєводства Польщі), або як «Русія Червона», або як «Русія Біла» та «Русія Чорна» (Russia, Russia Rubra, Russia Alba¹⁹, Russia Nigra), але найбільша з цих країн називалася «Русія або Московія» (Russia sive Moscovia)²⁰, «Князівство Московське або Велика Русія» (Ducis Moscoviae sive Magna Russia)²¹, «Русія, дехто каже Московія» («Russia, alias dicta Moscovia»)²² чи «Русія, загальноприйнято Московія» (Russia vulgo Moscovia)²³. Проте всі західні «Русії» були на той час територіями бездержавними, тоді як Московське царство намагалося повністю притягнути до себе історичну спадщину Давньої Русі, і головне, отримати визнане право називатися центром руських земель, а не північно-східною околицею. В умовах відсутності достовірної інформації про минуле Русі французькі історики XVI – початку XVII ст. цілком могли умоглядно виводити свою королеву Анну з володінь московського царя.

Значному посиленню цікавості французької публіки до українських земель у XVI ст. сприяло обрання на престол Речі Посполитої в 1573 р. Генріха Валуа, який був коронований незабаром під іменем Генріха I (і, до речі, останнього, бо більше в Польщі Генріхів не було). Землі сучасної України склали близько третини тодішньої Речі Посполитої, включаючи Київ, де колись правив далекий пращур новообраного короля Ярослав Мудрий. Важливе місце вони посідали і в королівському титулі. Зокрема, у відомих «Генрікових артикулах» він називається так «Генрікус, Божою милістю король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Самогітський

(Жемайтійський), Київський, Волинський, Підляський, Ливонський і прочая».

Хоча його правління в Кракові виявилось короткогравалим й вже наступного року він, залишивши Польщу, зійшов на французький престол під іменем Генріха III, загальне захоплення своїм принцем, що мав посісти найбільший трон на сході, у Франції в 1573 р. вилитося не лише в численні оди, гімни та панегірики на честь Генріха²⁴, а також і в кілька описових праць про історію та географію володінь польського монарха. Ці роботи досить швидко були підготовлені до друку та видані у Франції за активної підтримки та сприяння королівської влади. Найважливішими з цих книг в 1573 р. були латиномовна праця польського історика Яна Гербурта де Фульстина (бл. 1524–1578) «Історія королів і князів Польщі», оперативно перекладена та видана французькою мовою²⁵, компіляція з німецьких авторів Бенуа Ріго «Роздуми про історію поляків, завдяки якій можна дізнатися про походження, становище, родючість, звичаї, закони та традиції мешканців цього королівства. Виписки з історіографів німецьких»²⁶, а також дві книги французького історика Блеза де Віженера (1523–1596) «Хроніки й аннали Польщі»²⁷ та «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн»²⁸.

Ян Гербурт де Фульстин, відомий польський культурний, релігійний і політичний діяч, брав особисту участь у сходженні на престол своєї держави Генріха Валуа. Як і багато представників польської знаті Гербурт отримав блискучу освіту в університетах Західної Європи, зокрема, у Левені в Бельгії, тому бездогано володів французькою мовою, що мало сприяти йому в налагодженні близьких і довірчих взаємин з майбутнім королем його держави. Зазначимо, що саме Гербурт був одним з ініціаторів та авторів «Генрікових артикулів». «Історія королів і князів Польщі», видана французькою мовою в Парижі, була частиною його великого латинського трактату «*Chronica sive historiae Polonicae compendiosa*», що вийшов у Базелі в 1571 р. і мав ходіння у Франції.

Зупинимося докладніше на творах французьких авторів Ріго та Віженера, щоб проаналізувати їх історичні уявлення про

українські землі того періоду. Зайвим буде зауважувати, що минуле нашої країни подавалося в цих працях крізь призму бачення здебільшого польських історіографів, які вважали території Південної та Західної Русі споконвічною власністю свого королівства.

Бенуа Ріго був відомим літератором і книговидавцем другої половини XVI ст. З його друкарні у Ліоні вийшло в світ багато наукових і літературних творів. Принагідно відмітимо, що Ліон був одним з найдавніших центрів книгодрукування в Європі. В 1470 р. тут була надрукована перша французька книга. Велику відомість Ріго як видавцю приніс той факт, що саме в його друкарні вперше побачила світ книга пророцтв славнозвісного Нострадамуса (1555), з яким той був особисто знайомий. Також Ріго користувався великою підтримкою королівського двору, за що не забував висловлювати подяки та присвяти французьким монархам на сторінках публікованих ним книг.

Видані ним «Роздуми про історію поляків» з нагоди сходження на престол Речі Посполитої Генріха Валуа дають нам змогу зрозуміти уявлення французького ерудита про географічне положення та минуле українських земель. Русь, або правильніше «Русія», («Russie»), інакше названа «Роксоланією» («Roxolanie»), на думку автора, є природною частиною Польщі. Населення цієї території належить до грецького обряду, а головним її містом є Львів («Leopolis»), де знаходиться архієпископська кафедра, але під впливом поляків народ Русі поступово навертається до католицизму. Перераховуються також всі найбільші міста Русі, такі як Кам'янець на Поділлі, Холм, Луцьк, Київ²⁹. За баченням француза, Русь колись мала окреме правління зі своїми князями («princes») чи герцогами («ducs»), але під зверхністю королів Польщі, проти яких часто повставала. Наприклад, згадуючи про правління короля Мечислава [тобто Мешка II – Є.Л.], автор позначає, що той «мав тяжку війну з русинами («Russiens»), які після смерті його батька [Болеслава – Є.Л.] збунтувалися»³⁰. А в 1205 р. пішов війною на короля Леха [Лешка Білого – Є.Л.] Роман, герцог володимирський і галицький («Duc d'Wladimire & Haliciense»), але був ним розбитий і

загинув³¹. Але загалом події в Русі не є в центрі уваги дослідника, він звертається до них вряди-годи.

Необхідно відзначити, що автором подані важливі додаткові свідчення, що стосуються минулого України, зокрема, генеалогія роду Гедеміновичів³² та список польських королів³³.

Цілком логічно, що текст твору, датований 12 липня 1573 р., завершується величним панегіриком на честь Генріха, герцога Анжуйського, брата короля, який був обраний і визнаний «королем і правителем країн Польщі, Литви, Русі, Пруссії та інших земель»³⁴.

Характерною рисою твору є те, що термін «Русь» у ньому стосується лише володінь польського короля. Держава московського царя тут іменується тільки «Московією» («Moschovite»), а її населення, відповідно, «московитами» («moschovites»)³⁵. Хоча, як було вищезазначено, на той час вже існувала тенденція до ототожнення Московії та Русі на географічних картах та в наукових і політичних трактатах.

Загалом слов'янська термінологія з незвичними для французів словами, іменами та назвами викликала великі утруднення для автора та видавця. Якщо згадати, що терміни наводилися за латинськими хроніками, написаними переважно німецькими хроністами, можна зрозуміти, яку важкість можуть являти ці перекручені та змінені слова для ідентифікації власних назв і імен у відповідності до норм сучасності. Так, Кам'янець тут називається то «Саменет», то «Саменіс», Перемишль – «Premislie», Київ, у відповідності до латинської традиції, – «Kiovie», а Луцьк – «Luceogie»³⁶. Ще складніше буває інколи зрозуміти давньоруські імена. Наприклад, «Grismile» означає Гремиславу, дружину Лешка Білого, руську княжну з Луцька, а в імені «Iacoslane» достатньо непросто побачити Ярослава³⁷. Хоча деякі слова, наведені у тексті, досить легко можуть бути зрозумілими українським читачам. При описі розорення Русі татарами автор подає свідчення, що люди, рятуючись, кричали «bigaice!» (тобто «убігайте», «біжіть», «тікайте»)³⁸.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що головною метою написання твору було підняття престижу фран-

цузької монархії та династії Валуа зокрема, представники якої брати Карл і Генріх одночасно ставали правителями найбільших католицьких держав, розташованих по різні боки Європи. У тріумфі французьких королів автор бачив визнання провідної ролі своєї країни в Європі, яка мала стати на захисті християнської католицької цивілізації, протиставляючи себе натиску магометан ззовні та впливу протестантів всередині.

Автор інших двох праць Блез де Віженер (1523–1596) може бути віднесений до плеяди найяскравіших постатей серед придворних Франції другої половини XVI ст. Він був відомий не лише як блискучий ерудит, талановитий історіограф і письменник, але й як знаний дипломат і кріптограф, автор так званого «шифру Віженера», який залишався незламним до середини XIX ст. й використовувався для засекречування важливих повідомлень таємними службами всіх європейських країн. На жаль його історичний доробок мало досліджувався в Україні, тому слід розглянути його детально.

Як можна побачити з передмови до «Хронік і анналів Польщі», датованої 20 серпня 1573 р. й адресованої «найвеличнішому, наймогутнішому, найпрекраснішому та непереможному принцу Генріху, сину та брату короля» (далі йде перерахування всіх його численних титулів і регалій), Віженер мав на меті ознайомити новообраного короля Речі Посполитої з історією його майбутніх підданих. Свій твір, як підкреслював сам автор, він написав «рідною мовою» короля, оскільки Генріх погано володів латиною³⁹. Праця Віженера представляє собою компіляцію з латиномовних хронік, писаних переважно польськими авторами. За основу ним була взята праця Мартіна Кромера «De origine et rebus gestis Polonorum», про що сам він свідчив у передмові. Цей твір був виданий у Базелі в 1555 р. й, безумовно, мав поширення у Франції. Також Віженер використовував матеріали з «Історії королів і князів Польщі» Яна Гербурта де Фульстіна, публікація якої у Парижі відбувалася за його безпосередньої участі. В роботі неодноразово зустрічаються посилання й на хроніку Яна Длугоша.

На початку твору Віженер подав повний список всіх правителів Польщі від легендарного Леха до Сигізмунда II Августа

включно, вказавши для більшості з них вік їхнього сходження на престол і тривалість життя. Власне кажучи, сама праця французького історіографа представляє собою розповідь про життя та діяльність кожного з зазначених ним володарів.

У першому розділі «Про походження поляків» Віженер подає традиційну для середньовічної історіографії картину походження європейських народів. Він зазначає, що «Сарматія або Скіфія в усі часи була великою колыскою та осередком походження народів і націй, які заповнили більшу частину Азії, Європи та Африки»⁴⁰. Найвідомішими серед них, на його думку, були кимври, готи, вандала та «славони» (тобто слов'яни). Походження назви останніх він виводить від слова «слава» («gloria»). Цю назву вони отримали через могутність і войовничість, захопивши в свій час половину Європи. Розселившись по світу, слов'яни поділилися на окремі народи, які Віженер перераховує в наступному порядку: рутени (Rutheniens), болгара, поляки, московити (Moscovites), серби, боснійці, карнійці (тобто мешканці Карнії, сучасні словенці), хорвати, богемці, морави, померанці, масогіти (очевидно, мазовшани, мешканці Мазовії) та сілезці. Більшість з цих народів згодом втратили самостійність і були підкорені іншими могутніми державами, і тільки поляки, освітлені словом «істинної релігії» ніколи не втрачали державності й завжди посилювали свій вплив в Європі. Назву поляків Віженер виводить від слов'янського слова «поле»⁴¹.

Слід зазначити, що у творі Віженера для мешканців Русі рівнозначно вживаються два терміни «рутени» (Rutheniens) та «русини» (Russiens), а сама Русь називається то «Рутенією» (Ruthenie), то власне «Русією» (Russie). Автор майже скрізь відокремлює «русинів» від «московитів», крім єдиного випадку, коли наводить данні про хрещення Русі. Вказуючи роки охрещення окремих країн і народів, а також називаючи їхніх перших правителів-християн, Віженер змішує «московитів» і «рутенів». Розповідаючи про перших і називаючи великого князя Московського «наймогутнішим християнським володарем, серед тих, хто не має титулу короля», він говорить, що охрещення в цій країні здійснив Володимир (Volodimerus), і далі вже мова йде

про «рутенів», а сама їхня релігія називається «грецькою або рутенською» («la religion Greque ou Ruthenique»). Така плутанина могла б призвести стороннього читача до сприйняття князя Володимира у якості саме правителя Московії. Проте це єдине місце у творі, де «рутени» і «московити» подаються синонімічно, в решті випадків автор відділяє одних від інших⁴².

В цілому автор правильно подає основну канву української історії від часів Володимира Хрестителя до утворення Речі Посполитої. Але, зрозуміло, що основна увага історіографа була зосереджена на правліннях польських королів і долі їхньої держави, тому минулого Русі він торкається лише тоді, коли це стосується історії Польщі. Це передусім стосується міждинастійних взаємин двох держав і військових зіткнень між ними. Так, Віженер фіксує одруження Казимира I з Марією-Добронігою (щоправда, називаючи її Доброгнівою), сестрою Ярослава Мудрого, не забуваючи відмітити, що жінка прийняла католицтво⁴³. Історіограф відмічає також шлюби Болеслава II з вродливою руською принцесою Вишеславою⁴⁴, Болеслава III Кривоустого із Збиславою, дочкою Святополка II Ізяславича⁴⁵ та Лешка Білого з Гремиславою, дочкою луцького князя Інгваря Ярославича (помилково автор вважав її дочкою Ярослава Ізяславича, тоді як насправді, вона була його онукою). Щодо останньої в книзі Віженера допущена плутанина, вона названа в одному місці Премиславою (Primislave), в іншому правильно Гремиславою (Grimislave)⁴⁶.

Француз ретельно занотує всі відомі йому польсько-руські збройні конфлікти, зокрема, захоплення Русі Болеславом Хоробрим, який допомагав повернути київський престол Святополку⁴⁷, похід Болеслава II Сміливого на Русь, щоб відновити на київському престолі свого двоюрідного брата Ізяслава⁴⁸ та ін. Історію цих війн Віженер бачить очима польських хроністів. Тому не дивно, що польські правителі в творі французького історіографа виступають мудрими, сміливими та шляхетними людьми, які завжди отримують блискучі перемоги. Руські воїни або тікають при наблизенні доблесного польського війська, або зазнають нищівної поразки, безславно гинучи чи здаючись у

полон. Змальовуючи зворотні походи з Русі на Польщу, автор відзначає їх варварський, грабіжницький характер. Загони руських воїнів уявляються йому збіговиськом відвертих головорізів, очолюваних хитрими й підступними, але боягузливими ватажками. Кожного разу, вторгаючись у Польщу, русини зазнавали поразок. Так, Володар Ростиславич (Volodor), князь перемиський, «що мав славу більше грабіжника ніж князя», розорив вогнем і мечем польські землі, але потрапив у полон до Болеслава III і був відпущений за великий викуп⁴⁹. Роман, князь Волині та Галичини (duc de Wladimirie & Halicie) розпочав вторгнення у Польщу в 1205 р., але був розбитий Лешком Білим під Завихостом і загинув. Польський король шляхетно повернув тіло руського князя його підданам⁵⁰. В 1265 р. русини на чолі з князем Шварном дійшли до Сандомира, але були розбиті⁵¹. Лев, син Данила, «наймогутніший з усіх правителів на Русі», пішов до Любліна, пограбувавши польські землі. У свою чергу незабаром Лешко Чорний помстився йому та здійснив похід на Львів, взявши з міста велику данину⁵².

Цікавим є той факт, що, розповідаючи про війни Болеслава Хороброго з Ярославом Мудрим, ім'я якого автор подає абсолютно точно (Jaroslaus) – рідкий випадок правильного написання цього імені французами, Віженер не бачить нічого достойного в діяльності руського князя. У його викладі, це недолугий і боягузливий правитель. Автор з іронією повідомляє, що, коли русини, які билися на річці Буг з поляками, побачили свою поразку, вони почали стрімголов тікати, а їхній князь Ярослав попереду від усіх⁵³. Очевидно, Віженер не знав, що осміяний ним Ярослав був далеким предком всіляко возвеличуваного ним Генріха Валуа. Інакше тон його був би більш шанобливим.

Загалом, складається враження, що Русь завжди була країною, підпорядкованою Польщі, так би мовити, її бунтівною та неспокійною провінцією. З твору випливає, що польські королі постійно віддавали накази руським князям, наводили лад в їх країні, а згодом на цих землях правитимуть «палатини» – намісники польських королів.

Дуже детально Віженер зупиняється на татарській проблемі, яка стала спільною бідою Польщі та Русі. На його думку, татари прийшли з безлюдних степів Скіфії, прогнавши «половців, яких зараз називають готами, гунами чи куманами» (Polomiciens, que les modernes apellent Gots, les autres Chunes ou Cumans)⁵⁴. Автор ретельно занотує всі численні випадки грабіжницьких походів степових завойовників, яскраво змальовуючи жажливі картини спустошення та збезлюднення земель. Руські князі виявилися абсолютно неспроможними протистояти жорстокій навалі дикунських східних орд. Дуже скоро майже вся Русь підкорилася татарам, а руські князі навіть почали брати спільну з ними участь у походах на Польщу. Наприклад, Данило, король Русі (Daniel roi de Russie), пропустив через свою країну татар, які йшли грабувати Польщу, а згодом його діти Лев і Роман, разом з Даниловим братом Васильком, своїм дядьком, брали участь у новому поході ординців на захід⁵⁵. Також згадується як татари разом з русинами ходили на Люблін і пограбували його околиці⁵⁶.

Остаточне приєднання земель Русі до Польської корони видається французу актом цілковито логічним і закономірним. Для польських володарів це був крок, як самозахисту, для забезпечення своєї території від нападів зі сходу, так і шляхетний обов'язок християнських правителів взяти під свою опіку одновірців (щоправда, грецького обряду), які потерпали від нападів татар. Віженер відмічає, що після смерті останнього короля з роду Данила (якого помилково тут названо Давидом) Казимир III Великий в 1340 р. приєднав до себе Львів та інші міста Галичини: Перемишль, Сянок, Галич, Тереховлю, Любашів, Кам'янець. А в 1349 р. він здійснив новий похід на Русь і приєднав до своїх володінь Луцьк, Володимир, Брест, Холм і Білосток, поставивши в цих містах польські гарнізони. Дбаючи про інтереси своїх нових підданих, Казимир III навіть просив у папи Урбана V створити митрополію на Русі з центром у Львові⁵⁷. Таким чином, підкорення Західної Русі Польщею в творі Віженера виглядає подією благородною та позитивною для її населення. Щоправда конкурентом за руську спадщину для поляків виступили литовці,

проте незабаром сама Литва та всі її володіння були поєднані унією з Польщею.

Практично весь подальший виклад подій в творі Віженера, пов'язаних з долею України, стосується намагань польських королів і литовських князів протидіяти турецько-татарській агресії. Історіограф детально описує заходи Вітовта, спрямовані на укріплення південного кордону, зокрема, похід 1399-го року, будівництво фортець на Поділлі. Відзначає автор і розширення кордонів Великого князівства Литовського на сході, коли Вітовт «захопив Брянськ і Стародуб і всю країну Сіверську» та мав війну з московитами в 1406 р.⁵⁸.

Грабіжницькі напади татар і турків на землі польської корони Віженер визнає найбільшою політичною проблемою того часу. Протягом лише одного XV ст. він називає більше десятка великих завойовницьких походів на руські землі: Поділля, Галичину, Волинь, Київщину, Сіверщину, ретельно відзначаючи найбільш постраждалі території й описуючи страшні кривди, завдані підданам короля нападниками⁵⁹. З великою симпатією та захопленням відгукується автор про мешканців і нечисленну залого маленького містечка Вишневець на Галичині, яке чинило героїчний опір татарській агресії впродовж довго часу⁶⁰. Відзначається й участь інших християнських держав у боротьбі з «магометанами»: Волощини, Угорщини, Молдавії, Московії. Зокрема, згадується військова діяльність овіяного легендами господаря Влада Дракули⁶¹.

Зрозуміло, що увага історіографа приділена лише життю знаті – королів, князів, вищих духовних ієрархів. Народ, у відповідності до тогочасних уявлень, постає лише як безлика сіра маса, нездатна ні до чого гарного, божественне покликання якої тільки виконувати всю чорнову роботу та смиренно зносити весь тягар долі. Саме тому, згадуючи про селянське повстання 1490–1492 рр. під проводом Мухи, Віженер не обтяжує себе міркуваннями про причини, що підштовхнули великі маси людей до нього. Француз цілком і повністю солідаризується з думками польських хроністів, подаючи спрощене бачення цього соціального вибуху: «В ті дні один селянин на ім'я Муха,

зібравши близько десяти тисяч валахів і русинів з Покуття, пішов грабувати всю Русь... Але Миколай Ходецький, названий Земелькою, чоловік достойний і вправний у військових справах, зібравши певну кількість польських солдатів, дуже швидко утихомирив цих повсталих людей. Грабіжник Муха був захоплений руською знаттю, відправлений до Кракова, де закінчив свої дні у в'язниці»⁶².

Велику повагу в історіографа викликає постать князя Костянтина Острозького, який почав збирати військові загони для відсічі татарам і туркам. За словами Віжера, цей видатний воєначальник здобув «вічну славу тим, що з маленьким загоном виступив проти двадцяти тисяч татар і розгромив їх поблизу міста Канів у Литві»⁶³.

Фактично, можна стверджувати, що французький автор у викладі подій української історії безпосередньо наблизився до витоків формування козацтва. І хоча саме слово «козак» в його творі не зустрічається, одним з останніх героїв його розповіді є Предслав Лянцкоронський, який вважається першим козацьким гетьманом⁶⁴.

Уявлення Віженера про історію Східної Європи майже повністю залежало від творів тих польських авторів, які були йому відомі на момент написання книги. Брак свідчень і залежність від польських хронік кінця XV – середини XVI ст. в творі французького історіографа проявилися ще й у надзвичайно поганій його поінформованості про правління останнього Ягелла. В його великій історичній розповіді Сигізмунду II Августу, що правив 24 роки, відведено лише дві сторінки, які майже не містять фактичних даних, тоді як правління цього короля було надзвичайно насичене подіями. Такий же обсяг матеріалу автор відвів і Генріху Валуа, який на той час тільки став щойнообраним королем Речі Посполитої і навіть не залишив ще території Франції.

Не беручи до уваги апологетичного характеру даного твору, покликаного возвеличити особу французького монарха на польському престолі, слід зауважити, що праця Віженера стала першою значною франкомовною роботою, яка ознайомлювала

місцевий читацький загал з історичним минулим українських земель. В цілому його дані про Україну є правдивими і відповідають загалом історичним реаліям. Хоча, безумовно, в тексті твору можна зустріти багато плутанини та помилок стосовно географічних назв, імен і подій. Дуже часто при читанні твору Віженера виникає трудність з ідентифікацією певних назв і імен у відповідності з вітчизняною традицією: Луцьк (Luschie), Перемишль (Primislie), Всеволод (Wissevoldus), Ярополк (Iaropelc), Збіслава (Sbilave), Святополк (Stopelc) тощо. Не все гаразд у історіографа і з датами. Наприклад, хрещення Русі у тексті двічі віднесено до 908 року від Різдва Христового, тоді як дві дати від створення світу цієї події, наведені ним, практично збігаються з загальноприйнятим нині датуванням. За католицьким літозчисленням, прийнятим у XVI ст., він подає охрещення Русі під 4996 р. За руським календарем, що, як зазначає автор, «різниться від нашого на п'ятнадцять століть», Володимир хрестив своїх підданих у 6497 р. Враховуючи, що створення світу за православною традицією припало на 5509 або 5508 рік до народження Христа, отримуємо загальновідому дату 988 чи 989 р.⁶⁵. Втім, можливо в оригінальному тексті Віженера в якості охрещення Русі стояв 980-й рік, який через друкарську помилку перетворився на 908-й. Саме 980-й рік в якості часу хрещення русинів позначено в іншому творі цього автора⁶⁶. Але дуже часто автор взагалі опускає дати, переказуючи події без років або вказуючи невизначені часові інтервали: потім, згодом, незабаром, через певний час і т.д.

Аналізуючи історичне бачення Віженером минулого України не можна оминати й іншу його працю 1573 р. «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн, з їх становищем, законами, порядками та способом життя»⁶⁷. На відміну від попередньої ця робота французького автора має здебільшого географічний описовий характер й представляє собою спробу у стислій формі ознайомити читача, насамперед свого патрона Генріха Валуа, з територією, природою та населенням Речі Посполитої, що простяглася «від Одера на кордонах Бранденбурга до славної ріки Бористена, від берегів Понту Евксинського, до якого доходять крайні частини Поділля, до

Північного океану». Короткий екскурс в минуле цієї держави є майже точним переказом змісту попереднього твору. Описуючи минуле й сьогодення східних околиць королівства Русі, Волині та Поділля, автор підкреслює, що їх населяє один народ. Докладно описано життя та побут татар, а також зроблено огляд еволюції їхньої експансії у Східній Європі. Фактично, можна визнати, що «Опис Польського королівства» є короткою енциклопедією Речі Посполитої, створеною для французів.

Праці Віженера стали важливою віхою на шляху розвитку історичних уявлень у Франції про українські землі. Вони стали першими ґрунтовними нарисами, що у доступній формі, а головне, доступною мовою (замість мертвої латини), ознайомили освічених французів з географією та історією країн на схід від Польщі.

Короткочасне правління Генріха в Польщі сприяло зближенню двох держав. Французька мова та звичаї стали буденним явищем при дворі польських королів, а серед військових і державних діячів країни з'явилося багато вихідців з Франції. Свідчення цих урядовців-французів стали важливим джерелом при вивченні історії України. Саме до цього кола належить відомий авантюрист-найманець Жак Маржере (1560-і – після 1619), прізвище якого найчастіше подають як Маржерет. Його перу належить цікавий твір, що частково стосується історії України, «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (1607). Ця розповідь про свої пригоди в далекій країні, створена очевидцем і активним учасником описуваних подій, була присвячена французькому королю Генріху IV, родоначальнику династії Бурбонів, і надрукована з його ласки. Цікава паралель: час Смути в Росії практично співпав з останнім періодом релігійних війн у Франції, тому праця Маржере дозволяла читачам провести певні аналогії щодо громадянського протистояння в двох країнах по різні сторони Європи. Підкреслення автором релігійної толерантності в Росії могло бути натяком на потребу у віротерпимості на його батьківщині.

Хоча ця книга не є історичним дослідженням, а її автора важко назвати професійним істориком, його твір містить важливі

спостереження та судження, що торкаються минулого нашої держави й дозволяють краще зрозуміти розвиток історичних уявлень про Україну у Франції. Праця Маржере кілька разів перевидавалася на його батьківщині, що, безумовно, свідчить про цікавість французів до тематики, якої торкнувся він у своїй роботі. Вперше вона була передрукована в 1669 р., коли французька публіка з тривогою спостерігала за посиленням Росії на фоні послаблення Речі Посполитої, які вели між собою запеклу війну за Україну. В XIX ст. вийшло ще кілька перевидань. Публікації твору Маржере у середині XIX ст., вочевидь, були пов'язані з війною між Францією та Росією, що зумовлювало посилення попиту на книжкову продукцію про ворожу державу серед французів⁶⁸.

З XIX з'являються російські переклади цієї книги або окремих частин, які одразу привернули увагу вітчизняних дослідників минулого⁶⁹.

Незважаючи на те, що твір Маржере є в першу чергу важливим джерелом з історії Росії Смутного часу, його екскурси вглиб історії Русі дозволяють побачити уявлення автора про минуле України. Наприклад, походження династії Рюриковичів він пояснював наступним чином: «Вважають, що походження великим князям поклали трое братів, які прийшли з Данії, згідно з руськими анналами (*selon les Annales de Russie*). Вони підкорили собі Русь, Литву та Поділля близько восьмиста років тому, а Рюрик, старший з братів, став називатися великим князем володимирським, і від нього пішли всі інші великі князі...»⁷⁰. Цей короткий уривок дає можливість зрозуміти загальну поінформованість француза про витоки давньоруської історії, хоча знання його виявляються неточними та поверхневими. Навіть такий яскравий епізод минулого, як хрещення Русі, в нього виглядає абсолютно розпливчато: «Ця країна прийняла християнство близько 700 років тому»⁷¹.

Праця Маржере стала по суті першим нарисом, що подавав бачення минулого Русі з позиції Москви. Сама назва твору підкреслює тотожність понять Русь (*la Russie*) та Московія в уявленні автора. Він постійно вживає термін «росіяни» (*Russes*) для означення підданих московського царя, уникаючи традицій-

ного визначення «московити» (Moscovites), яке в нього трапляється нечасто. Така концепція різюче контрастує з баченням Віженера, писавшого за тридцять років до Маржере, в творах якого під Руссю розумілися саме володіння польських королів. Те, що Віженер називав Руссю, у Маржере виступає під сукупною назвою Поділля (Podolie). Цей географічний регіон розширений у нього до такої межі, що доходить аж до кордонів Московського царства. Згідно з його твердженням, замок Путивль (Routime) розташований саме на кордонах Поділля⁷². Хоча, не слід забувати, що подібну тезу про синонімічність Русі та Московії висловлював і дю Тілле, що був сучасником Віженера.

Таким чином, можна спостерігати тенденцію, як у французькій історіографії з кінця XVI ст. поступово починає утверджуватися ідея ототожнення Русі-Росії лише з Московією. Існування кількох територій з назвою «Русь» на середньовічних картах призводило до плутанини в уявленнях західних європейців. Посилення Московського царства сприяло закріпленню назви «Русі» саме за ним, оскільки за цією країною стояла династійна спадковість і міць потужної держави, а за рештою земель тільки історична традиція.

Велику важливість мають звістки Маржере про козаків (Cosaks). Здається, це перші згадки про них у французьких творах. Автор, як професійний солдат, захоплювався військовими здібностями козаків, визнаючи їх найкращою збройною силою Русі. Маржере зробив докладний опис їхнього одягу та озброєння, способу життя та звичаїв. Француз відзначив, що «справжні козаки мешкають уздовж річок Волга, Дон і Дніпро та завдають великої шкоди татарам»⁷³. Не оминув увагою Маржере і важливої ролі, яку козаки відіграли у воцарінні Лжедмитрія I, котрого він вважав дійсним сином Івана Грозного (Johannes le Tiran). Автор відзначив, що «козаки з верхів'їв Дону та Дніпра» склали основу війська Лжедмитрія й були найнадійнішою його опорою⁷⁴.

Незважаючи на значну віддаленість Московського царства від Франції, між цими державами наприкінці XVI ст. вже були налагоджені контакти. Про це свідчить той факт, що Маржере

зустрічав у Москві земляків, один з яких, французький купець Бертран де Кассан, був його інформатором⁷⁵.

Про посилення дипломатичних взаємин між Францією та Росією може свідчити й те, що, за словами Маржере, Лжедмитрій I збирався на англійських кораблях у серпні 1606 р. відвідати Францію, але цей намір не був здійснений у зв'язку з державним переворотом і загибеллю останнього⁷⁶.

В цілому, свідчення Маржере про історію та географію Русі є правдивими. Він писав, як правило, про те, що бачив на власні очі чи чув з достовірних джерел. Але подекуди він занотував і речі цілковито фантастичні, як, наприклад, існування на півдні Русі в районі Астрахані «рослин-тварин, про яких писали колись деякі автори. Це баранці, які виростають з землі, поєднані з коренем немов би кишкою в два чи три сажені, що виходить з пупа. Такий баранець їсть траву навколо себе, а згодом помирає. Вони розміром з ягня, мають кучеряву вовну. В одних смух зовсім білий, в інших – плямистий. Я бачив різні шкіри»⁷⁷.

Таким чином, підводячи підсумок, можна сказати, що до середини XVII ст. історичні уявлення про Україну в середньовічній Франції суттєво розширилися та доповнилися фактично. Французькі історіографи фіксували у своїх творах такі теми, як правління давньоруських князів, культура та релігія Русі, підкорення руських земель Польщею, протистояння татарській і турецькій агресії. Праця Маржере презентує зміну в уявленнях пізнього середньовіччя про Русь, а також виводить на передній план козацтво, постаті якого стануть головним атрибутом всіх історичних досліджень, що торкатимуться історії України XVI–XVIII ст. Саме в творі цього автора бачимо наголошення того, що Руссю треба вважати володіння московського царя. Пройде зовсім небагато часу і «країна козаків» завдяки праці Боплана стане відомою під новою для Західної Європи назвою – «Україна».

¹ <http://uk.wikipedia.org/wiki>

² Лучицкий И.В. Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. // Университетские известия. – Киев. – №11. – Ч. 2., Критика библиография. – 1886. – С. 191–219.

³ Назаренко А.В. Гених I и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.В.Бибиков, Г.В.Глазырина, Т.Н.Джаксон и др. Под ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353.

⁴ *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis* // *Bibliothèque historique de L'YONNE ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour servir a l'histoire des differentes contrees qui forment aujourd'hui ce departement.* – Tome II. – Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe; Paris: Didron, 1863. – P. 506; *Ex Historiae Francicae // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 26.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 61; *Hugonis liber qui modernorum regum francorum continent actus // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 9.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 388–389; *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 9.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 404.

⁵ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353–354.

⁶ *Vita Lietberti episcopi Cameracensis* // *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. Tomus 30–Part 2, Supplementa tomorum I–XXV.* 1934. – P. 850.

⁷ *Hugonis liber qui modernorum regum francorum continent actus...* – P. 388–389.

⁸ Marchegay P., Mabille Em. *Chroniques des églises d'Anjou.* – P.: Renouard, 1869. – P. 167; reproduit par la *Chronique de Saint-Maixent*, *ibid.* – P. 398. А також: *Recueil des historiens des Gaules et de la France. Tome onzième, édité par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur. Nouvelle édition publiée sous la direction de M. Léopold Delisle [mêmes texte & pagination], Paris, Victor Palmé, 1876.* – P. 219.

⁹ *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis...* – P. 506.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ex Historiae Francicae...* – P. 61.

¹² *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii...* – P. 404.

¹³ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353–354.

¹⁴ Там же; Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus... – P. 388–389.

¹⁵ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353.

¹⁶ Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

¹⁷ Tillet Jean du. Recueil des Roys de France, leurs couronne et maison. – Paris: Chez Jaques du Puys, avec privilege du Roy, 1580. – P.72.

¹⁸ Mezeray, François Eude de. Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. Tome I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 399.

¹⁹ Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Вказ. тв. – С. 28–29, 42–43, 187, 198–199.

²⁰ Там само. – С. 127.

²¹ Там само. – С. 129, 148–149.

²² Там само. – С. 153.

²³ Там само. – С. 183.

²⁴ Esjouissance des Français et bons citoyens de Paris sur l'election de roi de Pologne. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 14 p.; Masconnois P.B. Panegyrique sur l'avant couronnement du roi de Pologne. – P.: Par Denis du Pré Imprimeur, 1573. – 16 p.; Hymne triomphal sur l'entrée du prince Henri. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 16 p.

²⁵ Herbut de Fulstin Jan. Histoire des roys et princes de Poloigne, composée en latin et divisée en XX livres par, Jean Herbut de Fulstin, Traduite de latin en françois [par Fr. Bauduin]. – P.: L'Huilier, 1573. – 150 p.

²⁶ Benoist Rigaud. Discours sur l'histoire des polonais. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 80 p.

²⁷ Vigenère Blaise de. Les Chroniques et annales de Poloigne. – P.: J.Richer, 1573. – 487 p.

²⁸ Vigenère Blaise de. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux. – P.: J.Richer, 1573. – 188 p.

²⁹ Benoist Rigaud. Op. cit. – P. 6.

³⁰ Ibid. – P. 14.

³¹ Ibid. – P. 24.

- ³² Ibid. – P. 32.
- ³³ Ibid. – P. 39.
- ³⁴ Ibid. – P. 37.
- ³⁵ Ibid. – P. 36–37.
- ³⁶ Ibid. – P. 6.
- ³⁷ Ibid. – P. 24.
- ³⁸ Ibid. – P. 26.
- ³⁹ Vigenère Blaise de. Les Chroniques et annales de Poloigne... – Epistre.
- ⁴⁰ Ibid. – P. 1.
- ⁴¹ Ibid. – P. 1–4.
- ⁴² Ibid. – P. 36.
- ⁴³ Ibid. – P. 57.
- ⁴⁴ Ibid. – P. 64.
- ⁴⁵ Ibid. – P. 82.
- ⁴⁶ Ibid. – P. 151, 164.
- ⁴⁷ Ibid. – P. 42.
- ⁴⁸ Ibid. – P. 61.
- ⁴⁹ Ibid. – P. 99, 101.
- ⁵⁰ Ibid. – P. 147.
- ⁵¹ Ibid. – P. 181–183.
- ⁵² Ibid. – P. 188–189.
- ⁵³ Ibid. – P. 47.
- ⁵⁴ Ibid. – P. 149–159.
- ⁵⁵ Ibid. – P. 177–178.
- ⁵⁶ Ibid. – P. 196.
- ⁵⁷ Ibid. – P. 226–227, 232, 235.
- ⁵⁸ Ibid. – P. 270–271, 277, 316.
- ⁵⁹ Ibid. – P. 344, 378, 385, 416, 432–434, 441, 445–446, 452–453, 460.
- ⁶⁰ Ibid. – P. 445–446.
- ⁶¹ Ibid. – P. 365.

⁶² Ibid. – P. 444.

⁶³ Ibid. – P. 473.

⁶⁴ Ibid. – P. 473.

⁶⁵ Ibid. – P. 36.

⁶⁶ Vigenère Blaise de. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux. – P.: J.Richer, 1573. – 188 p.; Описание Польского королевства. Извлечения из записок Блеза де Виженер (1573) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1890. – С. 59–88.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Margeret. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P.: L.Potier Librairie, 1855. – 140 p.; Reéditions 1821, 1860 etc.

⁶⁹ Маржерет Жак. Состояние Российской империи: Ж.Маржерет в документах и исследованиях: (тексты, комментарии, статьи) / Под ред. Ан.Береловича, В.Д.Назарова, П.Ю.Уварова; [авт. и сост.: Ан.Берелович (Париж), Т.А.Лаптева и др.]. Состояние Российской империи. – М.: Яз. славянских культур, 2007. – 553 с.; Россия XVII века. Воспоминания иностранцев. – М.: Русич, 2003. – 496 с. та ін.

⁷⁰ Margeret. Op. cit. – P. 8.

⁷¹ Ibid. – P. 15.

⁷² Ibid. – P. 24.

⁷³ Ibid. – P. 24.

⁷⁴ Ibid. – P. 75.

⁷⁵ Ibid. – P. 87.

⁷⁶ Ibid. – P. 86.

⁷⁷ Ibid. – P. 2.

АНАЛІЗИ ТЕКСТІВ ВІЛЕНСЬКОГО ДОГОВОРУ 1656 РОКУ В ІСТОРИОГРАФІЇ

Договір, укладений між Московською державою і Річчю Посполитою за посередництвом австрійського імператора в с. Немежі під Вільном 3 листопада 1656 р., був однією з найважливіших дипломатичних подій у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Сьогодні його значення в історичній науці вимірювалося як у широкій площині всесвітньої історії, так і у вузкому сенсі – історії України.

У тогочасній європейській політиці цей дипломатичний акт започаткував створення широкої коаліції кількох великих і потужних країн проти Шведського королівства. У кінцевому результаті це призвело до поразки кампанії Карла X Густава у Речі Посполитій і краху його балтійської політики, скерованої на перетворення Балтійського моря на внутрішнє шведське озеро. Річ Посполита і Москва, об'єднуючи свої сили проти Швеції, змушували її вести війну на два фронти одразу проти двох могутніх ворогів. Ще у грудні 1654 р. на відомому засіданні шведської державної ради у Стокгольмі деякі сенатори передбачали такий розвиток подій у разі нападу Карла X Густава на Річ Посполиту. Наприкінці квітня 1656 р. такі передбачення збулися в результаті підписання перемир'я у Москві між Олексієм Михайловичем і послом від Яна Казимира оршанським маршалком Петром Галінським. На початку липня 1656 р. це перемир'я було підтвержене польським королем у присутності російського посла Федора Зикова у щойно відвойованій від шведів Варшаві. Віленський договір, укладений через півроку, зміцнював такий союз проти Швеції.

Австрійський імператор Фердинанд III не випадково так наполегливо підтримував Яна Казимира у його прагненні розв'язати кризу в Речі Посполитій, що виникла в результаті

нападу Карла X Густава. Французька дипломатія, апелюючи до вражаючих завоювань Густава Адольфа в Австрії та німецьких князівствах під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., всіляко намагалася спровадити шведську армію проти Габсбурзької імперії. Ця небезпека, з якою Австрія мусила рахуватися, не давала можливості Фердинандові III надати свої війська на підтримку польського короля. Однак це можна було зробити, сформувавши насамперед широку коаліцію проти Швеції і заручившись підтримкою нових союзників у війні з Карлом Густавом. Основу такої коаліції, у розрахунках австрійського двору, мав скласти військовий союз Олексія Михайловича з Яном Казимиром. Отож уже 1 грудня 1656 р., лише через місяць після укладення Віленського договору, між Річчю Посполитою і Габсбурзькою імперією було укладено договір, згідно з яким австрійські війська повинні були виступити з Сілезії на територію Корони Польської. У травні 1657 р. віденський двір виконав умови цього договору, наказавши своїм військам перейти польсько-австрійський кордон і виступити до Кракова.

Данський король Фредерік III спостерігав за цими тенденціями у міжнародних відносинах з надзвичайним інтересом. Переборюючи велику спокусу повернути втрачені території після невдалої війни зі Швецією та укладеного в 1645 р. шведсько-данського миру в Бремсебро, Данія прагнула також заручитися підтримкою союзників у разі початку нової війни зі Швецією. Від Австрії, Речі Посполитої і Москви Фредерік III вимагав завірених дипломатичними угодами гарантій щодо їхнього одночасного наступу на Карла X у разі, якби останній здійснив напад на Данію. Договори, укладені Річчю Посполитою під Вільном і у Відні, війна Росії зі Швецією і збройний виступ Австрії на підтримку польського короля мали, без сумніву, вирішальне значення для оголошення Данією війни Карлові X у червні 1657 р. Відомим фактом є той, що після цього нападу Фредеріка III шведські війська покинули свого союзника семигородського князя Юрія II Ракоція наодинці з коронним та австрійським військом, повернувши свою зброю проти Данії.

Такою є узагальнююча картина того вирішального впливу, який Віленський договір мав для визначення східноєвропейської політики в епоху політичної кризи середини XVII ст.

Для історії України процес примирення, що відбувався між Річчю Посполитою і Москвою, також мав особливе значення. Насамперед згадаймо той важливий факт, що у 1654 р. Богдан Хмельницький здійснив акт підданства Олексієві Михайловичу в надії укладення мілітарного союзу проти Яна Казимира й залучення Москви до українсько-польської війни, яка на той час велася вже шість виснажливих років. Головною політичною метою української старшини було приєднання західноукраїнських територій до адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. При цьому ідеологія, на яку опиралися український гетьман та його дорадники, сягала своїм корінням в епоху київських князів, коли «[...] кордон князівства Руського був по Віслу ріку, аж до угорського кордону», – як писав Богдан Хмельницький в одному зі своїх листів¹. Отож процес примирення між Росією і Річчю Посполитою ставив під велику загрозу здійснення цього головного стратегічного плану, якого дотримувалися українські політики протягом всієї епохи Хмельниччини.

Намагаючись знайти вихід з цієї ситуації, гетьман здійснював українську політику в двох головних напрямках. По-перше, намагаючись у 1656 р. зірвати московсько-польські переговори, початок яких неухильно наближався, він усіма способами переконував Олексія Михайловича не укладати договору з Яном Казимиром. При цьому гетьман наголошував на облудності запевнень польсько-литовських політиків, які шукали виходу зі своєї шведської руїни, щодо їхнього дійсного бажання примиритися з Росією. По-друге, Україна розгорнула альтернативну дипломатичну діяльність, заручаючись підтримкою для своїх антипольських планів у відносинах з Семигородським князівством і Швецією. У вересні 1656 р., саме тоді, коли на Віленській комісії вже велися засідання між польсько-литовськими та московськими великими послами, в Семигороді було підписано союзний договір між Юрієм II Ракоцієм і українськими повноваж-

ними послами Іваном Ковалевським та Іваном Грушею. Договір цей було ратифіковано Богданом Хмельницьким у Чигирині в присутності трансільванського посла у жовтні того самого року. Крім того, 6 грудня 1656 р. у Радоті у відповідь на підписання Віленського миру шведський король та семигородський князь також уклали взаємний договір. Цей процес, як відомо, завершився семигородською війною в Короні Польській, яка розпочалася у січні 1657 р., приєднанням до цієї акції військ на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і об'єднанням семигородсько-української армії зі шведським королем.

Таким чином, процес примирення між Москвою і Річчю Посполитою розвивав дипломатію не лише тих країн, які організовували широку коаліцію проти Швеції, а й змушував здійснювати активну діяльність і союзників Карла X Густава. До останньої у той час належала й Україна.

* * *

Вивчаючи оригінали та списки Віленського договору, дослідник зустрічає чимало перепон, які виразно помітні під час історіографічного та джерелознавчого аналізу самої угоди. Пов'язано це з великою кількістю письмових проектів цього дипломатичного акту, що вироблялися під час дискусій, зокрема на останній стадії переговорів, себто на семи засіданнях – 19, 20, 24, 26, 30 жовтня, 2 і 3 листопада 1656 р. Отож у цій статті хотілося б звернутися до аналізу публікацій Віленського договору в науковій літературі, видання тих його варіантів, що з'явилися на останніх засіданнях роботи комісії, а також звернути увагу на те, як історики інтерпретували складну процедуру підписання договору від 3 листопада.

Як щойно згадувалося, окрім списків кількох оригіналів самого договору, переданих сторонами одна одній на Віленській комісії, у суспільстві набували поширення також і ті чернеткові матеріали, які слугували послам за підставу для вироблення остаточних умов перемир'я. Зважаючи на чернетки угоди, що напружувалися послами під час дискусій під Вільном сьогодні досить важко простежити саму процедуру укладення тексту пе-

ремир'я. «[...] що одна сесія укладала, те інша порушувала», – описували комісари атмосферу, яка панувала на останніх засіданнях, у листі від 7 листопада, уже після укладення договору². Для дослідника цієї проблематики справу ускладнює також і той факт, що оригінали договору існували у кількох примірниках, які кожна зі сторін, завіряючи своїми підписами, передавала іншій. У цілому аналіз історіографії цього питання засвідчує, які складні проблеми доводилося розв'язувати історикам, коли йшлося про розгляд різних списків цієї угоди.

Варіанти договору, укладеного під Вільном, що потрапили до польських архівів з самої комісії або дійшли до Яна Казимира з неофіційних джерел, почали публікуватися ще у XVII ст. – спочатку з інформативною метою, а пізніше в історичних творах. Про це знаходимо відомість у тогочасній брошурі, надрукованій, мабуть, у 1657 р. У ній, окрім інших документів, було видруковано договір, завірений підписами польсько-литовських комісарів³.

У своєму відомому творі, виданому у 1688 р., польський історик і учасник бойових дій коронної армії у 1650-х роках Веспасіан Коховський, який послуговувався списком Віленського договору з рукопису прусського шляхтича Павла Коноядзького, наводив статті московсько-польського примирення. Однак Коховський зізнавався, що оригіналу цього документа він не бачив, через що утримувався від глибших висновків або, як він писав, «[...] від багатослівності в непевних речах [...]»⁴. Такі його застереження дійсно були доречними, оскільки публіковані ним пункти угоди були дуже неточними. Насамперед Коховський подавав неправильну дату укладення Віленського договору, визначаючи цей день, згідно з доступним йому джерелом, на 5 листопада 1656 р. Окрім того, ті статті примирення, що їх автор перелічував у загальних рисах, здебільшого були неповними або не відповідали дійсним домовленостям між великими посольствами Речі Посполитої та Московської держави. Коховський, наприклад, нічого не згадував про таку підставову вимогу російських послів, як обрання царя на Польсько-Литовське королівство. Натомість він писав, нібито Янові Казимиру було обіцяно рес-

титуцію земель у Лівонії та Естонії, що також не відповідало дійсності. І, врешті, серед підписів польсько-литовських комісарів, наведених Коховським, немає згадки про віленського біскупа номіната Яна Довгялу Завішу, найголовнішого представника від Великого князівства Литовського на переговорах.

Українські літописці також відводили певне місце у своїх творах віленським домовленостям. Самійло Величко, наприклад, зазначав, що самі ці переговори Ян Казимир проводив для того, щоб Велике князівство Литовське не від'єдналося від Корони Польської. У цьому літописі автор наводив вісім пунктів угоди зі списку, який, щоправда, не відповідав реальному змістові статей, прийнятих під Вільном⁵. У переліку пунктів Віленського договору, які літописець наводив у своєму творі, згадано, наприклад, що цар нібито брав зобов'язання перед польським королем втихомирити козаків, віддавши їх «[...] у послушенство Короні Польській, і щоб бунтів уже вони не починали»⁶. Проте, як знаємо, питання повернення України до складу Корони Польської голова московського посольства відмовився обговорювати.

Документ, поданий у брошурі у 1657 р., майже повністю збігається з іншим друком, зробленим у середині XVIII ст. Йдеться про текст Віленського договору, вміщений у праці Лаврентія Рудавського⁷. Єдина істотна відмінність між публікаціями у цій історичній праці та брошурі XVII ст. полягає в тому, що в останній перекладач не подав російських титулів великих послів і царя⁸.

Порівнюючи впливи публікацій договору, здійснених Коховським і Рудавським, на польську історичну науку середини XIX – початку XX ст., можемо відзначити, що текст, наведений Рудавським, мав набагато більше поширення в історіографії. Причиною цього було не лише те, що Коховський перелічував пункти договору фрагментарно, до того ж використовуючи сумнівне джерело. Річ також і в тім, що на польських істориків того часу великий вплив мали видання перекладів польською мовою Коховського і Рудавського з латинської, опубліковані у 1840-х – 1850-х роках. Польський переклад Коховського, зроблений невідомим автором наприкінці XVII ст. або у XVIII ст., не брав до

уваги події від середини 1656 р. до початку 1657 р., з описом Віленського договору включно⁹. Переклад же праці Рудаєвського, здійснений Володимиром Спасовичем, дотримувався стандартів історичної науки, які існували у середині XIX ст., і подібних купюр у ньому не було. Договір, укладений під Вільном, у цьому тексті наводився повністю¹⁰.

У 1742 р. у Лондоні було також видано один із листів за підписом голови польсько-литовського посольства Яна Казимира Красінського та його чотирьох товаришів від 7 листопада 1656 р., у якому комісари, перелічуючи умови укладеного миру, повідомляли про завершення переговорів¹¹. Десь наприкінці 1656 р. – після завершення Віленської комісії – документ цей було переслано англійськими агентами державного секретаря Джона Турло до Англії. У цьому листі комісари не згадували про прийняту постанову стосовно елекції Олексія Михайловича на королівство. Це було, мабуть, викликано тим, що польсько-литовські послани не були впевнені, чи цей документ по дорозі не потрапить у руки ворога. Автори листа лише зазначали, що у Речі Посполитій має бути скликаний сейм, про час і місце якого король повідомить царя для відправки московських послів на його засідання. На цьому сеймі, писали комісари, вестимуться переговори про «найголовнішу справу». До скликання сейму землі, що були захоплені Москвою, згідно з домовленістю під Вільном, залишаться у її володінні до нової комісії. Отже, ми бачимо, що цей лист інформував лише про дві головні справи, про які йшлося на переговорах, – скликання сейму і територіальні реституції у Великому князівстві Литовському. Об'єднання військ проти шведського короля тут замовчувалося, як і не згадувалося також про припинення військових дій між Річчю Посполитою і російськими та українськими військами.

Перше наукове видання оригіналу, переданого польсько-литовськими послани для московських, з перекладом російською мовою, узятим зі статейного списку Одоєвського, здійснив архівіст Олексій Малиновський у 1828 р. Цю публікацію російський історик ілюстрував факсимільними відтвореннями автографів Яна Казимира Красінського та інших комісарів¹². Оригі-

нал, з якого робився цей друк, зберігався у теперішньому Російському державному архіві давніх актів у Москві до 1952 р., коли його було передано до Міністерства закордонних справ СРСР. У самій архівній справі, де колись перебував документ, сьогодні зберігається лише переклад тексту договору, виписаний зі статейного списку Одоєвського з книги польських справ Посольського приказу № 88¹³.

Через п'ять років той самий Олексій Малиновський ще раз видрукував польський текст Віленського договору з паралельним російським перекладом зі статейного списку. Ця публікація з'явилася в додатках до його статті про дослідження ідеї вибору царя на польський престол у відносинах між Московською державою і Річчю Посполитою¹⁴.

У період між цими двома публікаціями переклад зі статейного списку було ще раз видрукувано у 1830 р. у «Повному зібранні законів Російської імперії»¹⁵.

У 1859 р. з'явилося друком видання тексту Віленського договору, яке мало надзвичайно великий вплив на вивчення цієї проблематики у європейській історіографії, передусім, у польській та австрійській. У збірнику документів, укладених о. Августином Тайнером, публікувалася копія договору з ватиканського архіву, переслана папським нунцієм до Рима (ішлося, мабуть, про польського, а не австрійського нунція, бо документ публікувався з фонду «Nunziatura di Polonia»)¹⁶.

На непослідовність деяких пунктів, що трапляються у різних списках Віленського договору стосовно України, дослідники звертали увагу ще в середині XIX ст. Одним з перших тут був Антоній Валевський. Дослідник підкреслював, що протягом віленських дискусій вироблялося декілька варіантів договору, які коригувалися залежно від того, які пункти приймалися московською або польсько-литовською сторонами, а які відкидалися. Історик стверджував, що Віленська угода була підписана царськими послами і польсько-литовськими комісарами, однак посередники від підпису відмовилися «[...] з причини проекту елекції царя [...]». Отже, вважав дослідник, у наявності було декілька актів цієї угоди. Красінський вручив Алегретті й Лорбахові

польський акт, що його було передано московським послам. Московський же текст, також через австрійських посередників, віддали на руки польсько-литовських комісарів.

Від себе додамо, що ці відомості підтверджуються пізнішими свідченнями одного з комісарів, який був на переговорах під Вільном, Кипріяна Павла Бжостовського. Під час його зустрічі з російським послом до польського короля Климентієм Ієвлевим, що відбулася у Бресті 6 (16) квітня 1657 р., він зазначав: «[...] як у нас був договір на комісії з великими і повноважними послами, погодилися на тому, щоб бути великому государю, його царській величності, на Короні Польській і записами, підписавшись, розмінялися»¹⁷. Причому з контексту його свідчення видно, що обмін документами відбувався лише між польсько-литовськими та московськими послами.

А.Валевський порівнював два списки Віленського договору з ватиканського і віденського архівів. На основі цього порівняння віденський документ він вважав сумнівним щодо автентичності, пояснюючи, що «[...] цей протокол був одним із тих, які містили в собі неодноразові бажання поляків і на які росіяни то давали згоду, то потім знову верталися»¹⁸. Документ з ватиканського архіву, друкований у 1859 р. у збірці А. Тайнера, історик оцінював як достовірніший, хоч він також не був позбавлений неточностей, зокрема у титулах. Річ у тому, що в публікації Тайнера текст Віленського договору за підписом Одоєвського та його товаришів, що мав починатися з царських титулів Олексія Михайловича, починається натомість з імператорських титулів Фердинанда III. Через це історик вважав підписи московських послів замість польсько-литовських у цьому виданні текстологічною помилкою¹⁹.

Окрім того, цей історик помітив відмінності у різних списках договору щодо українського питання. Основна різниця у формулюваннях статей, згідно з Валевським, полягала в тому, що у віденському списку була наявна умова схилити козаків до попереднього підданства Янові Казимиру («*Cosacos ad Regem Poloniae reducendi*»). Не вважаючи, що московське посольство могло на це погодитися, дослідник відкидав також і можливість

свідомої фальсифікації договору для віденського двору з боку польського короля або підканцлера Андрія Тшебіцького, великих прихильників Австрії, з метою вироблення у Фердинанда III твердішої політики щодо козаків. «Через це вважаю, що цей [віденський] протокол був одним із тих, які містили бажання поляків [про Україну], що повторювалися декілька разів [...]», – писав Валевський. Історик висловлював припущення, що в текст того списку угоди, де згадувалися козаки, закралася звичайна помилка. У цьому джерелі нібито малися на увазі зобов'язання Москви стримувати Військо Запорозьке від виступу проти Яна Казимира, себто насправді у документі мало бути написано: «*Cosacos a d v e r s u s Regem Poloniae reducendi*»²⁰. Важливість цих міркувань, хоч і надмірно гіпотетичних, полягає в тому, що в європейській історичній науці вперше було порушено питання про необхідність джерелознавчого порівняння різних списків Віленського договору та вивчення їхньої автентичності.

Іншим істориком, який, окрім А. Валевського, писав свою працю переважно на австрійських джерелах, був Альфред Прібрам. У стислому спеціальному дослідженні, присвяченому посередництву Австрії у польсько-московських переговорах за 1654–1660 рр., він не спинявся детальніше на самій процедурі підписання договору. Однак, незважаючи на це, його вплив на вивчення цієї теми у дальшій історіографії був настільки великий, що обійти мовчанкою цю працю неможливо. Для Прібрама як для представника австрійської історіографії було природно, що під час характеристики перемир'я від 3 листопада (на основі публікацій у творах Рудавського, Коховського та документа зі збірки Тайнера) головну увагу в підсумках Віленської комісії він акцентував на значенні питання щодо елекції московського царя на польський престол для політики Фердинанда III. При цьому він зупинявся на ймовірних політичних наслідках для Австрії у разі успішного здійснення цього проекту²¹.

Докладні коментарі на висловлювання Величка про те, що у Віленському договорі було прийнято постанову повернути Україну до Корони Польської, висловлював також Микола Костомаров. У своїй монографії історик писав, що тут ішлося не

про статтю договору, що справді була прийнята під Вільном, а лише про те, що «[...] така думка панувала в Україні»²².

В останній чверті XIX ст. у Санкт-Петербурзі було здійснене ще одне видання документа з російського архіву, який подавався як Віленський договір. Це джерело друкувалося як складова частина архівної справи зі статейним списком російського посла до Чигириня Аврама Лопухіна. Насправді це була копія одного з проектів договору, переданого Богданові Хмельницькому з Польщі²³.

Багато місця текстологічному аналізу Віленського договору присвятив у ґрунтовній статті польський історик Мечислав Гавлік. Однак при зіставленні пунктів договору він допустився кількох неточностей, причина яких крилася у тому, що за основу порівняльного аналізу історик взяв недостовірні списки угоди²⁴. По-перше, автор змішував в один документ проект Віленського договору, який подавався польсько-литовськими комісарами для московських послів, і сам договір. Обидва ці джерела, якими він користувався, було занесено у послідовності один за одним до Тек Нарушевича. Проте тут чітко видно, що ці два різні документи були переслані в одному листі кимось із комісарів до невідомого адресата з відповідним коментарем²⁵. По-друге, за основу тексту договору для свого аналізу автор взяв проект (точніше польсько-литовські відповіді на московські пропозиції від 14 (24) жовтня), який обговорювався на засіданні комісії 16 (26) жовтня 1656 р. і був вручений Одоєвському наступного дня у письмовій формі. Використовуючи це джерело і хибно класифікуючи його, як «[...] pełny text aktu tego ze strony polskiej i gosyjskiej [...]», М. Гавлік посилався на видання «Собрания государственных грамот и договоров»²⁶. Однак незрозумілим залишається, чому історик не використав документ № 4 з цього самого видання – публікацію оригінального тексту Віленського договору за підписом польсько-литовських комісарів²⁷. Адже цей документ він вважав за автентичний з польсько-литовського боку, оскільки оцінював дату, яка у списку з Тек Нарушевича хибно визначена 3 грудня 1656 р., як одне зі свідчень того, що день 3 листопада не завжди одностайний у джерелах для укла-

дення угоди. До речі, іншим аргументом для такого висновку він подав той факт, що згаданий проект із «Собрания государственных грамот и договоров» датується 17 жовтня, плутаючи при цьому не лише автентичність джерела, а й старий і новий стилі²⁸. Цей недогляд і непослідовність у використанні джерел призвели до того, що у своїй статті автор піддав аналізу проект Віленського договору, переданий московським послам 17 (27) жовтня 1656 р. і датований тим самим днем, видавши його за остаточний документ польсько-московського з'їзду.

У 1911 р. обширні витяги зі списку Віленської угоди, що зберігається у віденському архіві, опублікував у Львові український історик Мирон Кордуба²⁹. Це був той самий документ, яким користувався Антоній Валевський під час праці над монографією у 60-х роках XIX ст. Однак, згідно з принципом публікації джерел, якого дотримувався Кордуба у своєму збірнику, витяги ці стосувалися лише домовленостей про Україну. Отож виданий у фрагментах документ не давав повного уявлення про ситуацію, що склалася у Центрально-Східній Європі в цілому. Окрім того, докладніший аналіз цього джерела засвідчує, що тут ми маємо справу з одним із проектів угоди, який подавався польсько-литовськими послами для московських. У XVII ст. цей проект було видрукувано у згаданій брошурі (поряд з достовірним текстом) на основі документів, перехоплених у шведського солдата³⁰.

У польській історіографії першу наукову публікацію списків Віленського договору за підписами польсько-литовських і російських послів, здійснив на початку XX ст. Людвік Кубаля з копіаріїв книг з архіву бібліотеки Чарторийських у Кракові³¹. Відтоді ці тексти у польській науці у такому цілісному вигляді не перевидавалися. Л.Кубаля згадував виявлені ним у краківських та львівських рукописах списки договору (хоч і не диференціював їх за ступенем вірогідності), а також деякі відомі на той час його друки³². Аналізуючи списки, дослідник підкреслював, що остаточна версія Віленського договору була готова у трьох ідентичних актах – один за підписом посередників від імператора, що його отримали як польсько-литовські, так і московські

посли; другий за підписом Красінського та комісарів, які віддали документ на руки Одоєвському; і третій за підписом московських послів, переданий польсько-литовським комісарам³³.

В українській історіографії процедурі підписання Віленського договору деяку увагу присвятив Михайло Грушевський. Історик чітко відрізняв проекти договору, що дискутувалися на переговорах, від самої угоди. Він, зокрема, вважав, що текст, привезений українськими послами до Чигирин, саме й був таким польським проектом. Цей документ «[...] був відкинений московською стороною, як московський – польською [...]», – писав дослідник³⁴. У січні 1657 р. такий текст отримав Аврам Лопухін, який приїжджав у посольстві від Олексія Михайловича до Чигирин³⁵. Михайло Грушевський аналізував умову про білоцерківську лінію як кордон між Коронаю Польською та Військом Запорозьким переважно на основі польських «концептів» про Україну, друкованих Людвіком Кубалею, що формувалися у дискусіях з московськими послами під Вільном³⁶. Однак дослідник не вважав, що Одоєвський міг прийняти цю вимогу Красінського³⁷.

Незважаючи на досить критичну оцінку М. Грушевським цього джерела, історик все ж перебільшував його достовірність в одному пункті, а саме: він не відкидав можливості, що документ, привезений Лопухіним до Москви, міг бути таємним договором між Росією і Річчю Посполитою³⁸. Однак з великою імовірністю можна вважати, що такий таємний договір під Вільном не укладався. Можна лише говорити про додаткові усні домовленості між російськими та польсько-литовськими послами про повернення литовських земель ще до сейму, але ці домовленості не були таємними.

Незалежно від цього, оцінки М. Грушевського мали велике значення для науки і впливали на далішні теоретичні узагальнення з цієї складної і заплутаної теми.

У 1950-х роках у польській історичній науці процедуру підписання Віленської угоди слідом за М. Гавліком та Л. Кубалею розглядав Збігнев Вуйцік. Автор, зокрема, зазначав, що трактат було списано в чотирьох оригінальних актах – у двох за підписом посередників імператора, де не згадувалося про елекцію ца-

ря, і по одному за підписами з польсько-литовського боку для московських послів і з московського – для Яна Казимира³⁹. На додаток до переліку списків договору, наведеного Л.Кубалею з краківських рукописних збірок та друків XVII–XVIII ст., З.Вуйцік згадував ще про два списки з варшавських «*Silva rerum*»⁴⁰.

Публікації тексту, укладеного під Вільном, а також докладний перелік його копій, що зберігаються в архівах Варшави та Кракова, подавав у 1977 р. у додатках до своєї дисертації канадський історик польського походження Андрій Пернал⁴¹. Дослідник стверджував, що Віленський договір було укладено в чотирьох примірниках – по одному за підписами польсько-литовських та московських послів, якими вони обмінялися, і ще два за підписами австрійських посередників, кожен з яких було передано на руки Красінського та Одоєвського. В останніх двох текстах, як зазначав автор під явним впливом Л.Кубалі, не було згадок про елекцію царя на польський престол⁴². У цих додатках А.Пернал переказував зміст угоди і стисло її резюмував, умовно поділивши на 14 пунктів.

Відзначимо тут істотні розбіжності Л.Кубалі, З.Вуйціка та А.Пернала з висновками А.Валевського щодо підписів австрійських посередників під текстом договору. Останній, нагадаємо, писав, що Алегретті й Лорбах взагалі відмовилися підписувати документи, в яких було порушено справу елекції царя на Польсько-Литовське королівство. До нотатки Л.Кубалі про те, що австрійці завірили документ своїми підписами, додано авторський коментар: «*bez wzmianki o elekcyi*»⁴³. Проте документ, на який посилався історик, насправді згадував про елекцію царя на королівство. Це був один зі списків договору у краківському копіарії⁴⁴. І навіть більше, з цього джерела видно, що, незважаючи на підпис Алегретті й Лорбаха, текст все ж писався від імені польсько-литовських комісарів. На нашу думку, підписи австрійських посередників (до того ж зі згадками про місця для їхніх печаток) у цій копії поставлено помилково замість Красінського та його товаришів. Тому слід, мабуть, прийняти твердження Валевського, що під Вільном австрійці відмовилися скріпити підписами договір, який декларував обрання Олексія Ми-

хайловича на королівство *vivente rege*. Остаточне світло на автентичність цього джерела за підписом і польсько-литовських, і австрійських послів можуть пролити пошуки такого оригіналу у віденському архіві. Однак на сьогодні такі пошуки, що проводили у XIX–XX ст. Антоній Валецький, Альфред Прібрам, Мирон Кордуба, Іскра Шварц, Криштоф Аугустинович та інші історики, які вивчали цю тему й працювали з австрійськими архівними матеріалами, поки що не дали якогось результату.

На великій кількості варіантів проекту Віленського договору, складених російськими та польсько-литовськими послами під час дискусій на комісії, у 1990-х роках наголошував Лев Заборовський. Історик підкреслював, що вже після Віленських переговорів ці списки використовувалися політиками Речі Посполитої для впливу не тільки на Богдана Хмельницького, а й на суспільство Великого князівства Литовського в цілому⁴⁵.

На відміну від польських істориків, Дмитро Іванов у своєму спеціальному дослідженні не згадував про ті особливості процедури укладення договору, що виникали під Вільном у зв'язку з обміном оригіналами між різними сторонами. Проте дослідник ретельно аналізував останні зустрічі між московськими та польсько-литовськими послами, на яких вироблялися остаточні статті домовленостей про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою. Розбираючи текст угоди критично, історик називав його за тогочасною термінологією «запиской об отстрочке». Йшлося тут, звичайно, про перенесення терміну елекції Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство до скликання сейму. І оскільки на Віленській комісії точна дата цього сейму не обумовлювалася, то саме перемир'я також продовжувалося на невизначений період. У цьому, на думку дослідника, були зацікавлені і Олексій Михайлович, і Ян Казимир, які обоє у той час вели бойові дії зі Швецією⁴⁶.

Про велику кількість проектів Віленського договору, які в остаточному результаті не були прийняті, писав також Борис Флоря⁴⁷. У 2007 р., у зв'язку з цілісним виданням російського статейного списку у збірнику документів, присвяченому міжнародній дипломатії у Європі у середині XVII ст., з'явилася ще

одна публікація тексту Віленського договору, здійснена цим істориком. Ідеться про варіант угоди, який Одоєвський та його товариші передали польсько-литовським комісарам зі своїми підписами. Переклад же «[...] с польского писма з записи, какову дали государевым великим послом польские комисары [...]», який використовувався у трьох згаданих публікаціях 1828–1832 рр., історик згадав у реґесті, наголосивши, що істотних відмінностей у цих текстах немає⁴⁸.

У тому самому збірнику документів австрійські дослідни- ки Іскра Шварц і Криштоф Аугустинович видрукували текст проекту договору з віденського архіву⁴⁹. Це є те саме джерело, витяги з якого були наведені М.Кордубою у 1911 р. Проте в контексті інших матеріалів, опублікованих у цьому важливому збірнику, документ слугує важливим доповненням до вивчення Віленських переговорів.

Великий вплив М.Грушевського на вивчення процедури підписання Віленської угоди, а також співставлення копій дого- вору зі списками оригіналів простежується в останніх працях українського дослідника Володимира Газіна. Історик, зокрема, стверджував, що до Чигирини було привезено «[...] польський проект договору, відхилений московськими делегатами»⁵⁰. При цьому В.Газін не відкидав припущення М. Грушевського, «[...] що це міг бути і затверджений текст таємних домовленостей між Москвою і Польщею»⁵¹.

* * *

Отже, на основі цього огляду історіографії та характери- стики опублікованих джерел бачимо, наскільки заплутаною і складною є тема вивчення тексту договору. Проблемним є ви- значення точних оригіналів, яких під Вільном було складено щонайменше два примірники. Справу сильно ускладнюють чис- ленні проекти або чернетки, що використовувалися польсько- литовськими і російськими послами під час дискусій. Про вели- кий інтерес до віленських домовленостей між Річчю Посполи- тою і Москвою свідчить той факт, що Віленський договір було опубліковано в окремій брошурі майже одразу після його укла-

дення. Агенти різних країн пересилали тексти угоди своїм урядам також у найближчі місяць-два після підписання перемир'я. У випадку з Англією ми бачили це на основі публікації паперів Джона Турло, здійсненої у 1742 р. Стосовно Швеції, то можна зазначити, що, перебуваючи в Ризі, Магнус де ля Гардье знав про пункти договору, укладеного під Вільном, уже в середині листопада ст. ст. 1656 р.: 14 (24) листопада він пересилав ці відомості до Стокгольма. Приблизно у той самий час новини зі статтями польсько-російського договору дійшли також до Карла X Густава, який перебував у Королівській Пруссії. 2 (12) грудня 1656 р. він уже передавав цю інформацію до Ріксроду⁵².

У XVII–XVIII ст. до тексту Віленського договору часто зверталися літописці та історики Веспасіан Коховський, Самійло Величко, Лаврентій Рудавський та інші. З-поміж цих трьох хроністів останній наводив найточніший до оригіналу текст угоди.

Наукові публікації оригіналів Віленського договору почали з'являтися у 1820-х – 1830-х роках у російській науці. Ці видання були продовжені у середині XIX – на початку XX ст. друками з ватиканського, віденського і краківського архівів. На початку XXI ст. документи Віленської комісії були ще раз видані з московського архіву, а проект цієї угоди – з віденського.

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – Док. 380. – С. 502. Про історичні погляди Богдана Хмельницького та літописців XVII ст. у питанні окреслення території України див.: Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 103–104 (передрук з вид.: Український історичний журнал. – 1970. – С. 126–132); Velychenko Stephen. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657. – PhD: University of London, 1980. – P. 193, 201–203, 214–215; Sysyn Frank. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1986. – № 3/4. – P. 406–407.

² Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. V: (1656). – P. 528 («In aliquot enim sessionibus, præsertim 24, 26, 30, 31 Octobris, 2 Novembris, novæ semper a Moschis inducebantur materiæ, & quod una sessio conclusit, altera expugnavit»). Список того самого листа комісарів, але без цієї важливої щидули див.: Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 149/IV. – Арк. 571–572.

³ Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu, qui Mediatoribus Sac[ræ] Cæs[aræ] Majest[atis] Ferdinandi III. Legatis Alegretti ab Alegrettis & Johannis Theodori de Lorbach, cum Moschorum Czari Commissariis Plenipotentibus, habitus & conclusus est Vilnæ in Magno Ducatu Lithuanie d[ie] 3. Novembris, Anno 1656. interceptæ a milite Suecico & e Polonico in Latinum Idioma translate. – [S. l., s. a.] – P. 13–15.

⁴ Kochowski Vespasiano. Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transylvanicum, Moschouticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 innclusiue continens. – Cracoviae, 1688. – P. 179.

⁵ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 196–197.

⁶ Там само. – С. 197.

⁷ Rudawski Lavrentio Ioanne. Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Oliviensem usque. – Varsoviae; Lipsiae, 1755. – P. 282–284.

⁸ «Ніс Titulus magni Ducis moschoviæ, ejusdem Commissariorum, officiorumque eorundem ruthenico idiomate expressus», – читаємо його коментар (Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu... – P. 13). У Рудацького (с. 283) московські титули подано повністю.

⁹ «Tu autor (себто перекладач Коховського. – Я. Ф.) opuściwszy niektóre zdążenia roku 1656go, i początek r. 1657, tak dalej rzecz prowadzi», – подавав свій коментар з цього приводу видавець Коховського (Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Przez społcz. tłum. w skróceniu przełoż.; wyd. Edward Raczyński. – 2-ie wyd. – Poznań, 1859. – Т. 1. – S. 293. У попередньому виданні це місце див.: Historya panowania Jana Kazimierza przez neznanego autora / Wyd. z rękop. Edward Raczyński. – Poznań, 1840. – Т. 1. – S. 308).

¹⁰ Rudawski Wawrzyniec Jan. Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego / Przełoż. Włodzimierz Spasowicz. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Т. 1. – S. 163–165.

¹¹ Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. V. – P. 528–529. Див.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 571–572.

¹² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – Док. 4. – С. 14–19.

¹³ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп. 3. – Спр. 96. – Арк. 1–3.

¹⁴ Малиновский А.Ф. Исторические доказательства о давнем желании польского народа присоединиться к России // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – М., 1833. – Ч. VI. – С. 245–253.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1: 1649–1675. – Док. 193. – С. 410–411.

¹⁶ Theiner Augustin. Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélowitch, Féodor III et Pierre le Grand czars de Russie extraits des archives du Vatican et de Naples. – Rome, 1859. – Doc. VII. – P. 17–18.

¹⁷ Каманин И.М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 г.г., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел. – К., 1911. – Док. IX. – С. 80.

¹⁸ Walewski Antoni. Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–60). – Kraków, 1866. – Т. I. – S. 314–315.

¹⁹ Ibidem. – S. 315 (прим. 1).

²⁰ Ibidem. – S. 315.

²¹ Pribram Alfred Francis. Österreichische Vermittlungs-Politik im polnisch-russischen Kriege 1654–1660 // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1889. – Bd. 75. – S. 443–445.

²² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 612.

²³ Акты, относящиеся к истории Юго–Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб, 1875. – Т. VIII: (1668–1669, 1648–1657). – С. 395–400. Згідно з цим статейним списком, гетьман говорив Лопухіну на одній із зустрічей про ці папери: «Прислали грамотки друзі наші з Польщі [...]» (Там само. – С. 392).

²⁴ Репліку про подібні помилки в польській історіографії, допущені при аналізі Віленського договору, див.: Иванов Д.И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско–польские переговоры 1656 года: Дисс. ... канд. ист. н. / МГУ. – М., 2000. – С. 176.

²⁵ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – R. 23. – Z. 1/2. – S. 96 (прим. 2), 97 (прим. 1). Порівн.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 735–745 (проект угоди), 745–746 (коментар невідомого комісара), 746–750 (список з укладеного договору).

²⁶ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – S. 96–98; Собрание государственных грамот и договоров... – Ч. 4. – Док. 1–2. – С. 1–12.

²⁷ Собрание государственных грамот и договоров... – Ч. 4. – Док. 4. – С. 14–19.

²⁸ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – S. 96 (прим. 2). Порівн.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 750.

²⁹ Жерела до історії України–Руси / Упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 498. – С. 409–411.

³⁰ Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu... – P. 7–9.

³¹ Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 [= Szkice Historyczne, ser. V]. – Lwów; Warszawa, 1917. – Dod. V–VI. – S. 403–406 (видання зі збірки: БЧ. – Од. зб. 2113/IV. – Арк. 161–164).

³² Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 60, 294 (пр. 123).

³³ Ibidem. – S. 60.

³⁴ Грушевський М. Історія України–Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1248.

³⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – Док. 46. – С. 395–400.

³⁶ Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1246.

³⁷ Там само. – С. 1248–1249. Реферативний огляд цих думок див. у рецензії Мирона Кордуби: Korduba Miron. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd. VI (Neue Folge, Band II). – S. 367.

³⁸ Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1249.

³⁹ Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660 // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 368.

⁴⁰ Ibidem. – S. 368 (прим. 1).

⁴¹ Pernal Andrew. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. – PhD: University of Ottawa, 1977. – P. 277, 532–534.

⁴² Ibidem. – P. 532–533.

⁴³ Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 294 (пр. 123).

⁴⁴ БЧ. – Од. зб. 2111/IV. – Арк. 35–36.

⁴⁵ Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.:

Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 338 (прим. 177).

⁴⁶ Иванов Д. И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. – С. 189–194.

⁴⁷ Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Матер. Междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 163–164.

⁴⁸ Его же. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – [Ч. I:] Материалы русско-польских переговоров. – Док. 3. – С. 190–191.

⁴⁹ Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Док. 6. – С. 143–146.

⁵⁰ Газін В. Вільно 1656 р.: «Українське питання» в російсько-польському переговорному процесі // Україна кризь віки: 36. наук пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 444.

⁵¹ Там само. Передрук цієї статті В. Газіна див. у збірнику: Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: 36. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 1. – С. 50.

⁵² Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom Per Sondén. – S. 711; Stockholm, 1929. – Del. XVII: (1657) / Utg. genom Walfrid Enblom. – S. 1. Див. також: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid–17th Century. – Huddinge, 2006. – P. 221.

ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ П. КУЛІША

Знаковою постаттю українського національного відродження XIX ст. постає непересічна особистість видатного українського письменника, політичного і громадського діяча, автора першої української граматики яку український народ в честь її автора з любов'ю назвав «кулішівкою», Пантелеймона Куліша. Сучасні вітчизняні дослідники постійно звертаються до його творчої наукової спадщини.

Водночас, якщо життєвому шляху, громадській і політичній діяльності та науковим досягненням цієї видатної особистості присвячена значна увага дослідників, то відповідні особливості тієї історичної епохи в якій жив Пантелеймон Куліш, зазвичай, залишались поза увагою переважної більшості авторів. У зв'язку з цим, на нашу думку, дослідження історичних умов життя та діяльності П.Куліша дасть можливість більш багатогранно підійти до творчого аналізу його наукових і громадсько-політичних досягнень.

Важливим фактором, який визначає атмосферу тих часів коли жив і творив мислитель є його життєвий рівень та широких верств людей котрі оточували П.Куліша впливаючи на формування його громадсько-політичних поглядів, творчості та наукової діяльності. Зважаючи на той факт, що в умовах нинішньої глобальної економічної кризи проблема життєзабезпечення широких верств населення України має неабияку актуальність, за нашим переконанням, дослідження динаміки життєзабезпечення різних категорій людей в минулі часи дасть можливість відстежити з точки зору історичної ретроспективи як змінювався життєвий рівень населення України під впливом різних політичних, економічних і соціальних змін які відбувалися на території підросійських земель України протягом «довгого» XIX ст.

На сучасному етапі життєзабезпечення людей науковці тісно пов'язують з поняттям життєвого рівня. Останнє є доволі складним і містить у собі низку різноманітних показників. Загалом життєвий рівень розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й потреб, народжених певними суспільними умовами, за яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого – кількістю і якістю життєвих благ та послуг, призначених для їхнього задоволення. Він пов'язаний з відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних і якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, обсягами заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень вирішальний вплив мають політика та ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається обсягами національного багатства та залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення має безробіття та аграрне перенаселення¹.

Зважаючи на вищесказане, метою даного повідомлення необхідно вважати вивчення динаміки основних показників життєвого рівня як П.Куліша так і представників інших соціальних груп на території підросійських земель України в ХІХ ст. Поза всяким сумнівом, ґрунтовне вивчення життєзабезпечення певних категорій населення за часів П. Куліша вимагає більш ретельного вивчення, однак, брак джерел та не розробленість цієї теми у вітчизняній історіографії наштовхує на думку про здійснення такого роду наукової розвідки лише по певних виявлених нами фактах.

Якщо торкнутися життєзабезпечення П.Куліша, слід сказати, що: «Матеріальне положення Куліша, що від катастрофи в 1847 р. ніколи не було світле, з кінцем 1863 р. стало майже безвихідне. Спроби з хутірним хазяйством, упадок з трудом придбаної друкарні, в котру вложив чимало гроша, а також деякі видавництва, загнали його в довги, яких не було чим сплачувати. Згадуючи свої переживання в пізнішій листі до одного зі своїх приятелів, Куліш писав: «В 1864 році я находився в положенню невиклатного довжника, почасти ізза захоплення українською ідеєю до величезного ентузіазму. З сього прикрого й безвихідного положення спас мене Мілютін...». Не було іншого виходу, як шукати урядової посади, котра дала би йому спрому до дальшого існування, заспокоєння своїх вірителів, а може й виконання деяких плянів, з котрими від довшого часу носився, от хоч би видавання українського журналу»².

У пошуках заробітку і для того, щоб розрахуватися з боргами та покращити своє матеріальне становище Куліш приїхав до Санкт-Петербургу де була можливість обійняти високооплачувану посаду на державній службі. «Були се значні, керівничі та при сім добре платні посади, бо призначували їм по 300 карб. річної платні, а крім сього по 1000 карб. на обїздки. Для порівняння згадати б, що гімназійні вчителі побирали тоді по 600–800 р. річно»³.

Разом з тим, П.Куліш не погоджувався на такі посади і шукаючи більш високооплачувану службу в Російській імперії приїжджає до Варшави: «Про сю свою кандидатуру Куліш писав Д.С.Каменецькому пізніше, вже після приїзду до Варшави: «Проти назначення мене директором один «чин» спротивився тому, що він поручав двох своїх директорів, але їх не прийняли на тій підставі, що їх не знають особисто. А що мене також не знали особисто, то великий чин побідив малого чина його ж оружієм, відказуючися затвердити моє назначення. Я й радий сьому, бо у Варшаві місце вже віддане, а на провінцію мені відсіля не хотілося б їхати більше, ніж із Петербурга. Служба на провінції була би для мене дуже утяжлива навіть при найліпших матеріальних умовах»⁴.

Як видно зі слів Куліша, він не бажав втрачати можливість перебування у вирі соціально-політичного життя і прагнув отримати службу в одному із значних адміністративних центрів Російської імперії. Таким місцем виявилася столиця Польщі: «В Варшаві справа швидко прийняла корисний оборот і Куліш мав незабаром можливість навіть вибирати між двома добре платними посадами. З одного боку Арцімович, котрий улаштував своє бюро, жертвував йому місце в кодифікаційній комісії з платнею в 3000 карб. в рік. З другого боку була спромога приміститися в тім уряді, до котрого Куліша спрямував Мілютін, а саме в установчій комітеті»⁵.

Таким чином П. Куліш отримав можливість навіть вибирати між двома високооплачуваними державними посадами кращу: «А що Арцімович запрошував Куліша на посаду з платнею 3000 карб. в рік, то Соловійову не випадало давати йому менше, тому предложив 3600 карб. річно, платних від 1 грудня 1864 р. Куліш волів остати в установчій комітеті і прийняв запрошення Соловійова. Запевнившись згодою з боку намісника, Соловійов вніс справу на засідання установчого комітету, котрий на зсіданню 5 (17) січня 1865 р. прийняв до відома, що губернський секретар Пантелеймон Олександрович Куліш на підставі апробати намісника з 23 грудня (4 січня) 1864 р. став приділеним до установчого комітету («состоящим при комитетъ») з платнею 300 карб. місячно. Особливо радувала його та обставина, що як урядовець до окремих доручень не був зв'язаний канцелярськими приписами і не мусів відсиджувати урядових годин у бюрі, а виконував поручені йому роботи дома і тільки двічі в тиждень являвся у начальника для усного обговорення ділових справ»⁶.

Крім основного заробітку П. Куліш мав можливість ще й підробляти та отримувати матеріальну допомогу від відомих меценатів: «Арцімович задумав видати збірник матеріалів для устрою місцевої адміністрації в російськiм перекладі і Куліш перебрав на себе редакцією, за що діставав окрему винагороду 1500 карб. річно.... За протекцію кн. Черкаського дістав 27 марта 1866 р. одноразову підмогу 1200 карб.»⁷

Як свідчать вищенаведені дані після довгих поневірянь П.Кулішу все ж доля посміхнулась і він отримав високооплачувану посаду державного чиновника з якнайкращими умовами праці. Просування по службі не застало довго себе чекати: «Незабаром указом з Царського Села 26 червня (10 липня) 1866 р. цар іменував Куліша директором відділу духовних справ у Польським Королівстві, а 19 (31) липня Куліш перебрав вже свій новий уряд. Платню тепер йому підвищено на 5062,5 карб., так, що разом з винагородою за редагування «Сборника» діставав 6562,5 карб. річно»⁸.

Проте, згодом П.Кулішу довелося відмовитися від цієї посади: «Він вернув на своє попереднє місце з підвищеною на 900 карб. платнею й разом з винагородою за редагування «Сборника» мав 6000 карб. річного доходу, тоб-то тільки на 562,5 карб. менше ніж за піврічний час виснажуючого його фізично й морально директорування, котрого сам хотів збутися»⁹.

Разом з тим, через хворобу П.Кулішу невдовзі довелося залишити службу. При виході у відставку «...окремим встановленням намісник поручив виплатити йому на відхідне за попередні праці окремий додаток у висоті цілорічної платні, тобто 4500 карб.; при сім поручив папери й урядування передати своєму наслідникові Ревякіну».

Крім того, після закінчення роботи над «Сборником» при віддані його до друку П.Куліш отримав окрему нагороду: «...За се крім звичайної редакційної платні дістав після закінчення видавництва окремо 2000 карб. нагороди»¹⁰. Оскільки П.Куліш займався активною видавничою діяльністю викликає інтерес прибутковість видавничої справи в ті часи. У зв'язку з тим, що фінансових документів по здійсненню видання праць П.Куліша за його життя не залишилось звернімося до подібної документації інших авторів. Особливе зацікавлення представляє «Переписка С.М.Ходецкого с книжными магазинами Д.Е.Кожанчикова, А.Смирдина, И.Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги «Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петрова об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг.»¹¹.

Зі сторінок цієї справи дізнаємося, що «Расходы по изданию «Уроков естественной истории»» які здійснювалися у м. Києві мали такий вигляд:

«5-го сентября дано смотрителю Шпрангеру для покупки в лавке Кочубея 24 стоп бумаги по 5 руб. стопа – 120 руб.

15 сентября дано наборщику – 1 руб.

7 октября дано наборщику – 1 руб.

25 октября дано наборщику – 1 руб.

30 октября дано типографському мальчику – 15 к.

8 ноября дано наборщикам – 2 руб.

4 декабря дано Шпрангеру еще на 2 стопы бумаги – 10 руб.

22 декабря дано наборщикам – 3 руб.

Типографским мальчикам на новый год – 40 коп.

15 января остальным наборщикам согласно обещания – 1 руб. 50 коп.

На водку палитурщику и извозчику за доставку книг – 1 руб. 40 коп.

Упложено в типографи – 198 руб. 67,5 коп.

Всего расходов по типографии – 340 руб. 12,5 коп.

(Общин расходы)

Печатание – 240 руб. 12,5 коп.

Пересылка – 61 руб. 3 коп.

Мелочи – 9 р. 64 коп.

Всего – 418 р. 36,5 коп.

Еще – 7 р. 57 коп.

Всего продано 510 экз. Виручено – 776 руб. 65 коп.

Доход – 358 р. 28,5 коп.»¹²

Як видно з вищенаведених даних, друкування і продаж своїх творів науковцями та викладачами у середині XIX ст. у м. Києві було доволі прибутковою справою, яка в досить короткий період давала високий дохід. Тим більше, що такий вид діяльності, як свідчить калькуляція, не підлягав оподаткуванню з боку держави.

Узагальнюючи вищенаведені факти можна стверджувати, що П.Кулішу вдалося знайти високооплачувану державну служ-

бу при доволі сприятливому режиму роботи який дозволяв вільно працювати над різними проектами маючи побічні джерела доходів. До того ж завдяки натхненній кропіткій праці П.Куліш почав поступово просуватися по службовій драбині отримуючи вищі управлінські посади які, відповідно, передбачали підвищене грошове утримання. П.Куліш міг отримувати і доходи від публікації власних творів. Однак, важкий стан здоров'я П.Куліша не дав змоги йому продовжити кар'єру чиновника і він був змушений вийти у відставку.

Окремим рядком слід сказати про рівень споживання П.Кулішем різноманітних благ. Безперечно, що поки він не мав постійного доходу рівень його споживання залишав бажати на краще. Проте, після стабілізації його фінансового становища у цій сфері намітилися позитивні зрушення. Так, після переїзду до Варшави: «З початком 1865 р. найшов вигідне мешкання в домі графині Бромірської на Мазовецькій вул. ч.1346, отже в самім осередку міста за 500 карб. в рік. Свій спосіб життя й бюджет своїх видатків з того часу подає в листі до Хильчевського: «Чи знаєш ти, що коштує мій обід ? – 21,5 коп. Припустім, що кава ранком і чай вечером коштують стільки ж. Ось тобі 50 коп. З візником etc. на круглий рахунок вийде мені на 1 карб. Я не курю, горілки не пію, тільки чарку і то не завсіди. Але кожної суботи обідаю ex officio в клубі. Се мені коштує в місяць 20 карбованців. Разом 50. Таким чином витрачаю на себе в рік 600 карб. та на одіж etc. 400=1000. Все ж таки багацько! Але останок значний також ! Виділивши з нього 1000 карб. на Олександрю Михайлівну і 500 карб. на квартиру, у мене останеться 4000 карбованців. Сьогодні обідаю в клубі за 5 карб. (з вином), а завтра за 21,5 коп. з чаркою горілки – і не находжу великої різниці».¹³

На помірні витрати киян на купівлю комунальних вигод за часів П.Куліша вказує в своїх публікаціях А.Макаров:

«Во что же реально обходились в конце 1870-х годов дрова конкретному жильцу недорогой квартиры доходного дома ? Скажем, учителю школы. Получая на руки чуть более 500 рублей в год, он платил хозяину дома за отопление своей двухком-

натной квартиры около 20 рублей. И это составляло около четырех процентов его годового заработка (или восемь-десять процентов от заработка в течение всего отопительного сезона)»¹⁴.

Складне становище за часів П.Куліша було у сфері водопостачання міст. А.Макаров відмічає: «В старом Кіеве каждое лишнее ведро¹⁵ воды, каждая стирка превращалась в проблему. В достатке была лишь известковая и невкусная вода из колодцев. Для стирок собирали в бочках дождевую воду, бучили (заливали кипятком с золой и отбивали скалкой) белье дома, а полоскать носили на Днепр. Такая стирка считалась наиболее гигиеничной. Состоятельные люди отдавали белье прачкам и за каждую выстиранную и выглаженную рубашку платили 10 копеек, что в доводопровдные времена (в 1860-х годах) составляло приличную сумму (грузчик в порту получал за день 75 копеек). Аристократы посылали свои кружева и шелка, рубахи и простыни из дорогого полотна на стирку в Голландию. Нетрудно представить, во что обходились подобные услуги»¹⁶.

Не кращою була ситуація з питною водою: «Можно было купить днепровскую воду у водовозов. Она стоила две копейки за ведро, и не всем было это по карману. Бедные мещане уже с утра ломали голову над дилеммой: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай, борщ и другую еду, или же поесть хлеба на эти деньги (килограмм хлеба в 1866 году стоил около двух копеек)»¹⁷.

Разом з тим, розвиток науково-технічного прогресу позитивно впливав на вдосконалення задоволення споживачів побутовими вигодами. Так, після офіційного відкриття київського водогону 1 березня 1872 р. вартість водопостачання істотно зменшилась: «Первые коммунальные тарифы появились в нашем городе вместе с водопроводом. Их ввело основанное Амандом Струве Киевское общество водоснабжения. Расценки водников поразили киевлян своей дешевизной. Коммунальная вода продавалась из расчета одна копейка за четыре ведра, что в восемь раз дешевле, чем у водовозов. (С 9 июля 1890 года цена упала еще ниже, и за одну копейку можно было купить уже шесть ведер фильтрованной воды). За бочку в 40 ведер у водо-

разборных кранов и фонтанов брали всего 9 копеек (0,22 копейки за ведро). Из такого же расчета отпускали воду оптом и частным лицам и учреждениям – по 30–40 рублей в год. Цены отличались стабильностью, и в 1880-х годах хозяин усадьбы по Рейтарской, 19, где кстати, в одной из шести квартир жил знаменитый композитор Николай Лысенко, платил за воду 47 рублей 61 копейку. При желании каждый домовладелец имел право установить в своей усадьбе водомер. Первые приборы считали воду ведрами, и частники платили по тарифу 20,3 копейки за 100 ведер»¹⁸.

Якщо побіжно проаналізувати бюджет П.Куліша під час його служби у Варшаві то можна дійти висновку, що його сальдо мало позитивний баланс, а це у свою чергу дало можливість митцю поступово розрахуватися з кредиторами. Споживання житлових послуг, побутових вигод, харчових продуктів та одягу і взуття було на достатньому рівні і через розвиток науково-технічного прогресу невпинно покращувалось, що відповідало вимогам тогочасної пристойності. Транспортні витрати були незначними.

Про задоволення П.Кулішем своїх інтелектуальних, соціальних та духовних потреб збереглося небагато фактів. Однак, слід вказати, що: «Маючи тепер більше гроша, Куліш забажав виїхати на якийсь час у подорож за кордон. Вже в квітні 1865 р., пишучи до Костомарова, пригадував їхню спільну прогульку по Німеччині і над Середземне море, яку відбули в 1861 р. і захоплювався приїхати до Варшави, щоби відсіля вкупі з ним виправитися в Париж, Лондон і на Рів'єру».¹⁹

З вищенаведеного видно, що П.Куліш при наявності достатніх фінансових ресурсів не відмовляв собі у задоволенні здійснювати подорожі і мандрівки у якості туриста до різних країн Європи.

Представляє істотний науковий інтерес життєзабезпечення студентів університету Св.Володимира у м. Києві за часів П.Куліша. З віднайдених нами документів видно, що: «Годішні студенти Київського університету були зовсім розрізненими, бо статут університету 1867 року скасував об'єднання студентів, що існувало на підставі попереднього статуту університетів. По

цьому попередньому статуту студенти були членами корпорації університетської, що охоплювала всі галузі життя студентів, а інтернат, що тоді існував при київському університеті, ще більш скріплював об'єднання студентів, бо там як в центрі звичайно збирались не лише ті студенти, що жили в інтернаті, а й ті що жили на квартирах. За статутом 1863 р. в університеті був свій Суд, але йому підсудні були лише події студентів, що сталися в стінах університету й не було підсудні загальним судам»²⁰.

Далі автор розповідає про специфіку тогочасного студентського буття: «Життя в Києві за моїх часів було недорого, кімнату для студента можна було дістати за 4–6 карбованців на місяць. Я один раз в 1869 році знайшов кімнату за 2 крб. на міс, це було в маленькій низенькій хатині, господиня якої розділила досить велику кімнату дошками на 4 частини й здавала їх студентам. Коли я прожив тут один місяць, то завважив що мені стало трудно дихати бо простріль моєї кімнати була дуже невеличка й на другий місяць найняв просторнішу кімнату за 4 крб. на місяць.

Найбільш популярною їдальнею між студентами була їдальня Пілецької на Владимирській вулиці, не далеко від університету. Тут обід з трьох півпорцій страв коштував 4 крб. на місяць... і можна було зекономити по 20 коп. за 130 карток що дало економію за ті дні коли студент не обідав.

Ця їдальня притягала до себе студентів тим, що хліба давали вволю і він завжди стояв на столі в час обіду, треба було знайти вільне місце за столом і тоді можна було їсти хліба без обмеження. Цим часто користувалися бідніші студенти, бо купивши одну порцію страви, можна було доповнити споживання хлібом. В їдальні що утримували самі студенти обід з двох страв коштував 6 крб. на місяць і окремої одної страви не можна було дістати, а також хліб до обіду давали лише в певній порції. Через це їдальнею студентів користувалися лише заможніші студенти.

Велика більшість студентів за моїх часів була дуже бідна, репетиції (навчання чужих дітей по домах) були єдиним способом заробітку для студентів, але вони оплачувалися дуже дешево й їх трудно було знайти, бо Київ тоді був, як зазначено мною вище, малолюдним містом і студенти найбідніші буквально жи-

ли на гроші. Не мало було студентів що не мало й пальта й в холодну пору, замість пальта, вживали ковдри та інші сурогати теплового одягу. Мій земляк із Поділля, студент медичного факультету, мав репетицію на Печерську у підполковника Микитина, а сам жив недалеко єврейського базару і щоденно ходив для навчання трьох дітей за що одержував платню 5 крб. на місяць. Таких репетицій було більшість. Пам'ятаю в газеті «Киевский телеграф» надруковано було запрошення на репетицію студента для навчання п'яти дітей, з яких троє вчилися в гімназії, а двоє треба було підготувати до гімназії вдома. За цю роботу призначені були лише харчі та приміщення в кімнаті разом з дітьми й додано було, що студент може іноді їздити до університету, коли діти їхатимуть до гімназії у власному екіпажі. На цю репетицію знайшлося чимало студентів, що згоджувались бути репетитором, при чому виявилось, що запрошення на репетицію було надруковане якимось службовцем інтендантові. Скоро після цього в газеті «Киевлянин» надруковано було запрошення служника до їдальні студентів за платню в десять крб. на місяць й пояснено було, що служник повинен від першої до п'ятої години дня подавати в їдальні обіди відвідувачам їдальні. З приводу цих двох запрошень один студент надрукував в «Киевлянині» статтю, в якій зазначив як заможні інтелегентні люди цінують інтелектуальну працю бідноти, а редакція «Киевлянина», в передовій статті звернула увагу спільноти на таке сумне явище. Ці статті зробили велику сенсацію в Києві, але, розуміється це не допомогло підвищенню платні за репетиції.

Стипендій в університеті було небагато й вони переважно призначені були для студентів медичного та філологічного факультетів, для математичного факультету – дуже мало, а для юридичного зовсім не було стипендій. Крім стипендій університет видавав одноразові допомоги від 40 до 70 крб. на рік, але – лише тим студентам, що склали задовольняючі твори на теми, оголошені університетом та представили свідоцтво про свою бідність. Існувало також при університеті «Попечительство о недостаточных студентах», як приватна організація, членами якої були професори університету та сторонні особи, фонди

цього попечительства збиралися з членських внесків та з прибутків від балів, що їх Попечительство утворювало раз або два на рік на користь студентів. Попечительство це видавало дріб'язкові одноразові грошові допомоги, клопотало в університеті про звільнення бідних студентів від плати за навчання, а часами й само платило до університетської каси гроші за навчання. Але всі ці заходи попечительства охоплювали лише маленьку частину бідного студентства. Платня була 40 крб на рік за навчання, її треба було платити по півріччях по 20 карб, кожного півріччя університет виключав більш-меншу частину студентів за невіплату грошей за навчання, але й між тими студентами, що не були звільнені з університету багато було нужденних студентів.

В 1870 чи 1871 р. студент медицини Сікорський опублікував в «Киевлянині» статтю в якій звернув увагу, що частина студентів маючи достатні засоби для утримання, одержували допомогу від Університета та «Попечительства о недостаточных студентах» в якості бідних виправляли собі офіційні посвідчення про свою бідність і тим плямуючи усіх студентів, які байдуже ставляться до таких вчинків і позбавляючи дійсно бідних змоги дістати допомогу. Пам'ятаю, що Сікорський у тій статті висловився, що таке ганебне поводження заможних студентів базується на відомій поговорці «чому не вкрасти того, що можна», що одержану допомогу вони витрачають на подарунки знайомим в той час, коли значна частина їх товаришів голодує. Стаття створила сенсацію між студентами й ми стали викривати таких заможних студентів через що, при наступній роздачі допомоги, не було скарг на неправильне призначення допомог»²¹.

Як видно з вищенаведених споминів про життя студентів університету св.Володимира добробут української учнівської молоді за часів П.Куліша не можна вважати достатнім. Заробітки студентів були мізерні, вони погано харчувались, не мали можливості пристойно одягатися, проживали у скрутних житлових умовах.

Разом з тим, найкращим студентам окремих факультетів університет виплачував стипендії. Важливу роль у життєзабезпеченні незаможного студентства виконувало «Попечительство

о недостаточных студентах» яке надавало матеріальну допомогу та підшукувало заробіток для студентської молоді. Крім того, слід вказати, що плата за навчання в університеті була помірною, а ректорат за письмовим проханням бідного студента нерідко звільняв від неї на певний термін.

Окремим рядком слід згадати і про життєзабезпечення як лікарського складу так і господарського персоналу медичних установ на території підросійських земель України за часів П.Куліша. Так, у Російській імперії всі військові госпіталі ділились на 5 класів. Відповідно до класу призначався і обсяг фінансування цієї медичної установи.

Зокрема, приміром, величина фінансування Київського військового госпіталю 4-го класу в середині XIX ст. становила 14496 руб. 25 коп. на рік, а Сімферопольського 3-го класу – 9768 руб. 26 коп. Найменшим було державне фінансування Кам'янець-Подільського військового госпіталю 2 класу – 5711 руб. 60 коп. на рік²².

Обсяги грошового утримання медичного персоналу Перекопського військового лазарету в 1867 р. можна показати такою таблицею.

Штат місцевих лазаретів²³

Таблиця 1

Найменування чинів медичного розряду	Число чинів		Річне утримання						Класи по-сад
			Жалування			Столове утрим.			
			Основне	Посил.		Основне	Посил.		
Старший лікар	1	1	414	621		165		8	
Молод.лікар	1		333	498		129		9	
Ст.аптечн.фельдшер	1	1	60	90					
Фельдшер ст.	1	1	60	90					
Фельдшер мол.	2	1	36	54					
Господарського розряду									
Офіцер завідуючий лазаретом	1		По чину			200			
Писар старший	1		36	54					
Писар молодший	1		24	36					

Лазаретний наглядач	1		24		36			
Лазаретних служителів по 1 на 8 хворих			2	70	5	25		
Кухарі, пекар хлібу та чорнороб	4	3	2	70	5	25		

Як видно з таблиці, величина грошового жалування лікарів та молодшого медичного персоналу напряму залежала від класу посади, яку вони обіймали. Крім того, до основного жалування прибавляли ще й столові гроші які обраховувались окремою статтею витрат. До того ж грошове утримання лікарів було двох видів – основне та посилене. Посилене утримання призначалось на випадок військових дій та епідемій. Діапазон обсягів грошового утримання медичного персоналу лазаретів був досить значний.

Представляє науковий інтерес і грошове утримання господарського персоналу військових госпіталів. За віднайденими нами архівними документами можна побудувати таку таблицю підвищення грошового утримання господарського персоналу військових госпіталів у 1867 р.

Розрахунок витрат на прибавку утримання чинам господарського розряду²⁴

Таблиця 2

Посада	№ класу	За проєктованим штатом призначено		На засіданні 21 жовтня передбачено призначити		Більше проти попереднього утримання	
		Утримання	Столових	Утримання	Столових	Утримання	Столових
Смотрителям	IV	700	540	1000	1400	300	860
	III	550	540	900	1200	350	660
	II	400	420	800	1000	400	580
	I	400	300	700	800	300	500
Комісарам	IV	400	300	550	400	150	100
	III	400	300	550	400	150	100
	II	400	180	550	400	150	220
	I	350	144	550	400	200	256
Бухгалтерам	IV	400	300	700	300	300	
	III	400	200	700	300	300	100

	II	400	200	700	300	300	100
	I	400	200	700	300	300	100
Письмо- водителем	IV	350	150	400	150	50	
	III	350	150	400	150	50	

Як свідчать вищенаведені дані, грошове утримання чинів господарського розряду військових госпіталів було вищим порівняно з жалуванням медичного персоналу військових лазаретів. До того ж передбачалось його істотне збільшення.

За часів П.Куліша основну масу населення тогочасної України складало селянство. То ж дослідження життєзабезпечення саме цієї верстви населення має неабиякий науковий інтерес. Добробут селянських сімей напряму залежав від наявності орної землі та урожайності основних сільськогосподарських культур.

Особливістю життєзабезпечення сільського населення було те, що воно ведучи переважно натуральний спосіб господарювання споживало зазвичай лише продукти власного виробництва. Разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався, оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку і поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів, безпосередньо впливали економічні кризи урожайності та наявності у них землі. Згідно тверджень І.Ігнатовича у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично, 8 років підряд були погані врожаї по всій Росії. Саме тому у 1833–1834 рр. та 1839–1840 рр. уряд був вимушеним витратити на народне продовольство 75,5 млн. руб. За часів царювання Миколи I голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та 1851 р.²⁵

Стосовно ж економічних криз, то на думку О.Ф.Яковлева загального перевиробництва, як масового явища в дореформений період ще не відмічалось²⁶. За його твердженням перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього на-

селення Росії відбулася в 1857–1858 рр.²⁷. Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і, нерідко, голодувати. Для уникнення голоду селяни робили громадські оранки, створювали запасні «Магазини»²⁸.

При дослідженні якості та раціонів харчування представляє суттєвий інтерес хоча й побічний, але такий важливий показник як вартість продуктів. У зв'язку з цим доцільно простежити коливання ціни на головні зернові культури як у всій Російській імперії так і в центральній частині українських земель.

Динаміка ціни на четверть жита в губерніях підросійської України в 1846–1855 рр. (у коп. сріблом)²⁹

Таблиця 3

№ п/п	Губернії	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855
1	Волинська	250	256	285	294	234	285	250	420	518	721
2	Подільська	238	282	317	354	294	358	311	313	366	450
3	Київська	190	217	242	245	201	262	152	199	282	443
4	Чернігівська	269	218	269	291	215	169	163	246	311	395
5	Полтавська	170	179	280	273	234	188	135	164	229	365
6	Харківська	200	250	310	420	245	259	179	211	215	353
7	Херсонська	288	347	381	400	293	310	264	250	337	432
8	Таврійська	255	336	357	463	319	395	295	309	229	544
9	Катеринославська	175	218	365	430	411	430	211	208	221	338

Як видно з таблиці, найвищою середня ціна на жито була в Подільській губернії, а найнижчою – на Київщині. Це зумовлювалось урожайністю регіонів. Протягом року найнижчою, як правило, ціна була восени відразу після жнив. Взимку вона поступово зростала і досягала найвищої межі навесні під час посівної.

Узагальнюючи вищенаведені дані відзначимо, що хліб поступово дорожчав. Причинами подорожчання хліба сучасники вважали:

- а) поступове збільшення державних податків;
- б) зростання міст і розширення прав міщан на промисли;
- в) характер тодішньої торгівлі (практика відкупів, перепродаж зерна, страйки торгівців, зростання державних закупівель) зростання вивозу хліба на ін.³⁰.

Для більш повної картини споживання селянами продуктів харчування доцільно навести бюджет витрат селянської сім'ї. Так, за даними І.Фундуклеєва в 1846 р. в Чигиринському повіті Київської губернії протягом року селянська сім'я споживала в середньому наступну кількість продуктів:

Річне споживання продуктів харчування однієї селянської сім'ї у Чигиринському повіті Київської губернії у 1846 р.³¹

Таблиця 4

№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Вартість в руб.	№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Вартість в руб.
1	Жито	15	чет-верть ³²	27,2	11	Пшоно	5-3	чет-верть	19,2
2	Гречка	6	чет-верть	12,12	12	Просо	3-4	пуд ³³	5,67
3	Горох	2	чет-верть	4	13	Ячмінь	6-2	пуд	9,2
4	Картопля	11-7	чет-верть	9	14	Буряки	40	відро	2,4
5	Морква	3,5	чет-верть		15	Капуста	15	відро	1,5
6	Квасоля	3	чет-верть		16	Огірки	8	відро	0,8
7	Цибуля	1,5	пуд	0,45	17	Сіль	6	пуд	3,6
8	Риба	1,7	пуд	2,8	18	Сало	3	пуд	9
9	Олія	6	кварта ³⁴	1	19	Яловичина і свіже м'ясо	3	пуд	3,3
10	Хлібне вино	3,5	відро	6,12	20	Домашні птахи і поросята	20	шт.	4
Всього									121,36

З даних таблиці видно, що головним предметом споживання все ж таки залишалось жито. На моркву і квасолю автор не вказав ціни, вважаючи що їх селяни вирощують на присадибних ділянках. Цікаво те, що у споживанні селянської сім'ї дослідник не зафіксував ніяких дорогих продуктів (маку, цукру, меду, перцю та ін.).

Якщо селянська сім'я у середньому нараховувала 4 осіб з яких лише двоє були працездатними то виходить, що в середнь-

ому вартість харчування одного селянина на рік становила 27,84 руб. Необхідно врахувати, що вказана сума була в асигнаціях, то в срібних рублях вона мала б бути, відповідно до курсу значно нижчою. Дійсно, далі автор пише, що замість 10 руб. сріблом на душу переважна частина селянських господарств витрачає продуктів не більше, як наполовину³⁵.

Дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на $\frac{1}{4}$ менше ніж працюючому селянину, а саме – 8,385 руб. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази проти одного чоловіка – селянина – 16,5825 руб. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік становив 36,6525 руб.³⁶ Очевидно, що ця сума наведена в сріблі.

Узагальнюючи наведені нами факти по забезпеченню сільського населення України в першій половині ХІХ ст. слід привести думку сучасника тих часів: «...до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво направлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізниці, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників... Життєві припаси, майже постійно підвищувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін. надзвичайно дешевшають... артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими ніж харчові продукти першої необхідності»³⁷.

Не менш радикально критикував розвиток ринку і інший сучасник І.Кашкаров доводячи, що: «...картопля (яка набувала все більшого поширення в Україні) викликає малокров'я»³⁸. На думку сучасників на скорочення споживання продуктів харчування селянами вплинули: зростання населення, збільшення

експорту зернових, розвиток банків³⁹. Вплив розвитку товарно-грошових відносин на загальне споживання І.Кашкаров коментував так: «... на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає «мінімуму», нижче котрого воно опуститися не може, проте, під час боротьби шлунок віддав значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять»...⁴⁰. Зі щемом у серці він констатував: «Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності»⁴¹.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що за часів П.Куліша, як обсяги споживання харчових продуктів сільським населенням України, так і його асортимент поступово суттєво змінювалися. Разом з розвитком товарно-грошових відносин в раціонах харчування селян все більше місце посідали нові продукти котрі пропонувалися в ті часи ринком (картопля, чай). Через зростання експорту зернових, їх продукти у селянському харчуванні поступово зменшувались. Разом з зростанням майнової диференціації сільського населення, більш заможні люди мали змогу більш повно і якісно задовольняти потребу у продовольчих продуктах. Ті ж, хто був незаможний не мали змогу здійснювати своє харчування повною мірою. Крім того, цей фактор підсилювало прагнення нижчих верств сільських мешканців до грошової форми багатства, що призводило до скорочення споживання якісних продуктів. Негативно позначалося на загальному добробуті селян зростання задоволення квазіпотреб, тобто вживання алкоголю та тютюну. У цілому ж харчування населення погіршувалось під час неврожайів, війн (коли держава здійснювала масові закупівлі продовольства) та ін.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєзабезпечення сільського населення за часів П.Куліша було споживання одягу та взуття, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що

жінки споживали вищеназвані товари в більшій мірі, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Сировиною для матеріалів, з яких виготовляло одяг селянство у першій половині XIX ст., були рослинні волокна та шкіри тварин (з хутром або без нього). Саме в цей час в Україні на ринку з'являються фабричні тканини, та все ж частка домотканого одягу у споживанні сільського населення залишалась домінуючою. Дорогі фабричні тканини купували насамперед найзаможніші селяни, як правило, на ярмарках та базарах котрих було вдосталь в містах України. За підрахунками І.О.Гуржія напередодні реформи 1861 р. у містах України налічувався 1241 базар (1 раз на тиждень у 34 містах, 2 рази – 41 місті, 3 рази – 13 міст, щоденно – 9 міст)⁴². Переважна частина сільського населення носила відповідний український етнічний костюм, який був помітно диференційований у соціальному відношенні.

Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів взували постолы, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

У середині XIX ст. забезпеченість одного селянина одягом була такою:

Витрати на забезпечення українського селянина одягом та взуттям в середині XIX ст.⁴³

Таблиця 5

Назва	Період експлуатації у роках	Вартість у руб.
Кожух	3	6
Свита	2	3
Білизна	1	1
Нижня білизна	1	0,75
Чоботи (1 пара та 1 пара головок)	1	1,5
Шапка, рукавиці, пояс	3	0,55
Всього:		12,8

Як видно з таблиці найдорожчим був верхній одяг та взуття, які найдовше експлуатувались.

Узагальнюючи вищенаведені дані, варто зауважити, що забезпеченість селян одягом була набагато біднішою, порівняно з купцями та ремісниками. Разом з тим, сільські жителі витрачали на одяг та взуття набагато менше грошей, оскільки користувалися одягом домашнього виробництва, а ткацький верстат був майже в кожній селянській родині. Крім того, характерною особливістю споживання одягу селянами було те, що поступово все більшої популярності набували мануфактурні та фабричні вироби. Сучасник тих часів про це говорив так: «...місцями дівчата стидаються кружка водити, якщо у них немає шовкового або вовняного сарафану, а хлопці не йдуть гуляти, якщо не можуть придбати собі сюртука та жилета з тонкого сукна...»⁴⁴.

Загальна картина життєзабезпечення сільського населення була б не повною якщо не згадати про житло. Так, згідно даних І.Фундуклеєва, селянські будівлі склалися з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. Так, згідно кошторису витрати на будівництво селянської хати становили 20,95 руб. Якщо додати витрати на перевезення матеріалів сума без врахування вартості перевезеного лісу, становитиме 32,99 руб.⁴⁵ У цілому ж вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб.⁴⁶.

Надзвичайно складно визначити доходність селянських господарств. Однак, за допомогою статистичних даних та побічних джерел спробуємо реконструювати загальну картину. Перш за все, слід відзначити, що різні види сільськогосподарських робіт мали різну вартість. Крім того, визначення доходів селян ускладнюється ще й тим, що лівова частина розрахунків за виконані роботи здійснювалась натуральними продуктами.

Так, за даними І.Фундуклеєва в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жіночої влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп.⁴⁷. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб.⁴⁸ У період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41

руб., а ярового – 7,35 коп. Чистий дохід з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової – 3 руб., а жита – 2,5 руб.⁴⁹.

Загалом, ті селяни які наймалися працювати до господаря отримували близько 15 руб. сріблом на рік. З цієї суми 5 руб. йшло на податки, а відкладаючи 10 руб. сріблом щороку селянин пропрацювавши 7 років міг обзавестись власним господарством⁵⁰.

Представляє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виконання бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові – 40; в'язати снопи 0–30⁵¹. Робота пасічника по обслуговуванню 200 колод крім натурального утримання та харчів цінилася в 10 руб. сріблом на рік⁵².

В цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимової – 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за 50 зимових – 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року і середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб.⁵³.

Узагальнюючи вищенаведені дані по життєзабезпеченню українських селян за часів П.Куліша слід сказати, що ціни на продукти харчування поступово зростали, але раціон харчування сільського населення значною мірою урізноманітнювався. Вартість предметів широкого вжитку та товарів довгострокового використання поступово знижувалась. Справа в тому, що саме в цей період в Україні відбувся технічний переворот який зумовив зростання використання у промисловості машин і запровадження масового фабричного виробництва, що в свою чергу призвело до поступового здешевлення фабричних товарів. Аналіз житлового забезпечення сільського населення свідчить, що сільське житло не було занадто дорогим, проте будувалося воно досить довго, адже крім хати ще зводились господарські будівлі.

Загальна картина життєзабезпечення була б не повною якщо не згадати про транспортне забезпечення. У цьому плані слід вказати, що за часів П.Куліша між містами здійснюється

регулярне диліжансне сполучення. Так, у другій половині XIX ст. вартість проїзду у диліжансі сполученням Київ–Чернігів у I класі становила 4 руб., у II – 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомиром. За цим маршрутом вартість проїзду у I класі була 3 руб. 50 коп., у II – 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою у диліжансному сполученні було безкоштовне провезення ½ пуда поклажі на кожний куплений білет⁵⁴.

Починаючи з другої половини XIX ст. розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим порівняно з гужовим.

Свої інформаційні потреби за часів П.Куліша споживачі задовольняли переважно друкованою продукцією. Її ринок поступово зростав і розширювався. На першому місці в цьому плані перебували газети, адже їх кількість і обсяги їх тиражів протягом XIX ст. зростала високими темпами. Разом з розвитком книгодрукування і зростанням пропозиції ринок друкованих видань самого різноманітного ґатунку поступово насичувався.

Узагальнюючи вищенаведений матеріал у якості висновку нашого дослідження хотілось би виділити наступні моменти.

По-перше, життєзабезпечення П.Куліша протягом його життя було різним. За нашим переконанням, коли мислитель переживав матеріальну скруту йому доводилось скорочувати обсяги свого споживання. Проте, після зайняття ним високих посад в управлінському апараті Російської імперії в Польщі рівень його доходів істотно зріс, що дозволило йому не лише поступово розрахуватися зі своїми кредиторами, а й вийти на достатній рівень споживання.

По-друге, детальне вивчення матеріального становища студентів та лікарів за часів П.Куліша засвідчує ту закономірність, що представники студентської молоді нерідко проживали у доволі скрутних матеріальних умовах, однак як благодійні ор-

ганізації так і адміністрація навчальних закладів намагалися поліпшити їх життєзабезпечення. В галузі оплати праці медичних працівників спостерігались істотні зрушення. Справа в тому, що диференціація заробітної плати була доволі значною, адже утримання вищого персоналу медичних установ у сотні разів перевищувало доходи допоміжного персоналу. Крім основного грошового жалування вони в залежності від обійманої посади отримували доплати у вигляді столових грошей. Поступово, разом з розвитком медичного забезпечення заробітна плата всіх категорій медперсоналу зростає.

По-третє, ретельний аналіз динаміки сфери життєзабезпечення сільського населення засвідчує, що разом із зростанням ринкових відносин ситуація помітно покращувалась. Поступово вдосконалювалось харчування. Зростало споживання цукру, картоплі, делікатесів, приправ та ін. Разом із соціальними та економічними змінами, які були спричинені промисловим переворотом, відбувалось поліпшення споживаного одягу та взуття. Ціни на ці вироби були прийнятними оскільки розвиток машинного виробництва спричинив до впровадження великих масштабів випуску товарів масового споживання.

Разом із зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась заміна гужових пересувних засобів на механічні, а користування ними було більш дешевим і якісним.

¹ Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – С. 238.

² Кордуба М. Причины до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надвального радника). – Вирізка б.м., б.р. – С. 327–328.

³ Там само – С. 332.

⁴ Там само – С. 333.

⁵ Там само – С. 334.

⁶ Там само – С. 335.

⁷ Там само.

⁸ Там само – С. 349.

⁹ Там само – С. 353.

¹⁰ Там само – С. 355.

¹¹ ІР ЦНБ. – Ф. 51. – Спр. 345–385 (Переписка С.М.Ходецького с книжними магазинами Д.Е.Кожанчикова, А.Смирдина, І.Глазунова, Салаєва и др. о продажі його книги «Уроки естествонової історії для учасників дівчат і юнацтва, лист художника Петрова об виданні атласа для неї и др. матеріали. 1859–1861 гг.) – 91 арк.

¹² Там само. – Спр. 345 (Расходы по изданию «Уроков естествонової історії») – Арк. 1, 2 об.

¹³ Кордуба М. Назв. праця. – С. 341.

¹⁴ Макаров А. За опалення двохкомнатної квартири шкільний учитель платив господарю дому около 20 рублів, що становило чотири відсотка його щорічного зарплатки. В старину кияни переважали цегляні будинки дерев'яним, в яких легше було переносити морози // Факти – 2009. – 13 жовтня, вівторок. – С. 12.

¹⁵ Відро, російська домітрична міра об'єму рідин = 12,3 л// Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 202.

¹⁶ Макаров А. Бідні кияни з ранку ломали голову над питанням: купити ведро води за дві копійки, щоб приготувати чай або борщ, чи ж поїсти хліба на ці гроші? Перші комунальні тарифи з'явилися в місті після відкриття водопроводу. Вода стала коштувати в вісім (!) разів... дешевше, ніж в час приватних водовозів // Факти – 2009. – 26 травня, вівторок. – С. 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 14.

¹⁹ Кордуба М. Назв. праця. – С. 346.

²⁰ ІР ЦНБ. – Ф. X.– Спр. 18193 («Спогади про Київський університет 1868–1872 роки» Машиноп. 20 арк.) – Арк. 9.

²¹ Там само – Арк. 14–17.

²² Там само. – Ф. 198, № 39. Об издержках на содержание военного госпиталя. Доклад. – Арк. 6 обор.

²³ Там само – Арк. 11, 11 обор., 12.

²⁴ Там само – Арк. 8.

²⁵ Игнарович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 6; Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. –

С. 15; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М. 1855. – С. XII.

²⁶ Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С. 15.

²⁷ Там само. – С. 31.

²⁸ Игнатович И.И. Названа праця. – С. 7, 9.

²⁹ Побудовано на основі: Егунов А.Н. Названа праця. – С. 41; Коваленко Н.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века (опыт количественного анализа). – М., 1974. – С. 394–395. (Варто відзначити, що наведені в цих роботах ціни за 1847–1853 рр. є різними і не відповідають одні одним. Оскільки робота Егунова є більш ранньою по часу створення, масмо схильність стверджувати, що його показники є більш вірогідними. – В.М.)

³⁰ Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – СПб, 1893. – С. 38; Егунов А.Н. Названа праця. – С. VIII.

³¹ Взято з: Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. – СПб., 1852. – С. 384.

³² Четверть = 6 пудів, або =209,91 л //Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1093.

³³ 1 пуд = 40 фунтів=16,38 кг// Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1093.

³⁴ Кварта (від лат.gurta (pars) – четверть) – одиниця об'єму. У Польщі кварта – 1 л // Большой энциклопедический словарь. Т. 1. – М., 1991.– С. 199.

³⁵ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 385.

³⁶ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 69.

³⁷ Николай Он. Указ. соч. – С. 57–58.

³⁸ Кашкаров И. Нужды русского народа. – СПб., 1880. – С.58.

³⁹ Николай Он. Указ. соч. – С. 38.

⁴⁰ Кашкаров И. Указ. соч. – С. 62.

⁴¹ Там же.

⁴² Гуржий И.О. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX вв. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России (Сборник статей к 75-летию ак. Н.М.Дружинина). – М., 1961. – С. 101.

⁴³ Складено на основі: Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 70.

- ⁴⁴ Николай Он. Указ. соч. – С. 39.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 45.
- ⁴⁸ Там само. – С. 59.
- ⁴⁹ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 55–56.
- ⁵⁰ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 382.
- ⁵¹ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 71.
- ⁵² Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 86.
- ⁵³ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 73.
- ⁵⁴ Киевский листок объявлений. – 1877. – № 19. – С. 3.

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Важливим чинником розвитку сучасної історіографії селянства є звернення до наукової спадщини відомих дослідників, їх основних здобутків із даної проблеми. Актуальним є розгляд того наукового фундаменту, на якому будувалися дослідження з історії селян пореформеного періоду в минулому. Загальний погляд на стан вивчення теми, праць й ідей учених-аграрників, становлення основних підходів і концепцій, дозволить глибше зрозуміти особливості сучасного етапу української аграрної історіографії, прослідкувати в ній певну спадковість і висвітлити новизну у вивченні проблеми.

Ми не будемо робити поділ дослідників на українських та російських із наступних причин: 1) Україну не можна розглядати інакше як частину Російської імперії, а потім і Радянського Союзу; 2) тісні взаємозв'язки й співпраця між науковими центрами, академічними установами і навчальними закладами Росії та України ускладнили можливість однозначно віднести окремих учених до тієї чи іншої історичної науки; 3) головним для нас є саме концептуальні погляди і підходи фахівців стосовно ключових питань історії селянства. Тому проаналізовано ті праці, які зробили значний внесок у вивчення теми, були популярні як у свій, так і в наступний час, мають великий індекс цитування та ін.

Значний вплив на формування радянської історіографії проблеми мали праці представників дореволюційної марксистської та ліворадикальної історіографії. Для них часто була притаманною критика аграрної політики держави, що мала актуальність не тільки у свій час, а й у наступну епоху. На відміну від ліберальних істориків, які намагалися розглянути позитивну і

негативну роль самодержавства, оцінити його досягнення або невдачі, соціалістична історіографія зосередилася на критиці монархії, підкреслюючи її реакційність та прагнення до пригнічення населення. Окреслилися й ті напрямки у вивченні історії селянства другої половини XIX – початку XX ст., які отримали свій розвиток у працях радянських науковців, а саме його економічно–соціальне становище та історія селянських рухів. Дослідники зібрали цінний фактологічний матеріал, а їх висновки тиражувалися політичною публіцистикою.

Особливе значення для формування радянської історіографії мали праці В.Леніна¹. Він дійшов до висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві Російської імперії, але відмітив численні кріпосницькі пережитки, головними серед яких назвав відробітки, стану нерівність селянства, кругову поруку, відсутність вільної мобілізації земель, обмеження свободи пересування селян і т. д. В.Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку в дореволюційній Росії – пруського й американського. Він показав процеси диференціації селянства і становище сільської буржуазії (переважно дрібної) та найманих сільськогосподарських робітників.

Ленінські оцінки утвердилися в радянській історіографії у 1930-ті роки. Крім них, це й обмеженість аграрної реформи та її кріпосницькі риси, криза феодальної формації як головна причина реформи, селянський рух і революційна ситуація 1859–1861 рр., які примусили уряд розпочати перетворення. Критичний аналіз ленінської концепції реформи в своїй праці здійснив В.Шевченко².

У трактуванні соціально-економічних аспектів аграрної еволюції домінували марксиста, які зосередили увагу на проблемі розподілу землі як самій популярній у селянському середовищі. Концепція, сформована В.Ленінін, виявилася головним словом марксизму в аграрному питанні. Вона базувалася на визнанні: 1) процесу диференціації селянства; 2) переваги великого господарства над дрібним; 3) того факту, що всі регіони Росії йдуть по шляху, пройденому Заходом, переборюючи пережитки дореформених укладів³.

Майже всі дослідники того періоду відзначали незадовільний рівень народного добробуту, поганий стан матеріально-технічної бази селянських господарств, низьку культуру сільського населення (в тому числі й агрономічну), але шляхи виходу з цього вбачали різні. Для народників – це зрівняльний розподіл землі через общину, для марксистів – ліквідація феодальних пережитків та поміщицького землеволодіння, націоналізація землі, для лібералів – підвищення культурного рівня селянства і скасування перепон у його пересуванні, агротехнічні заходи в сільському господарстві тощо⁴.

На початку ХХ ст. різні політичні партії й організації запропонували свої програми вирішення аграрного питання. З'явилася велика кількість книг і брошур, що представляли різні напрямки суспільної думки. В багатьох із цих робіт наведено значний фактичний матеріал, але помітний його тенденційний відбір. Найбільш гострі суперечки стосувалися общини, форм власності та володіння землею, характеру селянського господарства (капіталістичний, дрібнобуржуазний, трудовий, товарний, напівнатуральний тощо) й шляхів його розвитку.

Концепції та підходи, сформульовані в дореволюційний час соціалістичною історіографією, були використані молодого радянською історичною наукою. Її викривальний тон особливо спрямовувався на аграрну політику влади, кризу в країні і важке становища селянства. Поняття «царський уряд», «самодержавство», «поміщик», «чиновник» отримали стійке негативне значення, які впроваджувалися поколіннями істориків. Крім того, в масовій свідомості термін «реформа», який розумівся як протилежність революції, втрачав свою позитивну суть.

Закріплювалось уявлення про реформу як побічний продукт революції та її залежність від класової боротьби. Значна увага відводилася вивченню селянських рухів, які знайшли своє висвітлення у працях В.Дубровського, А.Зекцера, В.Качинського, Н.Мірзи-Авак'янц, А.Флоровського та ін.⁵

Селянський рух зокрема на Поділлі як особливий і несхожий з іншими регіонами А.Зекцер пояснював насамперед катастрофічним малоземеллям у краї. Через характеристику вироків

селянських сходів він показав їх уявлення щодо земельної власності, оплати праці й ін. Дослідник проаналізував такі форми селянського руху, як боротьба наймитів з економіями за підвищення заробітної плати, покращення умов праці, захоплення землі, урожаю і поруби лісу, підпали, напади на поміщиків і євреїв, вимога закриття горілчаних монополій тощо.

Автор визнав, що селяни не зрозуміли значення політичної агітації та пропаганди й у них не було достатньо революційної активності. Рух був хоч і усвідомленим, але неорганізованим. Також хлібороби надіялися на вирішення своїх проблем через представників у Державній Думі⁶.

А.Флоровський прагнув розібратися в психології селянських заворушень у південних губерніях та дійшов висновку, що селяни бачили лише Маніфест без додаткових Положень до нього, тому й неясно уявляли форми свого звільнення. Дослідник навів приклади, коли вони отримували дані законодавчі акти окремо із значним часовим проміжком. Як наслідок, виникла незрозумілість, неоднакові трактування законів, так звані «різні волі». Мала своє негативне значення і «казенна» мова документів. Також селяни очікували повної волі і землі без посередництва і поміщицького контролю, тимчасовозобов'язаного стану тощо⁷.

Характеризуючи вчинки селян, А.Флоровський стверджував, що вони в основному не були злочинними, а форми руху знаходилися у діапазоні від порушення порядку і припинення працювати до сутичок із представниками влади та військовими командами. В офіційному листуванні, на думку автора, терміном «заворухення» якраз називали непослух владі, відмову працювати й т.д., тобто інколи перебільшувався розмах селянського невдоволення.

У 1920-х рр. окремі вчені неупереджено намагалися показати всю складність аграрних відносин і становища селянства. Серед них виділимо В.Качинського і його працю «Очерки аграрной революции на Украине». Відзначаючи здобутки 1917 р. дослідник зазначав, що «радянська влада в земельному питанні лише оформила ту стихію, яка широкою хвилею розлилася по країні та здійснювала програму ліквідації поміщицького земле-

володіння і зрівняльного розподілу земель»⁸.

Автор доводив, що малоземельні селяни мало думали про ті форми господарства, які стануть можливими і необхідними після ліквідації приватновласницьких угідь. Вони бачили цілком конкретне, обумовлене станом сільського господарства завдання і до вирішення якого йшли – зрівняльний розподіл конфіскованої у приватних власників землі. Але, на його думку, здійснення цієї примітивної мети не було вирішенням основних проблем сільського господарства. Революція створила особливо несприятливі умови для розвитку селянського господарства: зазнали удару як поміщицьке землеволодіння, так і середні та великі селянські господарства, а також так звані куркулі. За твердженням В.Качинського, останні у Росії були насамперед елементом торгово-промисловим, які займалися переважно посередницькими й лихварськими операціями, а на Україні це – селяни-хлібороби, виробники⁹.

Цінною є праця М.Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.». Автор зробив спробу неупереджено розібратися у причинах реформи 1861 р., її наслідках, становищі селянства в нових ринкових умовах, його господарства тощо. На думку вченого, вихід Маніфесту 1861 р. спричинив зростання середньої та дрібної буржуазії, для якої рамки феодальних відносин були завузькими. Серед найбільших досягнень реформи М.Слабченко назвав договірні принципи між колишнім кріпаком і його паном, а головне те, що селяни дістали право власності на нерухоме майно й володіння ним. Учений заперечив висновки М.Яворського нібито селянство України не йшло на викуп, а брало мізерні наділи. На значній джерельній базі він доводив протилежне – підвищення цін не спиняло його у викупі своїх земель, а протягом 1860-х рр. у лівобережних губерніях понад 50 % селян стали власниками¹⁰.

Увагу представників школи М.Грушевського (С.Глушко, П.Діхтяр, В.Єфимовський, В.Камінський, О.Степанишина, С.Шамрай) привернули економічний стан селянства і його боротьба за свої права. За своїм змістом і досягнутим результатом праці цих науковців у більшості наближалися до студій істориків-

марксистів, бо на перше місце під час аналізу тих чи інших явищ вони висували економічні чинники й на статистичному матеріалі показували класове розшарування селян¹¹.

Дослідники доводили, що для районів гострого малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішила основних аграрних проблем, суть яких полягала не в землекористуванні, а в організації господарства. Також важливим було припинити аграрне перенаселення. Таким чином, революція, за словами О.Челінцева, не відкрила шляху до сільськогосподарського прогресу¹².

Вчені намагалися з'ясувати причини незадовільного становища значної частини селян і проблемні аспекти аграрної еволюції. Зокрема неврожаї другої половини ХІХ ст. С.Булгаков, П.Маслов і Б.Бруцкус пояснювали «законом поступового зменшення родючості ґрунту». Дослідження В.Докучаєва, А.Ізмаїльського й П.Костичева, проведені у Воронезькому, Старобільському, Полтавському і Херсонському регіонах показали, що неврожаї та голодування селян на родючих південних чорноземах стали результатом порушення природних продуктивних сил землі, в якому була вина не природи, а людини. Землеробство у степах, зазначав зокрема В.Докучаєв, стало «біржовою грою», яка проводилася шляхом самої нерозумної експлуатації природних багатств землі¹³.

Високу оцінку серед окремих учених отримала столипінська реформа. Так, Б.Бруцкус назвав її глибокою революцією¹⁴, а П.Першин підсумував, що ділянкове землеволодіння само по собі хоча й не стало фактором перетворення селянського господарства, але було одним із чинників полегшення цього процесу за наявності сприятливих загальноекономічних умов. Реформа відкрила широкі можливості прояву індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному і продуктивному використанню сил сільського господарства та підготовленості його до вимог ринку¹⁵.

О.Чаянов і його однодумці О.Челінцев, М.Макаров та О.Рибніков розглядали покращення селянського господарства на основі раціональної організації виробництва, його інтенсифі-

кації за рахунок передової технології, кооперації збуту і переробки сільськогосподарської продукції тощо. Новий уклад на селі представники організаційно-виробничого напрямку вбачали поза ломкою існуючого політичного та економічного ладу Російської імперії. В його основі була сімейно-трудова теорія, за допомогою якої доводилася виняткова живучість і міцність селянського господарства¹⁶.

У своїй праці «Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации» О.Чаянов доводив, що кооперація – це шлях до полегшення праці селянина й покращення його життя шляхом поступового кооперування тих виробничих процесів, які йому вигідні¹⁷. На його думку, найбільш ефективно розвивалося виробництво в невеликих сімейно-трудовах господарствах, де економічні відносини регулювалися торговою, збутовою та кредитною кооперацією. Дослідник брав за основу своєї теорії саме особисту працю селянина і його сім'ї. Але колективізація, за допомогою якої створювався клас колгоспного селянства, не відповідала уявленням ученого про втягнення селян у соціалізм шляхом природного кооперування.

Розроблений економістом-аграрником організаційний план розкривав внутрішню структуру селянського господарства, взаємозв'язок різних його галузей, поєднання останнього й промислів, оборот грошових засобів і продуктів, розподіл трудових затрат сім'ї за часом та за різними напрямами і видами діяльності. Він відображав зміни, які відбувалися в селянському господарстві під впливом дії місцевого ринку і загальної економічної кон'юнктури.

Концепція організаційного плану допомогла відповісти на запитання, поставлене агрономом Д. Кірсановим ще у 1900 р.: чому селяни неохоче застосовують вигідні молотарки? О.Чаянов з'ясував, що вони були більше заклопотані полегшенням найбільш важких навантажень та рівномірним розподілом трудових затрат протягом року, ніж частковими вигодами від застосування відповідних машин¹⁸.

Вчення О.Чаянова було спрямоване на те, щоб селянське господарство задовольнило насамперед мінімальні потреби сво-

їх членів, а не отримало значні прибутки. Учасники такого господарства поєднували в своїй особі господаря і працівника, де основною була їх особиста праця¹⁹.

Концепція Б.Бруцкуса була націлена на те, щоб селяни не тільки задовольнили свої потреби через власне господарство, а й нагромадили найбільший прибуток²⁰. Дослідник намагався теоретично обґрунтувати та виправдати аграрну політику Століпіна, довести її відповідність інтересам трудового селянства і всього народного господарства в цілому, критикував народників та відстоював переваги дрібного селянського господарства.

В грудні 1929 р. відбулася конференція аграрників-марксистів, на якій було розкритиковано так звані дрібнобуржуазні теорії в аграрному питанні. Це стало сигналом для критики організаційно-виробничої школи і арешту його лідера О. Чайнова та окремих представників даного напрямку.

Після утвердження як офіційної ідеології єдиновірного марксистсько-ленінського вчення в історичній науці відбувся розрив не тільки з кращими дореволюційними ідеями, а й із світовою наукою. У радянській історіографії селянська проблематика набула досить широкого, але однобічного висвітлення. Більшості досліджень став притаманний ідеологізований підхід до вивчення зокрема історії українського села, зумовлений виконанням політичного замовлення панівної партії. Характерним було посилення ідеологічного спрямування в бік негативного ставлення до заможного селянства як класу сільської буржуазії.

Відомий вчений М.Покровський одну із своїх студій присвятив підготовці реформи 1861 р.²¹. На його думку, відповідну ініціативу влади викликав розвиток промисловості, торгівлі й відставання від них сільського господарства. Промисловість вимагала дедалі більше вільних робочих рук, яких не вистачало, а частка найманих робітників була незначною. Передумовою, за твердженням історика, було й те, що почуття самозбереження дворянства вимагало змін: тільки реформа в його інтересах гарантувала збереження соціальної переваги ще на декілька поколінь.

Праця Є.Мороховця протягом двадцяти років була чи не єдиним посібником з історії реформи 1861 р. та міцно увійшла в

науковий оборот²². Автор детально охарактеризував різні форми виступів селян, розкрив поняття «селянське заворушення» та «непослух». На думку дослідника основними причинами реформи був розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, спеціалізація останнього, диференціація селянства та втягнення його у торгівлю і ринок. Поява заможних селян сприяла зокрема розширенню внутрішнього ринку для промисловості: чим багатшим ставав селянин, тим більше зростали його потреби в купівлі її виробів²³.

Є.Мороховець продовжив розвивати тезу В.Леніна про наявність революційної ситуації перед реформою. Дослідник відзначив, що реально звільнилися від кріпосної залежності після реформи 1861 р. лише дворові і селяни-власники, тобто ті, які уклали з поміщиками викупну угоду. Отже, реформа не відповідала очікуванням селян, які бажали отримати землю без викупу. Автор описав селянський рух перших пореформених років.

Загалом концепції М.Покровського і Є.Мороховця обґрунтовували розклад селянського господарства, коли подальший розвиток промисловості був неможливий в умовах збереження кріпосного режиму.

Після Другої Світової війни вчені-аграрники активно вивчали насамперед економічну історію селянства, хоча соціально-класові мотиви залишалися сильними. Публікації з історіографії проблеми П.Зайончковського, Л.Захарової, Б.Литвака не тільки сумували результати спостережень радянських істориків, а і критично оцінювали досвід дореволюційних дослідників²⁴. Американський учений Е.Глісон відзначав: «Напевне ні один марксистський режим не приділяє багато уваги історії переможеного класового ворога»²⁵. Також радянські фахівці дещо захопилися періодизацією, наприклад, встановити точний момент, коли феодалізм уступив місце капіталізму тощо.

Вважалось, що оскільки феодальний лад неминуче мав змінитися на буржуазний, то всі спроби реформ не мали користі. Тобто в радянській історичній схемі селянська реформа 1861 р. знаходилася на перехідному етапі від феодалізму до капіталізму. Оскільки правлячий клас всіляко намагався відстрочити або ви-

передити ці зміни, то реформа неминуче представлялася як вияв його неспроможності вирішити аграрне питання²⁶.

У період із другої половини 1950-х – 1980-ті рр. в центрі дискусій важливе місце посіли питання аграрного ладу Російської імперії, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, внутрішнього устрою і організації основних типів його виробництва – селянського і поміщицького господарства, співвідношення і взаємозв'язку різних суспільно-економічних укладів та ін. Всі дослідники при цьому підкреслювали важливість аграрного питання, яке визначало основні напрямки внутрішньої політики держави.

Академік М.Нечкіна розвинула глибше тези В.Леніна про реформи 1860-х рр. як побічний результат революційної боротьби і наявність революційної ситуації 1859–1861 рр. Основними критеріями останньої дослідниця назвала довгострокові соціально-економічні тенденції розвитку країни (розклад феодалізму), революційний рух селян і радикальної інтелігенції як захисника їх інтересів, кризу урядової політики та механізму функціонування державного апарату²⁷. Те, що революційна ситуація не переросла в революцію, пояснювалося неспроможністю селян до організації, що дозволило уряду шляхом реформ розрядити ситуацію. Ця концепція довго слугувала радянським історикам для того, щоб нагромаджувати велику кількість фактичного та емпіричного матеріалу на її підтримку. Вона орієнтувала їх на вивчення класової боротьби селянства і революційного суспільного руху.

У рамках ленінської концепції склалися два напрями в оцінці аграрного питання пореформеної доби. Одні вчені намагалися наповнити фактичним матеріалом ленінські положення про значний розвиток аграрного капіталізму, але з обов'язковою вказівкою на великі пережитки кріпосництва. Інші більше підкреслювали пережитки феодалізму, не заперечуючи повністю, що у Російській імперії існував капіталізм. Ті й інші дослідники намагалися більше писати не про селянство, а про риси капіталізму і кріпосництва²⁸. Обов'язковим атрибутом багатьох праць стали відверто демонстративні пошуки фактів, які б ілюструва-

ли значимість більшовицьких ідей та їхній вплив на розгортання народного невдоволення.

З історії селянських рухів класичними стали праці А.Анфімова, С.Дубровського, М.Лещенка, Б.Литвака, Ф.Лося, П.Першина, Д.Пойди²⁹. Їх характеризувала значна джерельна база, до наукового обігу вбув ведений величезний масив архівних матеріалів.

М.Лещенко доводив катастрофічність соціально-економічного й політичного становища селянства в другій половині XIX – на початку XX ст., але лише поверхово зупинився на причинах реформи 1861 р. Автор розглянув такі проблеми, як розвиток ринкових відносин та їх вплив на селянство, зміни в соціальній структурі останнього, аграрне перенаселення і міграція селян. Вчений розробив комплекс методичних прийомів щодо статистики селянського руху пореформеного періоду. Він відзначив, що найпопулярнішими в Україні формами селянської боротьби були страйки селян і сільськогосподарських робітників, розгром поміщицьких маєтків і садіб, нелегальні збори, мітинги і інші політичні форми їх боротьби за землю.

Д.Пойда створив напрямок, а потім і наукову школу досліджень аграрної історії України XIX – початку XX ст. Зосередившись особливо на вивченні історії селянського руху в пореформений період, він один із перших розробив методику його кількісних і якісних характеристик, яку сприйняла більшість істориків–аграрників. Дослідник пропонував розглядати кожний селянський виступ за такими ознаками: 1) безпосередні причини і привід для виступу; 2) конкретні дії селян та їх вимоги; 3) заходи, які влада вживала для придушення виступу, застосування для цієї мети військ; 4) чи селяни домоглися хоча б часткового задоволення своїх вимог; 5) елементи організованості в їх діях; 6) вплив селянського руху на урядову політику і суспільну боротьбу³⁰.

Загальний масштаб селянських виступів Д.Пойда визначав кількістю поселень (села, містечка та ін.), які були охоплені ними. В їх число включені лише ті, де відбувався масовий рух селян, який викликав відповідну реакцію всього їх населення, а

також дії влади. Вчений стверджував, що селянські виступи було спрямовано не тільки на завоювання свободи, волі, а й на обов'язкове володіння землею.

Селянський рух у Російській імперії в перші пореформені роки вивчав М.Найдьонов³¹. Дослідник показав виступи тимчасовозобов'язаних селян на Лівобережній і Степовій Україні після обнародування Маніфесту 1861 р., дав характеристику інституту мирових посередників та органів селянського управління. Показ цих структур був здійснений однобічно, а саме як винятково кріпосницьких, які зовсім не відстоювали інтереси селян. Він вияснив природу ідеї «слухного часу», яка отримала на початку 1860-х рр. велике поширення.

Отже, у багатьох працях висвітлено важке становище селян, викликане політикою тогочасної влади. Це робилося зокрема й для того, щоб показати успіхи соціалістичної системи на селі та переваги колективних господарств над приватними. Тому в умовах панування комуністичної ідеології практично неможливо було неупереджено проаналізувати різні форми селянського господарювання, особливо сімейно-подвірної.

Вважалося, що головна вимога селян у розглядуваній період торкалася землі. Однак масштаби і радикалізм селянських рухів перебільшувалися дослідниками, розглядалися по суті без належного врахування особливостей соціальної і етнічної психології селян, їх суспільно-політичних уявлень і настроїв, виходячи з суто негативної оцінки наростаючого майнового і соціального розшарування на селі.

Відомий дослідник реформи 1861 р. П.Зайончковський висвітлив передумови її здійснення, підготовку, відповідне законодавство, його застосування на практиці, а також селянський рух³². Концептуально важливими для історіографії проблеми були висновки вченого про буржуазний зміст селянської реформи, зроблені у той час, коли в літературі підкреслювався перш за все її кріпосницький характер. Він розглянув звільнення селян в об'єктивному контексті й особливо підкреслив роль держави у цьому процесі, виділив суперечності між наростаючими ринко-

вими відносинами на селі та феодальною структурою землеволодіння.

В.Теплицький докладно проаналізував такі питання, як землеволодіння і землекористування в пореформений період, мобілізація земельної власності, розвиток сільського господарства, розшарування селянства й аграрне питання наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор зібрав цікавий фактичний матеріал, який дозволив скласти об'єктивне уявлення про еволюцію ринкових поземельних відносин, її характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо³³.

Заслуговує на увагу праця П.Першина «Аграрная революция в России». Вчений прагнув розібратися, чому внаслідок реформи 1861 р. виникла одна з найбільш цікавих суперечностей в економічному розвитку країни: при наявності великого масиву родючих земель селяни не могли по-господарськи використовувати їх. Він довів, що розвиток ринкових відносин у сільському господарстві відбувався нерівномірно, охоплюючи в різних районах різні галузі сільськогосподарського виробництва³⁴. У збільшенні заможного селянства велику роль, на думку автора, відіграла зокрема сільська кооперація.

П.Теличук докладно розглянув історію дореволюційного селянського землеволодіння переважно на основі даних земельних переписів 1877, 1905 і 1917 рр., мобілізацію земельної власності й орендні відносини на селі³⁵. І.Гуржій висвітлив місце України в системі всеросійського ринку в 60–90-х роках XIX ст., показав сільськогосподарське виробництво в Україні в пореформений період та визначив частку його у загальноросійському³⁶. Цікавим є дослідження А.Поріцького щодо побуту сільськогосподарських робітників України XIX ст. Автор розкрив договірно-зобов'язальні відносини, майнові взаємостосунки у середовищі селян³⁷. Життя і побут наймитів у сільському господарстві півдня України вивчала О.Лугова³⁸.

Чи не єдиною ґрунтовною працею, яка присвячена історії селянського управління і самоврядування у пореформений період, є дослідження А.Бондаревського. У ньому показано виникнення і розвиток низових органів управління селянами – волос-

них, їх структуру, функції та діяльність. Автор висвітлив, хоча й тенденційно, питання про урядову політику по відношенню до селянства³⁹.

Здобутком цього періоду історичної науки було видання колективних праць: «Історії селянства Української РСР» у 2-х томах (К., 1967), «Історії народного господарства Української РСР» у 3-х томах (К., 1983), «Історії міст і сіл України» (К., 1972), де показано різні аспекти соціально-економічного становища пореформеного селянства.

В другій половині 1950-х рр. почався активний перегляд теоретичних постулатів радянської аграрної історіографії під лозунгом: «Перечитати Леніна заново!». Однією з центральних знову стала проблема двох шляхів аграрно-капіталістичного розвитку Російської імперії. Заслуга наукової дискусії того часу була скоріше не у вирішенні, а в постановці питань. Боязнь вийти за рамки соціального аспекту примусила її учасників заглибитися в аналіз економічних відносин. Прихильники визнання аграрного ладу буржуазним вважали, що ленінські погляди повністю сформувалися вже до кінця 1890-х рр. та представлені у книзі «Развитие капитализма в России» в завершеному вигляді. Прихильники оцінки аграрного ладу як напівкріпосницького протиставляли два цикли ленінських праць, розмежованих російською революцією 1905–1907 рр. На початку 1970-х рр. остаточно склалися два відповідні підходи – концепція багатокладності (К.Тарновський) і концепція стадіальності (І.Ковальченко).

Дослідження К.Тарновського доводили, що партія робітничого класу змогла зайняти важливе місце в політичному житті країни тільки через особливості соціально-економічної структури останньої. Швидкі темпи економічної модернізації не відповідали відсталому соціальному становищу селян.

На рівень дискусії питання про напівкріпосницький характер аграрного ладу вперше підняв А.Анфімов в 1959 р. А його одностумець М. Гефтер висловився про те, що «Багатокладність – це вся економіка, в кінцевому рахунку весь суспільний устрій Росії. Вона виражає себе не тільки у, власне, економічній сфері, а й у сфері політичній, духовній»⁴⁰.

А.Анфімов та К.Тарновський доводили, що аграрний лад Росії був не просто недостатньо капіталізований, він був багатокладним, причому переважну роль у ньому відігравали зовсім не буржуазні елементи, а докапіталістичні. Розвиток ринкових відносин у країні не був повторенням «західного шляху», а являв особливий тип капіталістичного розвитку. Росія була віднесена до країн із «наздоганяючим» типом модернізації, де існували різні суспільно-економічні уклади. На думку А.Анфімова, сама ідея реформи 1861 р. полягала в прагненні ускладнити відділення селянського господарства від поміщицького, економічно прив'язати селянина до поміщика⁴¹.

Прихильники концепції багатокладності доводили, що в Російській імперії початкове нагромадження капіталу з наявним йому широким поширенням торгівлі й лихварства гальмувало розвиток селянського дрібнобуржуазного укладу і переростання його у землеробський капіталізм. Тобто аграрна революція, на думку вчених, була спрямована не тільки проти залишків кріпосництва, а й на зміну форм та типів аграрного капіталізму і створення умов для його вільного демократичного розвитку в землеробстві й у сільському господарстві в цілому.

Таким чином, відбувся радикальний перегляд суті аграрних відносин, показана самостійна і недооцінювана раніше роль державної влади у визначенні характеру розвитку економіки в цілому. Деякі вчені намагалися скрупульозно та об'єктивно розібратися в аграрній історії пореформеної доби, тому їх окремі висновки суперечили пануючим в історичній науці ленінським положенням. Опублікування у 1972 р. збірника «Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности» (Свердловск, 1972) стало причиною розгромної критики концепції багатокладності та її представників (А.Анфімов, П.Волобуєв, М.Гефтер, К.Тарновський й ін). Окремі науковці були позбавлені кафедр, посад і т. п.

З іншого боку, академік І.Ковальченко доводив, що аграрний лад у державі був капіталістичним, не зважаючи на всі пережитки кріпосництва, які в ньому збереглися. Селянські реформи 1861–1866 рр. привели до утвердження на селі капіталісти-

чного способу виробництва, й уся наступна аграрна еволюція країни представляла собою процес поступового зникнення пережитків попередніх відносин.

Головним в оцінці реформи 1861 р. для вченого та його послідовників було бажання показати її закономірність і водночас певну половинчастість, пов'язану з невідповідністю консервативних уявлень політичної еліти щодо потреб суспільства його капіталістичної модернізації. З допомогою математичних методів обробки масових джерел вони провели комплексний аналіз селянських господарств Європейської Росії рубежу ХІХ–ХХ ст.⁴² Детальніше полеміку радянських істориків щодо аграрного ладу в країні висвітлив у своїх працях К. Тарновський⁴³.

Історіографія 1950–1980-х рр. зробила значний крок у вивченні минулого селян. Відбулося як кількісне збільшення праць із теми, так і їх якісне покращення; вдосконалилися й методи дослідження. Досить ґрунтовно були вивчені такі питання, як селянське землеволодіння, землеробство, соціально-класова структура селян і їх диференціація, народні виступи. Негативно вплинула на історичні праці ідеологія, коли класовий принцип в оцінці подій визначав тематику досліджень та їх зміст.

Таким чином, минуле селянства показано у працях радянських істориків, присвячених його виступам, землеволодінню і господарюванню, економічним відносинам на селі, аграрній політиці держави, народному побуту. Селянство вивчалось насамперед у контексті його соціального розшарування, класової боротьби та союзу з робітничим класом тощо. Питання ж селянського буття і повсякденності, ментальності і поведінки залишилися «білими плямами» в історіографії того часу. Але віддамо належне тодішній історичній науці за низку теоретичних надбань та особливо за неоціненний внесок в нарошування фактологічного матеріалу.

Маловивченими залишилися й інші питання. Серед них – демографічна характеристика селянства, його соціально-правовий статус, сільська громада, бюджети господарства, різні аспекти соціальної історії селян. Майже не вивчалось становлення заможного селянства в соціально-економічній структурі суспільства і його внесок у розвиток економічно-продуктивних сил.

Наукової розробки потребували етнонаціональний аспект у контексті аграрних відносин пореформеного періоду, вплив національних культур на ведення господарства, регіональні відмінності в соціально-економічному та правовому становищі селян відповідно до їх демографічних особливостей, релігійних вірувань і звичаїв.

¹ Ленін В.І. Аграрне питання в Росії наприкінці ХІХ ст. // Повне збір. творів (ПЗТ). – Т. 17. – К., 1971. – С. 53–129; Його ж. Перегляд аграрної програми робітничої партії // ПЗТ. – Т. 12. – К., 1970. – С. 223–251; Його ж. Пролетаріат і селянство // ПЗТ. – Т. 9. – К., 1970. – С. 327–332; Його ж. Розвиток капіталізму в Росії // ПЗТ. – Т. 3. – К., 1970. – С. 1–576; Його ж. Ставлення соціал-демократії до селян // ПЗТ. – Т. 11. – К., 1970. – С. 203–211.

² Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с.

³ Савельєв П.И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская. ХІХ – начало ХХ века: Сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 2004. – С. 26.

⁴ Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 9.

⁵ Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. Чернігівська губернія (1861–1864). – Т. 1. – Х., 1928; Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина І. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–06. – Вінниця, 1925. – 46 с.; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907. – Полтава, 1927; Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. – Х., 1925; Її ж. Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині. – Х., 1924; Флоровський А.В. «Воля панська та воля мужицька». Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. – Одеса, 1922. – 72 с.

⁶ Зекцер А. Вказ. праця. – С. 42–43.

⁷ Флоровський А.В. Вказ. праця.

⁸ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып. 1: Уравнительный раздел земли. – Х., 1922. – С. 9.

⁹ Там само. – С. 40–41.

¹⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно–соціальної історії України ХІХ ст. – Т. 2. – Х., 1927. – С. 7.

¹¹ Юркова О.В. Селянське питання у працях істориків київської школи М.Грушевського // Матеріали Всеукр. симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 79–82.

¹² Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. – Х., 1919. – С. 79.

¹³ Докучаев В.В. Избранные сочинения. – Т. 2. – Москва, 1949. – С. 228.

¹⁴ Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос. Землеустройство. – Москва, 1922. – С. 201.

¹⁵ Першин П.Н. Участковое землепользование в России. – Москва, 1922. – С. 34.

¹⁶ Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – Москва, 1989. – С. 8–9.

¹⁷ Там само. – С. 20.

¹⁸ Там само. – С. 34.

¹⁹ Там само. – С. 200.

²⁰ Бруцкус Б.Д. Экономия сельского хозяйства. – Петроград, 1924. – С. 189–205.

²¹ Покровский М.Н. Крестьянская реформа. – Х., 1926. – 151 с.

²² Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. – Москва, 1937. – 164 с.

²³ Там само. – С. 9–10.

²⁴ Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. – 1961. – № 2. – С. 85–104.; Литвак Б.Г. Советская историография реформы 1861 г. // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 99–120; Захарова Л.Г. Итоги и задачи изучения подготовки крестьянской реформы 1861 г. в России // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинев, 1978. – С. 85–94.

²⁵ Э.Глисон. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. – Москва, 1992. – С. 10–11.

²⁶ Там само. – С. 22.

²⁷ Нечкина М.В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1962. – С. 9.

²⁸ Ушаков Н.М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (XIX – начало XX века): проблемы историографии. – Астрахань, 2001. – С. 10.

²⁹ Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. – Москва, 1984. – 232 с.; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1956. – 168 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – 304 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968. – 202 с.; Его же. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года /60-е годы XIX ст./. – К., 1959. – 524 с.; Його ж. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 г.г. история и методика изучения источников. – Москва, 1989. – 253 с.; Его же. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – 302 с.; Лось Ф.С. Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955. – 404 с.; Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі в 1907–1914 рр. – К., 1970. – 283 с.; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. – 420 с.; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – 487 с.

³⁰ Пойда Д.П. Указ. соч. – С. 13.

³¹ Найденов М. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861–1863). – Москва, 1955. – 328 с.

³² Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. – Москва, 1968. – 368 с.

³³ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні в 60–90 роки XIX ст. – К., 1959. – 307 с.

³⁴ Першин П.М. Аграрная революция в России. – Кн. I. От реформы к революции. – Москва, 1966. – С. 7.

³⁵ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.

³⁶ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – 192 с.

³⁷ Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – К., 1964. – 139 с.

³⁸ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – 190 с.

³⁹ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.

⁴⁰ К.Н.Тарновский. Историк и его время. Историография. Воспоминания. Исследования. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 19–20.

⁴¹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 1969. – С. 34.

⁴² Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – Москва, 2004. – 504 с.

⁴³ Тарновский К.Н. Советская историография российского империализма. – Москва, 1964. – 244 с.; Его же. Социально-экономическая история России, начало XX века: Советская историография середины 1950–60-х гг. – Москва, 1990. – 290 с.

**ЧИ БУЛА КОНЦЕПЦІЯ
«ВЕЛИКА ІДЕЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ»
ОЛЕНИ АПАНОВИЧ ТОТОЖНОЮ
ПОГЛЯДАМ У НАПРАЦЮВАННЯХ
НЕДІАСПОРНИХ ДОСЛІДНИКІВ США
(1859–2004)?***

10 грудня 2009 р. в Інституті історії України НАН України відбувся круглий стіл на тему «Олена Апанович: людина, історик, громадський діяч». Мали місце доповіді про наукову спадщину визначного історика ХХ ст., дослідниці теми козацтва. Захід був присвячений до 90 річчя від дня народження Олени Михайлівни (1919–2000 рр.). Окрім спогадів було актуалізовано величезний вклад дослідниці в українську науку тоталітарної і незалежної доби. 20 травня 2010 р. в Національному музеї літератури України презентувалася праця О.Апанович «Козацька енциклопедія для юнацтва». Протягом 2009 р. відбулися водночас ювілейні події, пов'язані з українським гетьманом І.Мазепою: 370 років від народження, 300 – з дня смерті та Полтавської битви. Автор цієї статті прагне віддзеркалити міркування недіаспорних американських істориків, тобто неукраїнського походження, на діяльність гетьмана для розвитку Гетьманщини в контексті «Великої ідеї І.Мазепи» О.Апанович. Свідченням відображення наукового доробку Олени Михайлівни за кордоном є вміщення її праць у бібліографічні видання США і Канади (Б. Винар, 2000 р. переклад під № 608) та Андрія Григоровича (Грегоровича, 2008 р. під № 89–99)¹.

Дійсно, Іван Мазепа великий гравець на політичній карті Центрально-Східної Європи часів Північної війни (1700–1721 рр.). Історіографічний процес різних країн дає йому часто діаметрально протилежні оцінки. Тому науковці прокладають шлях до

* (1859–2004 рр.) – датування першої і останньої праці у даній статті.

спільного консенсусу на міжнародних конференціях: американський історик Ерик Лор на конференції «Російські студії» вересень 2000 р. при Гарвардському університеті, учасники конференції 7–11 травня 2002 р. в Мілані, 27–29 травня 2004 р. в Санкт-Петербурзі, 15–17 жовтня 2008 р. у Києві та Полтаві, 15–17 жовтня 2009 р. у Львові проводять думку про необхідність відтворити максимально правдивий образ українського гетьмана². О.Апанович стверджувала, що спроби об'єктивної оцінки І.Мазепи почали з'являтися в Україні з 1988 р., але деякі автори досі дотримуються імперських стереотипів, проте одночасно існують тенденції ідеалізації гетьмана, наче ікони. Як відзначає історик, велич борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми «розкриємо гетьмана таким, яким він був насправді, з усіма гранями»³.

Підкреслимо, що більша частина американських праць найчастіше торкаються різних суджень зовнішньополітичних пошуків гетьмана між Швецією та Московією. Наприклад, Д.Гейд⁴ і Е.Стомберг⁵ називають гетьмана винуватцем української та шведської катастроф. На проукраїнських поглядах стоять К.Меннінг, Д.Кракraft, Т.Снайдер, П.Бушкович. З нейтральних позицій Е.Лор і М.Пое, Я.Еббот⁶, Ч.Морріс⁷, У.Мосс⁸ Д.Кларксон⁹. Характеристику політиці І.Мазепи на проросійських поглядах дали: У.Крессон¹⁰, Р.Ван Берген¹¹, Д.Ледонн¹².

Оскільки дослідження О.Апанович не представляє монографію про І.Мазепу, а розділ з книги «Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі» (1993 р.), ми вирішили простежити не спеціальні монографічні видання, а тільки побіжні судження американських істориків у підручниках, монографіях, статтях. Взагалі, спеціальні дослідження, присвячені І.Мазепі серед американських істориків мають: Кларенс Меннінг та Губерт Бабінський (Колумбійський університет, Нью Йорк), Орест Субтельний (Гарвардський університет, м. Кембридж, з 1982 р. Йоркський університет, Торонто, Канада) і Теодор Мацьків (Акронський університет, Огайо)¹³.

Передусім визначимо сутність «Великої ідеї гетьмана І.Мазепи» О.Апанович. Вона переконувала, що панування чужо-

земної держави, особливо імперського характеру, в економічному відношенні є по суті панщиною на державному рівні, а в духовному – призводить до зникнення народу, знищення його мови, культури¹⁴.

На початку свого нарративу дослідниця стверджує, що неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася **ідея незалежної держави** у Мазепи, адже він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні¹⁵. Вона припускає, що під час походу Яна Казимира на Лівобережну Україну (жовтень 1663 р.), у нього **пробудилися патріотичні почуття** і він поїхав на хутір свого батька у Мазепинці. Мабуть, йому було нестерпно дивитися, як чужинці йдуть війною на його рідний край. Можливо, розмірковував і над тим, що краще докласти своїх сил на вітчизняному терені, що саме тут він зможе утамувати жадобу влади¹⁶. Згодом, перебуваючи на службі в П.Дорошенка, який прагнув об'єднання обох частин України, аби створити самостійну державу під номінальним протекторатом Туреччини, за припущенням О.Апанович, уперше у І.Мазепи відбулося безпосереднє **ознайомлення з ідеєю незалежної української держави**¹⁷. Переломним етапом стали «Коломацькі статті» 1687 р., гетьман не думав про їх ретельне виконання. Тому, коли припустити, що **ідея об'єднаної, сильної, самостійної України** визрівала й розвивалася у Мазепи поступово, то з упевненістю можна сказати про його утвердження саме тоді в думці про необхідність виведення України з «руїни», політичного безладдя, стану громадянської війни¹⁸.

Для виявлення дієвості «Великої ідеї гетьмана» можемо навести два аргументи. По-перше, на думку історика, під час повстання Петра Іваненка (Петрика) у 1692–1696: «Програма Петрика була **співзвучна потаємним, глибинним задумам гетьмана й настроям його старшинського оточення**, але для них була неприйнятною соціальна програма Петрика, разом із московським скинути ярмо й українських панів¹⁹. По-друге, щоб закріпити свій політичний успіх, лівобережний гетьман вирішив пожертвувати правобережним полковником С.Палієм, хоч їх і

об'єднували патріотичні почуття до України, спільна політична мета. Просто Мазепі потрібно було **легітимувати своє військове утвердження на Правобережжі**²⁰. Отже, «Велика ідея» зводиться до сили гетьманської влади, яка, будучи могутньою, зможе розвивати національну економіку, культуру та згладжувати соціальні протиріччя²¹.

Посилаючись на принцип періодизації розвитку науки за розвитком політичної ідеології, запропоновану сучасним російським американістом Іваном Цветковим,²² пропонуємо поділити американську історіографію, досліджуваного періоду на три періоди: **1.** друга половина XIX – середина XX ст.; **2.** 1945–1991 рр.; **3.** з 1991 р.

Перший період (друга половина XIX – середина XX ст.) пов'язаний із внутрішніми змінами в американській історіографії, праці яких представлено (Я.Еббот*, Ч.Морріс*, Р.Ван Берген*, У.Крессон*, Д.Гейд* та Е.Стомберг*²³). З 1850-х років у США почала домінувати романтична історіографія, історики та письменники виступали у ролі творців історії, немов художники пензлем, розкривали у своїх наративах пізнання духу певної нації.

З 1890-х зароджується академічна історична наука, історики вже не виїжджали до Європи за досвідом²⁴. У цьому періоді І.Мазепа зображений зовсім-таки по-романтичному: подорож з конем, місія врятувати свій народ. Особливо це стосується його біографії догетьманського періоду. Істориків надихали теми з твору англійця Д.Байрона «Мазепа» (1819).

Другий період періодизації (1945–1991 рр.) виокремлений на базі певних історичних умов. З 1945 р. відбулося переосмислення реальності та історії в американській історіографії, у зв'язку з руйнівною Другою Світовою війною та початком Холодної війни. Історики: К.Меннінг*, Д.Кларксон*, Д.Кракрафт*²⁵.

Третій період нашої періодизації (з 1991 р.) характеризується важливими суспільно-політичними змінами у Східній Європі: **1.** «оксамитові революції» 1989 р.; **2.** розпад Радянського союзу 1991 р. та створення незалежної держави – Україна. Історики США збагнули, що актуальність советології занепадає,

тому особливо звернулися до проблем мультикультуралізму в частинах Російської імперії, національних рухів, тобто прийшли тенденції до зменшення русоцентричності²⁶. У третьому періоді представлені такі історики: У.Мосс*, Д.Ледонн*, Е.Лор* та М.Пое*, Т.Снайдер*, П.Бушкович*²⁷.

Умовно назвемо істориків 1-го, 2-го та 3-го періодів представниками 1-ої, 2-ої та 3-ої генерацій, адже вони працювали при подібних політичних та соціально-економічних умовах.

У межах періодизації важливо прослідкувати діалектику розвитку суджень на деякі актуальні питання життєвого шляху І.Мазепи. До них ми можемо віднести питання догетьманського та гетьманського часів. У догетьманському періоді: походження, «подорож з конем», кар'єра (за Яна Казимира, Петра Дорошенка, Івана Самойловича). У гетьманському – причина зміни лояльності, шведська орієнтація гетьмана, результати політики І.Мазепи та доля України-Гетьманщини.

Про походження гетьмана, О.Апанович відзначала давність роду Мазеп-Колединських, навіть князівське, адже герб І.Мазепи надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Коріята Гедиміновича. Перші документальні дані, які підтверджують давність це надання у 1544 р. пращуру І.Мазепи – Миколі, який отримав від польського короля Сигізмунда I в 1544 р. у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці, й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу²⁸.

Досліджуючи походження гетьмана, американські історики У.Крессон та Ч.Морріс наголошували на його польській небагатій, але шляхетській родині²⁹. Перший історик навіть стверджував, що Іван Мазепа народився на Поділлі³⁰.

Про перебування у Польщі Ч.Морріс та У.Крессон зауважують, що протягом шести років Мазепа служив пажем при дворі польського короля Яна Казимира³¹. Найбільше уваги автори надають легендарному сюжету з конем, некритично ставлячись до придворних пліток. Як вважає У.Крессон, в Польщі майбутній гетьман, окрім королівського двору, також служив у родині багатого шляхтича. На думку Ч.Морріса, шляхтич побачив, що І.Мазепа надавав багато уваги його молодій дружині.

В свою чергу, У. Крессон акцентує, що дружина пана сама надто відкрито захоплювалася перевагами І.Мазепи³². В праці Ч.Морріса відзначено як розлучений шляхтич наказав схопити І.Мазепу, прив'язавши до спини зовсім необ'яждженого дикого коня³³. Ч.Морріс і У.Крессон відзначали, що в Україні його напівмертвого знайшли козаки, які пасли коней в степу.³⁴ Р. Ван Берген подає ідентичну історію про «заслання І.Мазепи в український степ», але не вказує цьому підґрунтя. Як він відзначає, після цього він зраджував кожного покровителя, який йому допомагав³⁵. Показово, що жодний із американських дослідників кінця ХІХ – поч. ХХ ст. не називає імені зрадженого чоловіка.

У догетьманському періоді І. Мазепи можемо простежити принципів ідеї істориків 3-ої генерації: Ерика Лора та Маршала Пое. Вони описали реакцію І.Мазепи з приводу невдачі об'єднаної кампанії армії Г.Ромодановського та І.Самойловича 1677–1678 рр. Зокрема, відбулося порушення субординації серед генералів підконтрольних Ромодановському³⁶. Науковці висвітлили причини невдачі очима Івана Мазепи. По-перше, застаріла формація не тільки кавалерії, але й рейтарів була недієздатною, оскільки «останні спроможні тільки верещати». По-друге, Іван Степанович вітав майстерність стрільців, але їх в тому поході було замало, щоб повернути бій в російському фарватері³⁷.

Зважаючи на те, що сутність «Великої ідеї» полягає у відмові І.Мазепи служити московському цареві, О.Апанович виділяє ряд причин. По-перше, політичний чинник, раніше Мазепа сподівався, що своєю службою царю він зуміє скористатися й витягнути Україну з руїни, посприяти цим розквіту науки та культури, підйому престижу Української держави в європейському світі, її шляху до майбутньої незалежності, однак згодом він почав усвідомлювати нездійсненність цих прагнень. Імперська політика Петра І, яка з перших років ХVІІІ ст. набула особливої агресивності, спрямовувалася на те, щоб зробити з України типом російську провінцію³⁸. По-друге, економічний чинник, адже козацькі полки, починаючи з 1700 р., змушені ходити рік за роком **своїм коштом** у далекі походи, брати участь у тяжкій війні, коли не вистачало найнеобхіднішого, навіть харчів. По-

третє, військовий чинник. Козацтво потрапляло під командування московських начальників, офіцерів і генералів. Терпіли й страждали від насильства, беззаконня, нечуваного свавілля, жорстокості³⁹.

Отже, як переконувала дослідниця, цар Петро I проводив в Україні колоніальну політику. Уніфікуючи всі частини своєї імперії, він почав ліквідувати особливий лад України, нищити усталені форми її управління, обмежувати старшинське самоврядування й гетьманську владу, маючи на меті їхнє остаточне скасування. Також він хотів знищити головного носія менталітету українського народу – козацтво⁴⁰.

Американські історики Я.Еббот та Ч.Морріс відзначали, що гетьману не подобалися царські реформи, які руйнували козацьку ідентичність. Приводом цього називають конфлікт І.Мазепи із Петром I. під час однієї із зустрічей. Цар почав дорікати гетьману за відсутність субординації в козацькому війську. На думку Ч.Морріса, на завершення Петро наголосив, що в разі війни у війську пануватиме хаос⁴¹. На думку істориків, гетьман відхилив пропозицію царя провести аналогічні реформи, оскільки *«козаки ніколи не погодяться на дисципліну регулярного війська, маючи вільну і жорстку натуру»*. Але за ремаркою Я.Еббота, Петру I не подобалося, щоб його величності хто–небудь заперечував, тому назвав І.Мазепу зрадником, погрожуючи посадити на палю. Історик підкреслює, що цар не усвідомлював своїх висловлювань, *«які на той час були пустими»*, а І.Мазепа негайно покинув аудієнцію⁴². Р.Ван Берген серед причин переходу І.Мазепи на бік шведів вважав великі податки встановлені Росією⁴³. У. Крессон науково обґрунтував, що Петро I мав плани щодо Гетьманщини, як зони підвищеного податкового збору. Цар доукомплектував російську армію козацтвом (20 тисяч чол.), а кожний козак сплачував 70 коп. податку⁴⁴. Ч.Морріс зазначав, що на момент суперечки з Петром гетьману було 64 р., тобто орієнтовно 1703 р.⁴⁵ Е.Стомберг називає І.Мазепу винуватцем у майбутній шведській трагедії. Історик змальовує його, як хитрого, але освіченого сімдесятирічного чоловіка, який прагнув незалежності своєї країни від Росії⁴⁶.

У 1959 р. К.Меннінг зауважив у своїй статті, присвяченій 250-й річниці Полтавської битви, що І.Мазепа сподівався після перших поразок росіян шведи продовжать наступ на московитів, але король повернув свої полки проти Польщі. Отже, у царя був шанс переозброїтися, а Мазепа своїм обов'язком вважав зберегти військову козацьку організацію, тому і створив альянс із шведським королем⁴⁷.

Проблему зміни лояльності І.Мазепа історики 3-ої генерації пояснюють по-різному. Наприклад, науковець У.Мосс трьома причинами. По-перше, цар обмежував українську автономію, адже призначав іноземців очолювати полки. По-друге, гетьмана ображала зухвала поведінка російських військ, розквартированих в українських містах і селах. По-третє, цар відмовив надати збройну підтримку в 1707 р., проти польської загрози⁴⁸.

Подібну думку має сучасний американський історик ХХІ ст. Д.Ледонн, з його позицій Переяславський договір мав військовий характер, цар обіцяв підтримку в обмін на присягу вірної служби. Факт таємної кореспонденції І.Мазепа з іноземними країнами пояснює, на його думку, що гетьмана росіяни називали зрадником, за його зносини з Карлом XII⁴⁹.

За цивілізаційністю і освітою, як відзначає сучасний історик Єльського університету Т.Снайдер, спираючись на працю О.Субтельного «The Mazepists...», козацькі старшини були діячами старої Речі Посполитої. Коли цар Петро відмовився захищати Україну під час Північної війни, Мазепа і деякі представники козацької еліти вирішили, що були порушені пункти Переяславської угоди, тоді вони прийшли до думки, що варто відновити Гадяцьку угоду із Річчю Посполитою 1658 р.⁵⁰.

Загалом картина Північної війни ззовні виглядала так, що Мазепа виконував усі царські доручення, але американські історики мають і певні аргументи щодо **шведської орієнтації гетьмана**.

О.Апанович, посилаючись на сповідника та історика Карла XII Нордберга, знаходить, що в листі за вересень 1707 р. був прямий заклик до шведів прийти в Україну і злучитися з козацьким військом, можливо після різкої відповіді Петра гетьманові

у квітні 1707 р., щоб перетворити козацтво на рекрутську армію. Мазепа обіцяв шведському королю надати йому допомогу і приєднатися до нього зі своїм військом. Гетьман вважав, що на той час була найсприятливіша для реалізації його задумів військово-політична ситуація. Адже за наведеними аргументами Ілька Борщака «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана», у Карла XII зосереджувалося 69 тисяч чоловік та 15 тисяч у Мазепа, а в Петра I 50 тисяч, тому дійсно для втілення амбіції зробити Україну незалежною вибрано найкращий момент. До того ж армія Петра була розсіяна від Полісся до Вільна. Але вийшло інакше. В 1707 р. Карл спрямував рух своєї армії не в Україну, а в Литву, саме це, на її переконання, пояснює чому більшість дослідників вважає, що ця обставина поряд з іншими факторами була причиною полтавської катастрофи у 1709 р.⁵¹.

Історик згадує союз Гетьманщини та Швеції, але прямо не вказує, що вони були задекларовані 1712 р. Орликом як «Вивід прав України» до європейських дворів. На її думку, українсько-шведський союз 1708 р. між Карлом XII й Мазепою та 7 квітня 1709 р. ще й за участі Запорозької Січі був договором двох суверенних держав. У договорі спеціально підкреслювалося, що шведський король ні в якому разі не може претендувати на герб і титул гетьмана України. Обидва ці елементи відігравали велику роль у міжнародному державному праві XVII–XVIII століть, оскільки були тоді символом і зовнішньою ознакою суверенності краю. Потім згадує, що Олексій Михайлович нехтував цим, одразу додавши до свого титулу «самодержець Малої Росії»⁵². Про підтримку старшини політики гетьмана свідчить її підкреслення події, яка сталася у кінці вересня 1708 р., коли гетьман зібрав надзвичайну раду і запитав полковників чи з'єднуватися з генералом Інфлянт, як наказував цар. Рада одностайно висловилася, щоб Мазепа відправив послів до шведського короля просити допомоги, аби перешкодити московській армії в поході на Україну. Також наголосила, що якби Мазепа відмовився, вибрали б іншого гетьмана й доручили йому очолити війну проти царя.⁵³

Американські історики Я.Еббот та Ч.Морріс вважають, що тільки 2 тисячі чол. підтримали гетьмана, а більша частина ко-

зацтва навіть погрожувала зв'язати І. Мазепу і видати цареві⁵⁴. У.Крессон зауважує, що цей перехід був гіршим, ніж казус із дружиною польського пана, адже з гетьманом залишилося тільки його особиста охорона у числі двох полків. Причина малої кількості прихильників у гетьмана пояснюється релігійними мотивами. Як зазначено, опозиційна гетьману частина козацтва, перейшовши р. Десну, приєдналася до першого російського з'єднання, *«пам'ятаючи його польсько-католицьку природу»*⁵⁵. Р.Ван Берген зазначав, перебуваючи у Польщі, І.Мазепа вагався між лояльністю і сепаратизмом щодо російського царя, але зауважує, що в часі вони збігаються із доносами на гетьмана 1708 р⁵⁶.

У.Крессон також звернув увагу на негативній поведінці козацтва у Диканьці, де зустрілися І.Мазепа з К.Гордієнком для координації спільної політики, і де також відбувся бенкет присвячений угоді між шведами та українцями. За його дослідженнями, на цьому бенкеті козаки були нетверезі, погано себе поводити і брали зі столу срібні прибори, навіть вбили шведського дворецького, який спробував цьому завадити. Козаки вимагали продовжувати цей хаос, в іншому разі союз зі Швецією буде неможливий, тому шведський король погодився⁵⁷.

Суттєву цінність мають думки шведів США у висвітленні Полтавської битви. Перша праця – перекладена хроніка очевидця К.Клінгспора американцем Д.Гейдом, друга – американського шведа Е.Стомберга, який неодноразово відстоював культурні права скандинавів «за океаном».

У хроніці детально пояснюється тактика і структурні елементи шведської армії перед Полтавською битвою: перша частина 5600 чол. займалися охороною провіанту і попереджали наступ росіян, друга – 13 000 чол. на світанку почала готуватися до бою, третя – козаки займали позиції на півдні від Полтави⁵⁸.

За Е. Стомбергом шведсько-українське військо мало 20 тис. чол. (у 1708 р. було 30 тис., причина – морозна зима 1708–1709 рр.), а у росіян концентрувалося 56 тис. чол. На його думку, спочатку тактика шведів відбувалася за планом, але згодом генерал Рейхнскьольд здійснив фатальну помилку. Справа в то-

му, що шведська лінія розірвалася, і це помітив цар Петро. Російське військо вдарило клином в розірвані передові позиції шведів, і сталося так, що 4000 солдат опинилися в оточенні 43 000 російської армії. Серед головних причин поразки називає помилки генералів Левенгаупта і Рейхнськьоьлда, а також меншу кількість солдат в порівнянні з царською армією⁵⁹.

У екзилі разом з гетьманом за хронікою до Бендер прибуло 1500 шведів і 3000 козаків⁶⁰. В У. Крессона помічаємо, що турецька влада зустріла біженців з великою повагою⁶¹.

Метою Карла XII була нова війна турків і татар із Петром I, адже він мав грошову підтримку від французького короля Людовіка XIV, англійських купців у Константинополі, 1 млн. талерів від султана, окрім того великі кошти золотом, залишені Іваном Мазепою⁶².

Останні дні життя українського гетьмана теж не оминули хибних оцінок Я.Еббота, У.Крессона та Р.Ван Бергена. Я.Еббот, вважає, що гетьман помер в Константинополі в досить поважному віці⁶³. На переконання У.Крессона, Карл XII всіляко підбадьорював свого вмираючого соратника, закликаючи, до майбутнього успіху і реваншу. Р.Ван Берген та У.Крессон констатують смерть гетьмана у Бендерах у віці 80 років, і що його територія приєдналася Московією⁶⁴.

Представники третьої генерації Уолтер Мосс та Д.Ледонн, між собою мають інакші гіпотези. Уолтер Мосс погоджується з попередниками, що гетьмана підтримала мала частина козаків. Пояснює слабкість повстання проти Петра зруйнуванням головних вогнищ опозиції – Батурина і Запорозької Січі⁶⁵. Окрім того, автор висловив концепцію, що Петро I пропонував 60 тисяч дукатів запорожцям, щоб вони не втручалися в мазепо-царський конфлікт. Козаки ті кошти взяли, але залишалися вірним шведській орієнтації гетьмана⁶⁶.

Д.Ледонн наголошує, що Карл XII здійснив хибний крок, повернувши війська в Україну. Шведський король потурав слабкості І. Мазепи, гетьмана лівобережних козаків⁶⁷.

Наостанок необхідно зрозуміти, як американські історики тлумачать **майбутнє становище України-Гетьманщини** після

Полтавської битви. Враховуючи такий розвиток подій, У.Крессон аналізує подальшу долю України. По-перше, Україна перетворювалася в «неулюблену провінцію Мала Росія». По-друге, з цього часу цар вимагав присяги на вірність монарху від новообраних гетьманів. По-третє, козацькі права трансформувалися в нову систему управління⁶⁸. За хронікою Клінгспора реакцію Європи на Полтавську вікторію не була одноставною: святкові бенкети влаштували російські посланці в столицях Данії, Пруссії, Нідерландів (Гаага), не святкували в Австрії, а у Франції король Людовік XIV заборонив навіть друкувати інформацію про Полтавську битву на знак великої поваги до Швеції⁶⁹.

Результатами військової кампанії гетьмана та шведського короля та особливості посилення російсько-імперської влади в американських істориків має свої пояснення. Джеймс Кракрафт вводить в науковий обіг поняття «петровська пануюча теорія». Її сутність полягає у посиленні центральної влади, послабленні провінцій, контроль місцевих прав, свобод та привілеїв царем-імператором. Фактично новостворена імперія носила більше світський ніж релігійний характер, однак номінально православ'я виступало кільцем для скріплення єдності між східними слов'янами. Як вважає Кракрафт, пацифістська політика Петра щодо мешканців Лівонії та Естонії мала прагматичний характер, тобто задля умиротворення новоприєднаних територій, адже їх лютеранська релігія, яка два роки тому використовувалася Петром для активізації українського опору до «еретичних» шведів одразу визналася царем⁷⁰.

Пріоритетного значення має думка Д.Ледонна для розуміння мотивів політики Росії щодо України в геополітичному контексті. Автор використовує концепцію Халфорда Маккіндера 1904 р. про «Хартланд». Мотивами російської анексії у Східній Європі, і Україні зокрема, є боротьба за серцевинні землі енергетичного змісту «Хартланд» (від р. Ельби до озера Байкал). Згідно гіпотезі басейни Сибірських річок і р. Волги – це енергетичні джерела Російської імперії. Взагалі річки – це енергетичні коридори⁷¹. Д.Ледонн визначає до «Хартланду» також Швецію, Польщу та Персію, які до 1700 р. пройшли кульмі-

націю власного розвитку, і зіштовхнулися з могутністю Росії⁷².

Перемога московського царя під Полтавою 1709 р., як вважає Т. Снайдер, поклала край українській автономії, і стала початком повної інтеграції козацької еліти до нової Російської держави. Поглинання інституцій Лівобережної України відбулася протягом трьох поколінь, поки Росія отримала Правобережжя після поділів Речі Посполитої⁷³.

На переконання П.Бушковича, до правління Петра I росіяни знали, що козаки, не були росіянами. Навіть українську територію вони тоді трактували як «черкесские города» або Україною. Проте від правління Петра I, коли існував український гетьманат, та друга автономія після Ніштадського миру 1721 р. – Лівонія, під впливом політичних західноєвропейських ідей, у термін Росія починає вкладатися ще й культурне підґрунтя на церковній основі – «Всероссийская империя»⁷⁴.

На думку О.Апанович, спроба гетьмана вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави зазнала краху. Але протягом трьох століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу. Корені сучасної незалежності України певною мірою лежать у «Великій ідеї І. Мазепи»⁷⁵. Підкреслює, що жодне прокляття не в змозі було її знищити про вільну, незалежну, самостійну Україну⁷⁶. Вселенська церква визнала оголошення такої анафема як підкорення православною церквою закону Божого законам сатрапа. У 1918 р. анафема щодо Мазепи була знята, але не російською православною церквою, а Українською автокефальною в Києво-Софійському соборі⁷⁷.

Отже, історіографічний процес американської наукової думки середини XIX – початку XXI ст. вказує на багатоманітність трактувань постаті Івана Мазепи.

Походження гетьмана у істориків 1-ої генерації розглядається з романтичної точки зору, адже за джерело використовували художні твори (Я.Еббот, Ч.Морріс). Проблема спотворення інформації про І.Мазепу полягає в тому, що американські історики розділяли думки російських авторів (У.П.Крессон, Д.Ледонн).

Серед аргументів на підтримку зміни його проросійської лояльності, американські історики зауважують такі позиції: обмеження української автономії (У.Мосс), жорстка податкова система (Р.Ван Берген, У.П.Крессон), інакша політична культура російської та гетьманської еліт (П.Бушкович, Т.Снайдер).

Деякі історики називали гетьмана винуватцем в українській і шведській трагедіях (Е.Стомберг). Серед причин які перешкодили планам збереження широкої автономії або незалежності Гетьманщини, з точки зору фахівців, була релігійна політика Петра I (Д.Кракraft), та нейтральна політика Туреччини в ході наступальної кампанії Карла XII (Д.Гейд). Тобто, мета гетьмана відповідала «Великій ідеї гетьмана І.Мазепи» О.Апанович, адже була пов'язана зі спробою створити «*незалежне козацьке королівство*» (Я.Еббот), щоб не терпіти утисків з боку царської адміністрації. Усі вищезазначені «за» і «проти» політики гетьмана мають спільний знаменник – його боротьба за «права і вольності» України-Гетьманщини, що співвідноситься із сутністю концепції «Великої ідеї гетьмана І.Мазепи» видатної української дослідниці Олени Апанович.

¹ Wynar B.S. Independent Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications, 1989–1999. – Englewood, Colo.: Ukrainian Academic Press, a Division of Libraries Unlimited, Inc., 2000. – P. 175; Gregorovich A. Cossack Bibliography. A Selected Bibliography of the Zaporozhian and other Cossacks of Ukraine, the Don Cossacks of Russia and the Kuban Cossacks. – Toronto; New York; Lviv, 2008. – P. 45–49.

² Lohr E., Poe M. The Military and Society in Russia: 1450–1917. – Boston, «Brill», 2002. – P. XV; International Conference on Ivan Mazepa and his age // CIUS Press Release. – 24 may 2002 – P. 2; Pursuing Hetman Ivan Mazepa's Papers // CIUS Press Release. – 10 July 2004. – P. 3.; Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – С. 4.

³ Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 152.

⁴ Gade J.A., Klingspor C.G. Charles the Twelfth, King of Sweden. – Boston, «Houghton Mifflin Company», 1916. – 371 p.

⁵ Stomberg A.A. A History of Sweden. – New York, «Macmillan», 1931. – 826 p.

⁶ Abbott J. Peter The Great. – New York, 1859. – 351p.

⁷ Morris C. Historical tales – The romance of reality. – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. – Vol. VIII – 323 p.

⁸ Moss W.G. A History of Russia: In 2 Volumes. – New York, «The Mc. Graw Hill Companies, Inc.», 1997. – Vol. I. – 569 p.

⁹ Clarkson D.J. A History of Russia. – New York, «Random House», 1961. – 858 p.

¹⁰ Cresson W.P. The Cossacks: Their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – 244 p.

¹¹ Van Bergen R. The Story of Russia – New York, Cincinnati, Chicago, 1905. – 288 p.

¹² Ledonne J.P. The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment, New York, «Oxford University Press», 1997. – 394 p.; Ledonne J.P. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650 – 1831. New York, «Oxford University Press», 2004. – 261 p.

¹³ Manning C. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. – N.Y., 1957. – 234 p.; Babinsky H.F. The Mazepa legend in European romanticism. – N.Y. – Ind., Columbia Univ. Press, 1974. 164 p.; Sublelyny O. On the Eve of Poltava: The letters of Ivan Mazepa to Adam Seniawski 1704–1708. – N.Y., 1975. –159 pp.; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian separatism in the Early Eighteenth Century. – N.Y., East European monographs: Distributed by Columbia Univ. Press, 1981. –280 pp.; Mackiw T. Prince Mazepa: Hetman of Ukraine: In contemporary English publications, 1687–1709. – Chi.: Ukrainian research and information institute, 1967. – 126 pp.; Mackiw T. English reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire 1687–1709 / Ukrainian Historical Assoc. – N.Y., 1983. – XII, 177 pp.

¹⁴ Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 206.

¹⁵ Там само – С. 153.

¹⁶ Там само – С. 155.

¹⁷ Там само – С. 156.

¹⁸ Там само – С. 160.

¹⁹ Там само – С. 166.

²⁰ Там само. – С. 169.

²¹ Там само. – С. 160.

²² Цветков А.И. Американские историки: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. Ун-та, 2008. – С. 8–9.

²³ ***Еббот Якоб** (1803–1879 рр.) – американський письменник історичної літератури для юнацтва. З 1843 р. він переїздить до Нью Йорка і разом з своїм братом з 1848 р. започаткував історичні серії «Illustrated History» series, які на початку 1900х років були перевидані під назвою «The Makers of History» series. Його серії були комбінацією визначальних в історії подій та пригод, що притаманно романтичному періоду ХІХ ст.

***Морріс Чарльз** (1833–1922 рр.) був професійним американським журналістом, новелістом, і автором популярних історичних підручників. У них історичні події швидше писалися для задоволення читача. Відомо, що книгу написано в Лос-Анджелесі, Університет Анджела, Каліфорнія.

***Ван Берген Роберт** перебуваючи на Далекому Сході вирішив дослідити історію Росії, але отримував замало інформації, тому він розпочав власні пошуки. Його праця неначе розповідь, але базується на історичних дослідженнях та фактах, як він зазначає для задоволення пізнавальних потреб його студентства. Див.: <http://www.antiqubook.com/books/bookinfo.phtml?nr=337295734&Language=en>

***Крессон Уільям Пенн** (1847–1932 рр.). – консул Американського посольства у Петрограді 1919 р. автор був сучасником Української революції 1917–1920 рр. Дану працю, за його словами, він підготував на автентичних записях, розсіяних та ізольованих серед історій Росії, Польщі та Туреччини. Козаки – це вільні люди. Більше інформації про них можна знайти у фольклорі, ніж у написаних документах. У праці часто посилається на Вольтера. Див.: Cresson W.P. The Cossacks: their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – P. V. Книга написана у Принстонському університеті.

***Гейд Джон** (1875–1955 рр. Кембридж, Массачусетс, США) Працював у Нью Йорку. Переклав та увів у науковий доробок американської історичної науки хроніку шведського полковника К.Клінгспора (Carl Gustafson Klingspor). Ця хроніка, на його думку, стане цікавою, оскільки його книга теж написана у роки Великої війни (1914–1918 рр.), на полях Європи відбуваються схожі кровопролитні битви. У його праці сюжети з історії України містяться у розділах: ХІV. «The March towards Moskowa», ХV. «Poltava», ХVІ. «Bender».

***Стомберг Ендрю** (Andrew A. Stomberg – професор Скандинавський в Університеті Міннесоти, Міннеаполіс.

²⁴ Цветков А.И. Американские историки: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. Ун-та, 2008. – С. 13–14.

²⁵ ***Меннінг Кларенс** (30 березня 1889 – 2 червня 1977 рр. Ханкок, Іллінойс) – викладач Колумбійського університету. Дослідник історії України, особливо періоду Івана Мазепи. Публікував праці у Канаді та США. Див.: Manning C. The Story of the Ukraine. – N.Y. Philosophical library, 1947. – 326 p.; Manning C. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. – N.Y., 1957. – 234 p.; Manning C. English tenses and Slavic aspects / Ukrainian Free Academy of Sciences. – Winnipeg, 1959. – 40 p.; Manning C. Outline of Ukrainian history. 2 ed. – Winnipeg, Man.: Ukrainian Canadian Committee, 1964. – 102 p.

***Кларксон Джесі** вивчає історію Росії близько 30 років. Викладає у Бруклінському коледжі (Нью Йорк).

***Кракraft Джеймс**, Університет Іллінойс, м. Чикаго. Див.: Cragcraft, James. *Empire versus nation: Russian political theory under Peter I* // HUS. – 1986. – Dec. – Vol. X. – no. 3/4. – P. 540.

²⁶ Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Х.; Майдан, 2003. – С. 127.

²⁷ ***Мосс Уолтер** – професор Східного Мічиганського університету. Сфера інтересів – історія Росії.

***Ледонн Джон П.** – отримав ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті (1962 р.), зараз працює у Девіс центрі Гарвардського університету.

***Лор Ерик** – американський історик, працює в Коледжі мистецтв та наук при Американському університеті, Вашингтон, Округ Колумбія. Він засновник та директор Вашингтонського російського історичного семінару. Автор дякує Девіс Центру (Гарвардський університет). У даній студії він використовував праці Р. Хеллі (Чикаго), П. Безкровного і В. Заруби.

***Пое Маршал Тілбрук.** Народився 29 грудня 1961 р. є американським істориком та письменником Він професор історичного факультету Айовського університету та професор-гість при Східному Мічиганському університеті. Сфера інтересів – Російська і світова історія. Маршал Пое викладав історію Росії, Європи, Євразії і Світової історії в Гарвардському, Колумбійському та Нью Йоркському університетах. Він також співзасновник і перший редактор «*Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*». Професор Пое отримав свій ступінь доктора філософії з історії в Університеті Каліфорнії, Берклі в 1992 р. Викладав у Гарвардському університеті до 1998 р., і потім знов з 2000–2002 рр.. Він також є співробітником при Девіс Центрі для вивчення російських студій.

***Снайдер Тімоті** – американський професор історії Єльського університету. Спеціалізується на історії модерного націоналізму та історією Східної Європи. Історик отримав свій докторський ступінь в Університеті Оксфорду в 1997, і є науковцем-гостем в Парижі, Відні, Варшаві, і Гарвардському університеті.

***Бушкович Пол** отримав доктора філософії в Колумбійському університеті в 1975. Коло інтересів – історія Росії до XVIII ст. З 1975 р. працює в Єльському університеті, Нью Хейвен, Коннектикут, США. Автор праць: «*The Merchants of Moscow 1580–1650*» (1980 р.), «*Religion and Society in Russia, the Sixteenth and Seventeenth Centuries*» (1992 р.), «*Peter the Great*» (2001 р.), і «*Peter the Great: The Struggle for Power, 1671–1725*» (2001 р.).

²⁸ Там само. – С. 153.

²⁹ Morris C. *Historical tales – The romance of reality.* – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. –Vol. VIII – P. 149.

³⁰ Cresson W.P. *The Cossacks: Their history and country.* – New York, «Brentano's», 1919. – P. 107–109.

- ³¹ Cresson W.P. Op. cit. – P. 107–109. Morris C. Op. cit. – P. 149.
- ³² Cresson W.P. *The Cossacks: Their history and country.* – New York, «Brentano's», 1919. – P. 107–109.
- ³³ Morris C. *Historical tales – The romance of reality.* – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. – Vol. VIII – P. 149.
- ³⁴ Cresson W.P. Op. cit. – P. 107–109; Morris C. Op. cit. – P. 150.
- ³⁵ Van Bergen R. *The Story of Russia.* – New York, Cincinnati, Chicago, 1905. – P. 158.
- ³⁶ Lohr E., Poe M. *The Military and Society in Russia: 1450–1917.* – Boston, «Brill», 2002.–P. 105.
- ³⁷ Lohr E., Poe M. Op. cit. – P. 109.
- ³⁸ Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 176.
- ³⁹ Там само. – С. 173.
- ⁴⁰ Там само. – С. 176.
- ⁴¹ Abbott J. Peter *The Great.* – New York, 1859. – P. 228–229; Morris C. *Historical tales – The romance of reality.* – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. – Vol. VIII – P. 151.
- ⁴² Abbott J. Op. cit – P. 230–231.
- ⁴³ Morris C. *Historical tales – The romance of reality.* – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. – Vol. VIII. – P. 158.
- ⁴⁴ Cresson W.P. Op. cit. – P. 113.
- ⁴⁵ Morris C. Op. cit. – P. 151.
- ⁴⁶ Stomberg A.A. *A History of Sweden.* – New York, «Macmillan», 1931. – P. 497.
- ⁴⁷ Manning C. *The World of Mazepa // The Ukrainian Quarterly.* – Vol. XV. – no. 3. – P. 269.
- ⁴⁸ Moss W.G. *A History of Russia: In 2 Volumes.* – New York, «The Mc. Graw Hill Companies, Inc.», 1997. – Vol. 1. – P. 245.
- ⁴⁹ Ledonne J.P. *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831.* – New York, «Oxford University Press», 2004. – P. 70.
- ⁵⁰ Snyder T. *The Reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999.* – New Haven; London; Yale Univ. press, 2003. – P. 119.
- ⁵¹ Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 182.

⁵² Там само. – С. 184–185, 197.

⁵³ Там само. – С. 187.

⁵⁴ Abbott J. Peter The Great. – New York, 1859. – P. 234–235; Morris C. Historical tales – The romance of reality. – Los Angeles, «California: The Angelus University», 1908. – Vol. VIII. – P. 152.

⁵⁵ Cresson W.P. The Cossacks: Their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – P. 118.

⁵⁶ Van Bergen R. The Story of Russia. – New York, Cincinnati, Chicago, 1905. – P. 159.

⁵⁷ Moss W.G. A History of Russia: In 2 Volumes. – New York, «The Mc. Graw Hill Companies, Inc.», 1997. – Vol. 1. – P. 120.

⁵⁸ Gade J.A., Klingspor C.G. Charles the Twelfth, King of Sweden. – Boston, «Houghton Mifflin Company», 1916. – P. 256.

⁵⁹ Stomberg A.A. A History of Sweden. – New York, «Macmillan», 1931. – P. 500

⁶⁰ Gade J.A., Klingspor C.G. Op. cit. – P. 270.

⁶¹ Cresson W.P. The Cossacks: Their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – P. 128.

⁶² Gade J.A., Klingspor C.G. Op. cit. – P. 287.

⁶³ Abbott J. Peter The Great. – New York, 1859. – P. 258.

⁶⁴ Cresson W.P. The Cossacks: Their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – P. 128; Van Bergen R. The Story of Russia. – New York, Cincinnati, Chicago, 1905. – P. 159.

⁶⁵ Moss W.G. A History of Russia: In 2 Volumes. – New York, «The Mc. Graw Hill Companies, Inc.», 1997. – Vol. 1. – P. 230–231.

⁶⁶ Moss W.G. A History of Russia: In 2 Volumes. – New York, «The Mc. Graw Hill Companies, Inc.», 1997. – Vol. 1. – P. 119.

⁶⁷ Ledonne J.P. The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment, New York, «Oxford University Press», 1997. – P. 25, 91.

⁶⁸ Cresson W.P. The Cossacks: Their history and country. – New York, «Brentano's», 1919. – P. 129–130.

⁶⁹ Gade J.A., Klingspor C.G. Charles the Twelfth, King of Sweden. – Boston, «Houghton Mifflin Company», 1916. – P. 260–261.

⁷⁰ Cracraft, J. Empire versus nation: Russian political theory under Peter I // HUS. – 1986. – Dec. – Vol. X. – no. 3/4. – P. 533; 535; 538.

⁷¹ Ledonne J.P. The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment, New York, «Oxford University Press», 1997. P. XII.

⁷² Ibid. – P. 25.

⁷³ Snyder T. The Reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven; London; Yale Univ. press, 2003. – P. 119.

⁷⁴ Bushkovitch P. What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917 // Culture, nation and identity The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton–Toronto: CIUS Press, 2003. – P. 147–149.

⁷⁵ Апанович О.М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 7.

⁷⁶ Там само. – С. 206.

⁷⁷ Там само. – С. 194.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА РАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СВІТЛІ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ 1920-х РОКІВ

Історіографія про стан та динаміку асоціальних дій на теренах Російської імперії, а згодом – більшовицької держави очевидно повинна б мати певний водорозділ, яким стала революція 1917 року. Однак таке розмежування наукових джерел на дореволюційні та постреволуційні є спрощенням та не може бути так однозначно сформульоване. У вивченні соціальних відхилень протягом 1920-х років можна побачити тяглість та нерозривну єдність з попереднім розвитком науки. Фахівці, які займалися означеною проблематикою до революції, продовжують цю тематику і надалі, навіть розширюючи свої можливості за рахунок новачієних революційних рішень більшовицької влади у галузі криміналістики та права. Створене на підставі Декрету СНК від 25 липня 1918 р. «Про державну статистику» Центральне статистичне управління було покликане показати життя новоствореної країни в цифрах, не нехтуючи інформацією про протиправні дії. Однак не оминав цієї статистики й Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Зібрані ними дані були доступні дослідникам та їх накопичування створювало умови для осмислення відхильної поведінки не як індивідуальної траєкторії поведінки, залежної від психічних особливостей людини, а як соціального явища. У другій половині XIX ст. було розпочато низку антропологічних та психологічних досліджень, проводилися опитування повій (у Санкт-Петербурзі (1889 р.)¹, у Нижньому Новгороді (1894 р.), Казані (1895 р.), Харкові й Одесі (1907 р.), Києві (1913 р.)². Після революції, у 1923 р. в Москві було здійснене безперцентентне до того часу за своїми масштабами вивчення «населення» арештних будинків³ (хоча сама ідея цього визрівала ще до революції, – вже у 1902 р. академіком

В.М.Бехтеревим була заснована та діяла спеціальна комісія з експериментально-психологічного дослідження злочинців)⁴, у 1926–27 рр. проводилося опитування серед повій в Харкові. Тож бачимо, що 1920-ті роки стали логічним продовженням тієї плідної роботи, що зароджувалася наприкінці XIX ст. Більшість досліджень, здійснених на межі століть, були революційними за своєю сутністю та часто не мали рівних в Європі. Однак вже на кінець 1920-х років ця плідна робота згортається через несумісність отриманих результатів з настановами пануючої ідеології.

На початку 1920-х рр. було започатковано практику створення кабінетів та клінік, що займалися вивченням злочинності та злочинця, передусім концентруючи увагу на індивідуальних характеристиках правопорушників, спираючись здебільшого на праці відомого італійського кримінолога та соціального філософа Ч.Ломброзо (який обстоював біологічний підхід щодо вивчення злочинця, та вважав, що схильність до злочинів зумовлена вродженими біологічними та психічними чинниками)⁵. Це «неоломброзіанство» породило згодом низку наукових дискусій, що закінчилися доволі трагічно для розвитку радянського наукового знання про злочин. Сфера дослідження проблем відхильної поведінки з плюралістичної на кінець 1920-х років перетворилася на моністичну. Наукові дискусії поволі були згорнуті, й домінуючим підходом стало розуміння негативної девіації як вади попереднього, капіталістичного ладу через його конфліктну природу. Вважалося, що за умов соціалізму суспільні конфлікти мусять припинитися, тож відхильну поведінку можна розглядати як цілком викорінюване явище, яке можна остаточно подолати за умов соціалістичної реальності. Панування ідеологізованого бачення проблеми призвело до втаємничення реального стану справ. На початку 1930-х років було засекречено «моральну статистику» (статистичні дані про стан та динаміку злочинності), на підставі звинувачень у «неоломброзіанстві» почали згортати діяльність кабінетів та клінік⁶, наука про злочини ідеологізувалася та догматизувалася, висунувши на перші місця ідею боротьби з «ворогами народу»⁷.

Означене вище робить історіографію проблеми відхильної поведінки 1920-х років надзвичайно цікавим об'єктом дослідження, бо дослідниками цього часу був накопичений величезний емпіричний та теоретичний матеріал. Праці, написані в цей час є важливими для сучасних дослідників ще й тому, що це, фактично, останній сплеск вивчення соціальних відхилень у радянській державі перед тривалою перервою панування ідеологічного бачення протиправної поведінки. При цьому означена література є не тільки джерелом статистичних даних та ґрунтовних висновків щодо причин та наслідків подібних дій, вона є також цікавою ілюстрацією «зміни ідеології» – докорінної трансформації світогляду радянської людини, її ставлення до проблеми злочину, покарання та особи злочинця.

Політизація та ідеологізація розуміння злочину призвела до того, що ціла низка людських дій, які до того розглядалися лише як асоціальні дії, набувають значення злочину проти суспільства. Обґрунтовуючи це, науковці 1920-х років намагаються довести шкідливість цих дій для суспільства та необхідність покарання їх носіїв. Передусім мова іде про проституцію, гомосексуалізм, самогубства та дітовбивства.

Питання проституції активно починає обговорюватися в Російській імперії у другій половині XIX ст. разом з активізацією дій щодо обмеження цього явища. У науковому дискурсі того часу домінували два основні напрями – антропологічний та соціологічний. Перший був представлений доктором медичних наук В.М.Тарновським⁸, який вважав, що основу проституції формують вроджені повії із ознаками дегенерації. Він погоджувався із тим, що не можна у з'ясуванні причин проституції нехтувати соціальними чинниками, однак останні, на його думку, виступали як підсилювач біогенетичної схильності певних жінок до такого способу життя. Інший напрямок, соціологічний, був реалізований у низці опитувань повій для виявлення загального характеру проституції та причин, що її викликають. Глибоким аналізом відрізнялися в цьому відношенні праці П.Є.Обозненка⁹.

На початку 1920-х років активно дискутується проблема суспільного ставлення до проституції. Емансипаційні настанови

революції 1917 р. призвели до юридичної рівності жінок і чоловіків. Однак практична реальність виявилася відмінною від юридичної. Тяглість традицій призводила до глибинного конфлікту між революційними настановами щодо статевої рівності та суспільним ставленням до можливих виявів цієї рівності. Не на користь жінок була й економічна ситуація. Більшість з них в силу свого залежного стану не мали професійної освіти, тож не могли претендувати на кваліфіковані види робіт. Здебільшого вони ж (а також підлітки) програвали у конкуренції з чоловіками за умов скорочень та мали відчутно менші можливості працевлаштуватися. Заробітна плата чоловіка була вдвічі більшою від жіночої за ту ж саму роботу. Цим комплексом чинників Л.Ератов пояснював розповсюдження проституції, що значно посилилася за умов нової економічної політики через розширення кола потенційних клієнтів та зростання попиту на означені послуги, а також тимчасової зміни самого режиму життя суспільства (якщо за часів воєнного комунізму та централізованого розподілу благ проституція стала майже неможливою через відсутність клієнта, здатного платити за послуги, то нова економічна політика навпаки, створила усі умови для розквіту цього явища).

Тематика, яку обирає автор, сфокусована на ідеології сприйняття та розуміння проституції. Чи є вона злочином і, відповідно, чи повинно суспільство (та судова система, якій делеговані відповідні повноваження) карати жінку за цей злочин. Автор слушно зауважує, що якщо виникає питання щодо того, карати повій чи ні, то вочевидь суспільство це робить. Суди карають повій і це вступає у протиріччя з настановам нової влади. На думку автора головний акцент у методах щодо обмеження масштабів цього явища повинен бути перенесений на превентивні заходи – треба на практиці реалізувати слова про «нову мораль», створивши відповідні позитивні умови для потенційно можливих жертв політико-економічної ситуації. Освіта, працевлаштування, обмеження щодо звільнення певних категорій жінок, культурно-просвітницька робота в жіночому середовищі – це основний комплекс заходів, які б могли зробити протидію проституції результативною.

Цікавою з точки зору розуміння ідеологічних настанов нової влади є і надана автором «порівняльна» характеристика ставлення до проституції у дореволюційний період та після, що виводувалося на оригінальній трактовці злочину як такого: «Злочин, у кінцевому підсумку, визначається як порушення, применшення чи ухилення від досягнення тих наявних ідеалів, які в даний час керують суспільною думкою та організують суспільство у його прогресивному (для відповідної епохи) русі»¹⁰. Відповідно до такого трактування злочину, наведеного автором статті, царська Росія, що була орієнтована на дотримання священного права кожної людини на приватну власність, не розглядала проституцію як дію, що порушує моральні ідеали суспільства. У радянському суспільстві за ідеал правив принцип суспільно-цінної, суспільно-необхідної, суспільно-корисної праці, до якої доволі складно зарахувати проституцію. Тож, на думку автора, остання без сумніву є злочином, подолання якого повинно починатися з превентивних дій і вести до покарання там, де ці заходи не спрацювали через те, що подібний злочин фактично є замахом на суспільні ідеали.

Певним підсумком тривалої дискусії з приводу ставлення до проституції стала книга В.М.Броннера та А.І.Єлістратова «Проституція в Росії»¹¹. Книгу поділено на два логічних блоки – «Проституція в Росії до революції 1917 р.» (проф. А.І.Єлістратов) та «Боротьба з проституцією в РСФСР» (проф. В.М.Броннер).

Книга містить ґрунтовний аналіз статистичних даних та даних опитувань повій, що мали місце в дореволюційні роки. Особливий акцент робиться на проведеному 1 серпня 1889 р. за ініціативою Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Росії обслідуванні піднаглядної проституції. Дослідження проводилось по опитувальниках, складених центральним статистичним комітетом спільно з медичним департаментом. Сприяли заповненню органи санітарно-поліцейського нагляду. Усього було опитано 17.603 повій¹².

Таке широкомасштабне опитування дозволило з'ясувати низку важливих моментів, які, за оцінками автора, заперечувалися дореволюційною історіографією, однак були надзвичайно

важливими та показовими для нового постреволуційного бачення ситуації. Автор доводить хибність заперечень дореволюційних криміналістів щодо наявності зв'язку між бідністю (злиденністю) та проституванням. Навпаки, бідність, злиденність, відчай, відсутність роботи та неможливість її знайти, необхідність годувати близьких, родину тощо, – все це називалося повіями як головні причини їхнього стану на момент опитування. Важливим для автора з ідеологічної точки зору було і доведення того, що приниження подібною роботою переживали найбідніші представниці робочого класу, які в силу складних умов життя зверталися до проституції ситуативно, однак стиль контролю, що був обраний в царській Росії, примушував вчорашню робітницю стати повією назавжди. За попередньою професійною приналежністю більшість повій були з домашньої прислуги, займалися ремеслами (передусім швачки, оскільки власниці майстерень розпоряджалися на свій розсуд із підлеглими, в тому числі виступаючи звідницею), жінки, що працювали на фабриках та, окремо, папіросчиці (заробітна плата жінок, що працювали на цигаркових фабриках, була найнижчою).

Аналізуючи отримані під час опитування дані, В.М.Броннер показує прямий зв'язок між здоровим родинним життям й моральною поведінкою. Більшість опитаних повій були відірвані від родини – з батьками або рідними до свого звернення до проституції жило лише 22,7% опитаних; 18,5% на момент опитування не моли родичів взагалі. Заміжні жінки склали меншість серед повій (4,4%), решта – це або вдови (30,2%), або незаміжні жінки (29,3%). Як показувала дійсність певні «охоронні» властивості щодо проститування мали шлюб (про що свідчив низький відсоток заміжніх жінок серед повій) та наявність професії, що забезпечувала хоча б прожитковий мінімум (і в такий спосіб рятувала від заняття проституцією).

Особливий акцент був зроблений автором на дореволюційній формі контролю за проституцією. Надавши доволі розлогу та деталізовану характеристику самій проституції, автор звертається до сутності системи лікарсько-поліцейського нагляду за повіями в Російській імперії. Повії (навіть ті, що зверталися

до цього виду підробіток нерегулярно, в період фінансових утруднень та сезонного безробіття) підлягали реєстрації. У жінок, що були зареєстровані, відбирали вид на проживання, замінюючи його медичним білетом (який у побутовому мовленні називали «жовтим білетом»). Останнє суттєво утруднювало подальше працевлаштування жінки, утримуючи її в такій спосіб у лавах повій. Зареєстровані повії були зобов'язані проходити медичний огляд (який був розрахований на найнижчі верстви населення, тож і проводився у відповідних умовах – в оглядових кімнатах, у нашвидку облаштованих приміщеннях при поліцейських дільницях, та носив формальний характер через відсутність добрих умов для фахового медичного огляду). У випадку виявлення захворювання жінку примусово відправляли на лікування, де починалося нове коло знущань. За браком місць не всіх повій могли прийняти на лікування по місцю проживання, могли або розмістити на ліжку в коридорі, або вкладали по дві на одному ліжку. Часто виписували недолікованими. Що стосується умов «лікування», автором процитована доповідь естляндського лікарського інспектора на протисифілітичному з'їзді 1897 р.: «У Ревелі сифілітичне відділення на десять ліжок для повій та інших жінок розміщувалося в одній жалюгідній кімнаті, погано освітленій денним світлом, вкрай брудної й настільки просоченої кіптявою від ламп і всілякими випарами, що сторонньому відвідувачу неможливо залишитися тут хоча б на декілька хвилин»¹³.

Були певні обмеження для повій стосовно права вибору місця проживання. Без дозволу санітарного комітету власник не мав право здати повії в найм житло. Самим повіям дозволялося жити не в борделях, однак не більше, ніж по одній, що з огляду на злиденність фактично позбавляло жінку такої можливості. Якщо на приватних квартирах в жінки залишалася можливість суміщати роботу за фахом з проституцією, то від того моменту, як жінка потрапляла в бордель, проституція ставала її основною та єдиною можливою роботою. Роботу з нагляду за повіями покладали на нижчі чини поліції, які часто вступали з повіями у змову, отримуючи останніх них відступні за можливість продовжувати заняття проституцією. У разі необхідності показати

статистику боротьби з проституцією, зверталися до практики облав, забираючи в дільницю усіх самотніх жінок, знайдених по вулицях поза центральною частиною міста після одинадцятої години вечора.

В цілому ж основним завданням автора даного матеріалу було намагання довести, що вся політика щодо обмеження проституції в Російській імперії була спрямована проти жінки-робітниці, здатної утримувати себе, однак в силу певних життєвих обставин та самої імперської політики, поставленої в такі умови, що робота повії під наглядом у будинку розпусти ставала єдиним виходом з цієї ситуації. Така ж ідеологічна лінія витримана і у розгляді винних у дефлорації майбутніх повій. На статистичному матеріалі, зібраному Карлом Нетцелем під час обслідування мінських та московських будинків розпусти, доводиться, що більшість цих чоловіків були не з робочого середовища. Це – чиновники, адвокати, інженери, офіцери, ті, в кого та чи інша жінка працювала як прислуга або підлегла. «На долю привілейованих класів суспільства припало більше 64% усіх випадків дефлорації дівчат, що потрапили згодом до будинків розпусти»¹⁴.

Надавши доволі ґрунтовний статистичний матеріал, що був наведений для ілюстрації російсько-імперського ставлення до жінки-трудівниці, бідної жінки як до знаряддя задоволення потреб привілейованих шарів суспільства, у другому розділі, присвяченому вивченню боротьби з проституцією в РСФСР професор В.М.Броннер ґрунтовно зупиняється на аналізі законів, постанов та декретів про новий стан жінки у країні рад та політиці забезпечення її від хибного шляху повії.

Автор засвідчив декілька тенденцій, характерних для нового стану ставлення до цього виду соціальних відхилень. З початком нової економічної політики відбулося остаточне юридичне та політичне зрівняння чоловіка та жінки в Радянській країні. Однак економічна рівність, не дивлячись на прийняття Кодексу Законів про Працю, за яким жіноча заробітна плата мусила б зрівнятися із чоловічою, залишалася в мріях. Певною мірою усіх зрівняла політика воєнного комунізму з її розподільчим характером та відсутністю товарно-грошових відносин.

З введенням непу жінка знов потрапляє у групу ризику – «зростаюче безробіття починає бити в першу чергу по жінці. Головний контингент безробітних припадає на чорноробів, з яких 2/3 складають жінки. Ще більша частина безробітних припадає на жінок інтелектуальної праці. Складаються передумови для проституції. Й ми бачимо, що проституція, після появи непу починає швидко зростати, набуваючи значних розмірів»¹⁵.

Професор В.М.Броннер описує нову практику боротьби з хворобами у вигляді створення профілакторіїв для повій та надає детальну характеристику особового складу одного з таких профілакторіїв. Наведені ним цифри звертають увагу читача на декілька моментів (на яких сам автор не наголошує). По-перше, серед повій збільшується кількість одружених, що може говорити про нове ставлення до шлюбу, який вже не убезпечував жінку від подібних занять (4,4% заміжніх серед повій до революції змінилося на 17% – після). Змінюється і їх соціальний склад – тепер більшість з них є вихідцями з селянських домогосподарств.

Відбулися зміни у розвитку проституції і з точки зору місць зараження клієнтів венеричними хворобами. Заборона на будинки розпусти призвела до розпорощування повій та ускладнення виявлення можливих місць, відведених для розпусти. Ними могли бути номери в готелях, ресторани, кафе та пивні бари (в яких передбачені окремі кабінети), вокзали та привокзальні сквери, сімейні бані. Останні викликали особливу увагу правоохоронних органів, оскільки набули значної ролі у якості борделів. Відповідно зараження з простору борделю та приватних квартир, де жили повії (в дореволюційні часи), переноситься на вулицю, у прямому сенсі цього слова, через житлову кризу. Місцями заражень венеричними хворобами стають сади, поля, сквери, а також ті самі сімейні бані. Хоча значною залишається і доля заражень, що відбулися на приватних квартирах жінок, що займаються проституцією.

Аналізуючи соціально-психологічні характеристики пост-революційних повій, автор показує, що більшість їх складають діти селян та робітників, що зіштовхнулися з проблемами бідності та раннього сирітства, з 17 років мали статеве життя, роз-

почали кар'єру повії у 18–19 років та пережили перше зараження венеричною хворобою вже у перший рік роботи. За психічними характеристиками всі вони подаються як люди з яскраво вираженими психічними відхиленнями (хоча автор уникає загального висновку з цих цифр, посилаючись на занадто малу вибірку сукупність розглянутих). Однак ця думка в подальшому набуватиме обертів, бо стане зручним поясненням того, що зі зміцненням радянської влади не зникають суспільні вади. Тож, відповідно, починають декларувати, що злочини можуть здійснюватися лише людьми, що мають певні відхилення у психіці.

Не менш цікаві висновки наводить автор, цитуючи результати роботи науково-дослідницької комісії щодо вивчення чинників та побуту проституції за 1924 р., організованої відомим дослідником, професором МГУ М.Н.Гернетом. Цією комісією було опитано 618 московських повій. З них лише 54 мали в дитинстві окрему кімнату. Решта не тільки не мали окремої кімнати, а ще й були змушені спати в одному ліжку не лише з родичами, а й сторонніми людьми. Спали в окремому ліжку в дитинстві лише 107 з опитаних повій. Від усіх опитаних 170 відповіло, що втратило цноту раніше, ніж досягли статевої зрілості. Згідно даних, отриманих під час опитування, більшість повій регулярно вживали алкогольні напої (86,3%) та наркотики (71,5%). Більшість з них почали вживати алкоголь та наркотики тоді, коли вже були повіями. Серед причин цього називали наступне: пошуки втечі від реальності та докорів совісті; штучне збудження; наслідування дій інших; фізичний біль; примушення клієнтом та інші. На жаль, наведені дані можуть лише засвідчувати загальні тенденції, оскільки автор постійно плутається в цифрах (загальні суми опитаних не збігаються з розподілом відповідей)¹⁶.

Соціологічний напрямок в Україні реалізував А.Н.Федоровський, що оприлюднив дані опитувань повій у Харкові в 1926–1927 рр.¹⁷. Отримані тут дані в цілому збігаються з результатами російських досліджень. В Харкові було опитано 177 повій, з яких більшість складала доволі молоді жінки (основні категорії: 15–19 років – 27,7%, від 20 до 29 років 59,9%). Тут повії виявилися навіть молодшими ніж в Москві у 1924 р. (молодші

за 18 років тут склали 9,9%, 18–29 років – 58,4%). Однак таке порівняння даних носить відносний характер через нерепрезентативність обох вказаних вище досліджень. Переважаюча більшість опитаних в Харкові повій були малоосвіченими (неписьменні – 15,8%, малоосвічені – 37,8%, з нижчою освітою – 33,9% і лише 12,7% – із середньою освітою). Заміжні тут склали 9% (що так само перевищує показники одружених повій у дореволюційній Росії). Більшість повій були приїжджими (64,4%), з яких 24,4% склали ті, що переїхали з інших областей України, решта – мігранти з РСФСР та інших регіонів. Перший сексуальний контакт відбувся у 67,8% повій Харкова у неповнолітньому віці. Алкогольні напої приймали усі 100%, а наркотики – 76,3% опитаних повій.

Але так чи інакше, наведені дані свідчили, що причини радянської проституції були набагато глибшими, ніж їх намагалися подати зрештою у висновках.

Приміром в процитованій вище книзі В.М.Броннера та А.І.Єлістратова проституція царських часів подавалася як «незмінна супутниця капіталізму» та «породження правового й економічного тиску щодо жінки», у той час як радянська проституція мала під собою лише одну вагому причину – безробіття, із подоланням якої ця проблема, як масове явище, зникне. Однак професор В.М.Броннер визнавав, що не можна сподіватися на повне викорінення проституції, однак з тими повіями, що залишаться незважаючи на «зростання радянського господарства» слід буде боротися так, як свого часу в перші роки після перемоги Великого Жовтня, боролися з трудовими дезертирами: «Проституції не повинно бути в трудовій державі... І її не буде у ті часи, коли ми, покінчивши з безробіттям, зможемо знов кинути своє гасло з днів воєнного комунізму «непрацюючий най не їсть»¹⁸.

Соціальна практика показала, що все виявилось не так просто з викоріненням проституції. Профілакторії для повій лише на початку свого існування зберігали добровільність, набувши згодом характеру примусового лікування та утримання. Серед повій зростала кількість робітниць, що розглядали означене заняття як додатковий заробіток для покращення сімейного бюджету¹⁹. А формування ставлення до повії як до людини з

психічними вадами обмежувало можливості дійсно наукового вивчення причин цього явища. Перехід на кінець 1920-х – на початку 1930-х років до репресивної практики стосовно повій означав, по-суті, провал радянської політики у намаганнях подолати це явище.

Гомосексуалізм

За часів Петра I у світських законах вперше з'являються статті про злочини, спрямовані проти природи, однак вони торкалися в першу чергу чоловіків. Кримінальне право Росії не містило спеціальних норм для лесбійок. На кінець XIX ст., у межах біологічного та психологічного підходів, починають звучати наукові виправдання означених дій, пригортається увага до цієї категорії населення з точки зору правомірності застосування покарання стосовно хворих людей із вродженими вадами. Російський дерматовенеролог В.М.Тарновський запропонував розрізняти вроджений та набутий гомосексуалізм (останній розглядався як результат зовнішніх впливів)²⁰.

Сексуальна свобода, пропагована більшовиками, зіграла свою роль – одразу ж після революції було скасовано кримінальну відповідальність за гомосексуальні дії. Не була вона передбачена і у Кримінальних кодексах РСФСР 1922 р. та 1926 р. та УСРР 1922 р. та 1927 р. Однак тональність обговорювання означеної проблеми засвідчувала пошуки можливого засудження подібних дій. Зрештою, на початок 1930-х рр. у кодифіковане право повертається кримінальна відповідальність за чоловічій гомосексуалізм (карався ув'язненням на строк від 3 до 8 років). Тож 1920-ті роки в радянській державі були «легальним коридором» існування одностатевих стосунків. Революційні настрої певною мірою легалізували в суспільстві подібні дії та сприяли демонстративній поведінці одностатевих партнерів. З іншого боку, означені зміни спровокували наукове обговорення означених питань – на початку 1920-х років у коло уваги радянських правників потрапляє проблема, пов'язана з одностатевими стосунками, носії яких намагалися їх унормувати (тобто закріпити офіційним шлюбом). Подібні дії описувалися як шкідливі, загрозливі для суспільства через їх розбещувальний характер для

молодих та нестійких осіб, а також через загрозу перенесення гомосексуальних смаків та дій на широку публіку. Однак головною проблемою стало те, що попри означення шкідливості публічного характеру гомосексуальних зв'язків, ним не було що протиставити, крім суспільного засудження, оскільки в Кримінальному кодексі цей момент був проігнорований.

У статті «Процеси гомосексуалістів» наведені декілька казусів, що правила за приклад складності кваліфікації цих дій. Перший процес розпочався в Петрограді, коли працівники Надзвичайної Комісії (далі – НК) зацікавилися регулярними зборами на приватній квартирі доволі значної кількості людей, більшість з яких складала військові моряки. Зайшовши у квартиру під час одного з цих зібрань, працівники НК побачили мирну картину сімейного свята з нареченою та нареченим, гостями у парадних сукнях та костюмах. Зрештою з'ясувалося, що жінок у приміщенні немає. Усі присутні – чоловіки, що збиралися для задоволення гомосексуального потягу, а квартира була для них своєрідним клубом за інтересами. У другому випадку мова йшла про невеличке повітове містечко, в якому жінка-службовець переодяглася в чоловіче вбрання, виправила в документах ім'я Євгенія на Євгеній та по всіх правилах уклала шлюб із своєю колежанкою-службовицею та почала з нею жити як чоловік із жінкою. На вимогу керівництва установи розірвати шлюб та «припинити скандал» вони відповіли відмовою, пославшись на те, що ніхто не має права втручатися у їх інтимне життя. Невдалим виявилось і звинувачення та кваліфікація їх дій як «злочин проти природи», який виявилось легко оскаржити.

Обидві ситуації виявилися складними з точки зору звинувачення та засудження, ґрунтованого на Кримінальному кодексі. В першому випадку покараними могли бути лише утримувачі квартири на підставі статті 171 (звідництво, утримання притонів розпусти), а в другому – можна було інкримінувати лише підробку документів. Для усіх інших Кримінальний Кодекс не давав навіть приблизних варіантів покарання.

Описування цих ситуацій для автора стало виявленням ставлення до подібних дій, які потрактовувалися як злочин пе-

ред суспільством через його вплив на свідомість, потенційно можливе втягування передусім молоді у подібні стосунки через цікавість чи з інших мотивів. І оскільки такі дії загрожують суспільству то, на думку автора, їх треба визначити як злочин та підібрати статті КК, які б дозволили підібрати відповідне покарання. Можливий вихід з цієї ситуації автор вбачив у ст.176 (хуліганство, тобто пустотливі, безцільні, сполучені із очевидним проявом неповаги до окремих громадян та суспільству в цілому, – карається позбавленням волі на строк до одного року)²¹.

В цілому ж засвідчимо, що означена проблема залишалася недостатньо висвітленою в науковій літературі 1920–х років. Домінуючими були психологічний та юридичний аспекти бачення та трактування гомосексуалізму. Сама ж проблематика вивчається не окремо, а здебільшого як складова досліджень, що націлені на вивчення закритих одностатевих спільнот (вважалося, що довге утримування людини в такому середовищі стабільно веде до виникнення гомосексуальних зв'язків).

Самогубства

Ще одна з проблем, яку не могли оминати фахівці 1920–х років – це проблема самогубств. В науковій літературі останні розглядалися не як вияв індивідуальної волі (як, приміром, це звучить в періодичній пресі у вигляді ледь не щоденних повідомлень про окремі випадки самогубств із зазначенням можливих мотивів)²², а як соціальне явище. Такий погляд на самогубства в науковій літературі був ґрунтовно викладений у відомій праці французького соціолога Е.Дюркгайма²³. Його визначна праця була відома і фахівцям з Російської імперії, які продовжували свою кар'єру за нової влади. Фахівці намагалися встановити зв'язок між такими характеристиками як стать, вік, соціальне походження, освіта, стан здоров'я тощо та схильністю до самогубств. Однак попри таке, цілком соціологічне бачення проблеми, виявлені реальні чинники не бралися до уваги. Населення намагалися запевнити, що так вчинити з собою могли лише неповноцінні у психічному відношенні люди²⁴, бо соціалістична дійсність не могла викликати в людей таких почуттів за своїм визначенням.

В Царській Росії самогубства визнавалися антисоціальними явищами. За церковними настановами самогубць не можна було ховати за церковним обрядом й на звичайному цвинтарі. За невдалу спробу самогубства людину могли покарати ув'язненням в тюрмі, не вважалися правомірними пункти заповіту, складеного самогубцем. З 1930-х років про самогубства перестають писати.

Одним з прикладів радянських публікацій з означеної теми є стаття доктора Я. Лейбовича «До характеристики сучасних самогубств в Радянській країні»²⁵. Із посиланнями на Е. Дюркгайма, він наголошує на соціальному характері самогубств, однак звертає увагу на певні специфічні риси, притаманні самогубствам цього часу. Так, приміром, цілком слушним і для Радянської країни виявилось спостереження щодо того, що періоди війн, революцій та інших соціальних потрясінь характеризуються зниженням кількості самогубств, оскільки призводять до посилення почуття колективізму, підвищують згуртованість суспільства. Так само підтвердилася і думка про те, що поживлення соціально-політичної активності жінки веде до збільшення самогубств по цій групі. Натомість, там де жінка прив'язана до дітей, кухні та домогосподарства, де її правовий статус є низьким – кількість жіночих самогубств меншає. Емансипована революцією, жінка починає займати активну політико-економічну позицію у житті нової держави що, відповідно, веде до збільшення кількості жіночих самогубств.

Критичним у сенсі самогубств для чоловіків був вік 28–38 та 50–59 років, для жінок – до 20-ти років та 20–30 років, що не співпадало з західноєвропейськими тенденціями. Певні розбіжності були виявлені і стосовно взаємозалежності сімейного стану та схильності до самогубств. На підставі західноєвропейських статистичних даних було виявлено, що до самогубств у найбільшій мірі схильні вдові та розлучені, а сімейне життя впововину зменшує подібний ризик. Статистичні дані в Радянській державі показали приблизно рівну кількість як одружених, так і неодружених самогубць, та незначний їх відсоток серед вдових, однак ці дані неможливо співвіднести з розподілом на-

селення за сімейним станом через відсутність даних щодо цього у переписі від 28 серпня 1920-го року. Автор зробив припущення, що шлюб, через його нестійкість, втратив тут свою охоронну функцію у сенсі убезпечення людини від самогубства. Ще одним підсилюючим чинником виявилася освіта – серед самогубців освічених людей було в 3–4 рази більше, ніж неосвічених. Певну складність викликало встановлення залежності професійного статусу та схильності до самогубств через те, що категорія «місце останньої роботи» не співпадало ані з отриманою освітою, ані з професійними навичками, отриманими на дореволюційній роботі. Тож, для встановлення цього зв'язку намагалися порівняти між собою тип заняття перед революцією та останню роботу та узгодити їх між собою. Результатом став розподіл кількості самогубств за професійними групами (дані щодо чоловіків та жінок подавалися окремо), який, на жаль, не можна співвіднести з об'ємом тієї чи іншої професійної групи в суспільстві, однак в середині групи самогубць бачимо, що найбільше серед чоловіків хлібопашців, робітників фізичної праці та представників невідомих професій, а серед жінок – селянок, канцеляристок, домогосподарок, домашньої прислуги, сестер милосердя.

Певні зміни проявилися й у виборі способу переривання життя. Якщо до війни найбільш розповсюдженими були самогубства через повішання, втоплення та отруєння, то після війни чоловіки стали більше вішатися або стрілятися, а жінки – вішатися та труїтися. Утоплення, яке займало як в європейській, так і в російській імперській статистиці друге місце, відходить на другий план.

Головними мотивами самогубств для чоловіків були матеріальні проблеми (втрати, голод, злидні тощо), образи від оточуючих (сімейні негаразди) та фізичні страждання (невеличкі хвороби). У рейтингу «жіночих» мотивів на перших місцях опинилися нерозділене кохання, ревності, покинутість чоловіком, образи від оточуючих, матеріальні негаразди та загальне розчарування життям. Хоча при цьому найбільшу групу як серед жінок, так і серед чоловіків складали алкоголіки-самогубці, люди із вираженими психічними вадами, що по-суті не є мотивом, а скоріше є чинником подібних дій. Реальні мотиви людей подіб-

ної категорії здебільшого залишалися невідомими дослідникам. У подальшому влада перейшла до практики фіксації самогубств та подальшого контролю за самогубцями-невдахами.

В цілому ж можемо зазначити наступне. Наукова література (психологічна, юридична, історична, кримінологічна) 1920-х років була своєрідним продовженням роботи, розпочатої у другій половині XIX ст., коли означена тематика актуалізувалася у науковому дискурсі. Протягом 1920-х років, хоч і не в повній мірі, зберігаються започатковані до революції наукові традиції дослідження соціальних відхилень. Видання подібного плану містять розмаїті статистичні дані щодо тих чи інших видів протиправних дій. Хоча здебільшого ці дані не є репрезентативними (особливо це стосується опитувань повій, які охоплювали передусім низову, зареєстровану злочинність), тож, відповідно, і порівнюваними між собою. Це добре усвідомлювали і фахівці 1920-х, які з обережністю переходили до висновків, що, виходячи з цифр, здавалися немов би очевидними.

Певну цінність мають ці видання і з точки зору ренонструкції тогочасного наукового та побутового ставлення до означених людських дій, формування певної ідеології у розумінні злочину та кари. Здебільшого автори схилилися до характеристики злочинності та її окремих видів як явища чужого для радянської системи, викликаного поточними негараздами, з усуненням яких як причини буде ліквідований і наслідок – тобто сама злочинність. Формується і образ нової радянської людини, інтегрованої в систему, в суспільну активність та взаємодію, не схильної до протиправних дій. Лише людина з психічними вадами могла залишатися злочинцем в країні, що стає все більш усталеною та робить очевидні успіхи на шляху побудови соціалістичного суспільства. Такі настанови звужували можливості спеціалістів щодо встановлення комплексу причин та чинників, що сприяли розповсюдженню того чи іншого виду протиправних дій, примушували оминати питання соціального статусу засуджених, створили зрештою умови для застосування репресивних заходів до людей, поведінка яких носила, з точки зору влади, асоціальний характер.

¹ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / Вольф Моисеевич Броннер, Аркадий Иванович Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 8.

² Див. детальніше: Меликсетян А.С. Проституция в 20-е годы / Александр Сергеевич Меликсетян // Социологические исследования. – 1989. – № 3. – С. 71–75.

³ Гернет М. Предисловие к работе «Преступный мир Москвы» / Михаил Николаевич Гернет // Гернет М.Н. Избранные произведения. М., 1974. С. 407.

⁴ Штесс А. Криминально-психологические исследования при тюрьме / Альфред Штесс // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 21–22. – С. 12 (11–12)

⁵ Див., приміром: Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо / Общ. ред., предисл. проф. Л.П.Гримака. – М.: Республика, 1995. – 398 с.

⁶ Даньшин И.Н. Из истории криминологических учреждений в Украинской ССР в 20-е – 30-е гг. // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 32. – М.: Юрид. лит., 1980. – С.68.

⁷ Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание. – СПб.: Алтейя, 2000. – С.87. (384 с.)

⁸ Тарновский В.М. Проституция и аболиционизм / Вениамин Михайлович Тарновский. – СПб.: Изд-во К. Риккера, 1888. – 261 с.

⁹ Обозненко П.Е. Поднадзорная проституция Санкт–Петербурга по данным Врачебно–Полицейского Комитета и Калинкинской больницы / Петр Евграфович Обозненко. – СПб.:Надежда, 1896. – 108 с.

¹⁰ Эратов Л. Наказуема ли проституция? / Л.Эратов // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 4. – С. 4–6 (С.5).

¹¹ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / Вольф Моисеевич Броннер, Аркадий Иванович Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – 108 с.

¹² Див. детальніше: Обозненко П.Е. Поднадзорная проституция Санкт–Петербурга по данным Врачебно–Полицейского Комитета и Калинкинской больницы. – СПб.:Надежда, 1896. – 108 с.; Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 8.

¹³ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С.29.

¹⁴ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 12.

¹⁵ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 41.

¹⁶ Див.: Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 66–68.

¹⁷ Федоровский А.Н. Современная проституция: Опыт социально-гигиенического исследования / А.Н.Федоровский // Профилактическая медицина. – 1928. – № 9–10. – С.154–169.

¹⁸ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 69.

¹⁹ Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов / Н.Б.Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 30–42.

²⁰ Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание. – СПб.: Алтейя, 2000. – С. 75.

²¹ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917–1952) / Под ред. И.Т.Голякова. – М.: Гос.издат.юррид.лит.,1953. – С. 136.

²² Коммунист. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. – 1921–1928.

²³ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Эмиль Дюркгейм / Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

²⁴ Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов / Н.Б.Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 36.

²⁵ Лейбович Я. К характеристике современных самоубийств в Советской России / Я. Лейбович // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 14. – С. 315–317.

РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (кінець 1980-х – 2000-х рр.)

Проблема сталінських репресій в СРСР як об'єкт наукового аналізу розглядається у Росії з кінця 1980-х рр., з часів «перебудови». Чималу роль у змінах суспільної свідомості, розкритті правди про масові репресії зіграли художні твори, що з'явилися в ті часи, – А.Рібакова, М.Шатрова, В.Гроссмана, Н.Ейдельмана, О.Солженіцина та ін. Все суспільство із захопленням обговорювало романи «Діти Арбату» А.Рібакова, а особливо «Архіпелаг ГУЛАГ» О.Солженіцина. Багато хто вважає, що саме з творчості О.Солженіцина у радянській історіографії почалася критика сталінізму, хоча згодом архівні дослідження не підтвердили цифри жертв ГУЛАГУ і деякі інші факти, які були описані письменником¹. Але висновки, зроблені О.Солженіциним, діагноз влади зроблено точно. В період 1987–1991 рр. вийшла значна кількість наукової, але ще більше публіцистичної літератури, присвяченої тоталітаризму в СРСР², в тому числі репресіям.

Протягом 1991–2010 років в Росії відбулись наукові конференції, видано документальні джерела, узагальнюючі праці, спеціальні монографії, наукові статті, мемуари, присвячені означеній проблематиці. Але історіографічні дослідження з'явилися останніми роками³. Серед праць історіографічного характеру слід виділити монографії С. Кропачова «Десять років, що змінили країну. Проблеми вітчизняної історії та історіографії середини 1930–1940-х рр.» (Краснодар, 2006), «Епоха Йосипа Сталіна у Росії. Сучасна історіографія» (Москва, 2009), в якій Дж. Кип та А.Литвин аналізують російську та західну історіографію, «Великий терор» 1937–1938 рр. як проблема наукової історіографії. Історична наука і освіта на рубежі століть» О.Хлевнюка (Москва, 2004) та збірник статей «Історіографія сталінізму» за ред. Н.Симонія (Москва, 2007).

В Україні після 1991 року відчутно зменшився інтерес до російської історіографії, так само як і в Росії до української. Російські історіографи аналізують в основному вітчизняну та західну історіографію сталінської епохи. *Метою даної статті є власний аналіз російської історіографії 1987–2010 рр. сталінських репресій, тим більши, що російська історіографія децю відрізняється своїми трактовками, інтерпретаціями сталінізму і репресій від української.* Історіографію депортацій народів і голоду в СРСР як специфічних форм державного терору в статті ми не розглядаємо.

Вперше про масові політичні репресії, передусім в партії, відповідальність Й.В.Сталіна за їх організацію радянське суспільство дізналось завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова, яку було зачитано делегатам ХХ партійного з'їзду. Але публікація цього документу відбулась лише у 1989 році, коли його було надруковано в спеціальному науково-партійному журналі «Ізвестія ЦК КПРС»⁴. П'ятнадцять років потому, коли міфологеми сталінізму почали відроджуватись, журналісти нарікатимуть, що «народ майже і не знає про злочини Леніна – Сталіна і всієї їх системи... ми газетно-журнальне бурління великих міст прийняли за загальнонародний процес», при цьому нарікаючи саме на публікацію даного документу, розміщеного у партійно – науковому виданні, мало відомому широкому загалу⁵. Широка публікація документів, як показує досвід, відіграє не лише важливу наукову, але й суспільно значущу роль. Активна публікація документальних джерел з «репресології» почалась з 1989 року. За період 1990–2000-х років було оприлюднено значну кількість джерел: про репресії інтелігенції⁶, селян⁷, офіцерів радянської армії⁸, за національною ознакою⁹, про систему ГУЛАГУ¹⁰. Наприкінці 2000-х років російські науковці зробили принципово новий вид публікації архівного джерела: 383 розстрільних списки жертв сталінізму, які включають 44, 5 тисяч імен (з них не всі були розстріляні), було оцифровано і опубліковано у електронному вигляді CD-ROM – 11 томів¹¹.

Тема сталінських репресій розглядалась на наукових конференціях: у вересні 1994 р. російсько-німецький діалог «На-

силля в посттоталітарних суспільствах» (Москва); у грудні 2000 року регіональна наукова конференція «Політичні репресії у Росії. XX століття» (Сиктивкар); у 2008 році всеросійська наукова конференція «Проблеми історії масових політичних репресій у СРСР. До 70 річчя початку «антикулацької» операції НКВС СРСР» (Краснодар) та ін.

При вивченні проблеми російська історіографія звернула увагу на причини, механізм організації і здійснення, регіональні особливості, наслідки репресій, диференціацію груп населення, які підлягали репресіям за соціальною, національною, політичною ознакою, долі репресованих¹². Найбільшу увагу істориків привернули репресії серед селян¹³, інтелігенції¹⁴, військових¹⁵; соціальних і політичних груп, яких влада відносила до класових ворогів, – колишніх членів не більшовицьких партій¹⁶, духовенства¹⁷ та ін.; за національною ознакою – серед поляків¹⁸, німців¹⁹, греків²⁰; репресії номенклатури, в тому числі в системі НКВС, і взаємовідносини репресованих і репресивно-каральних органів²¹, масштаби жертв і демографічні наслідки репресій²².

Автори досліджень зазначають, що не можна виокремити лише одну причину репресій, насправді їх було багато. Різні причини узагальнив історик О.В.Хлевнюк²³. Кожна репресивна акція мала свою одну або декілька причин. У них була своя внутрішня логіка. Спочатку Й.Сталін боровся з опозицією в партії і представниками інших політичних партій та організацій. Пізніше розпочав кампанію «національних чисток», яка стала певною мірою наслідком раніш проведеної «коренізації» серед народів республік СРСР, а згодом розпочав масову боротьбу з селянами, заганняючи їх у колгоспи. В період 1936–1938 рр. Сталін поширив «чистки» серед номенклатури, особливо в середині НКВС. «Великий терор», який був пов'язаний із політикою «великого стрибка» і зростаючою воєнною загрозою, був спрямований одночасно і на потенційну «внутрішню опозицію» з боку широких мас, і на можновладців²⁴. Сам термін «Великий терор» виник завдяки праці Р.Конквеста із одноіменною назвою, який швидко набув поширення у «перебудовчій» та пострадянській історіографії. Ще одним мотивом переслідувань науковці визнають

прийняття нової Конституції 1936 року, яка поширила коло громадян, яким надавалось виборче право. Це викликало побоювання влади, що до виборчих органів потраплять потенційні вороги радянської влади, наприклад, колишні кулаки, білогвардійці та ін. Про це пишуть дослідники Ю.Жуков, В.Хаустов²⁵. Під час війни репресії продовжувались. У воєнні часи за «контрреволюційні злочини» було засуджено 471 тис. осіб²⁶. Після війни було розпочато антисемітську кампанію, яка по суті була продовженням «національних чисток» і боротьби з «п'ятою колоною» Заходу²⁷, тим більш, що у єврейського народу з'явилась своя власна держава, а Єврейський антифашистський комітет мав зв'язки із США. Постраждали у повоєнний період і колишні радянські воєнополонені, які пройшли через нацистські табори, а згодом були покарані радянською владою²⁸. Всі кампанії по «очищенню» від «ворогів народу» по великому рахунку мали сприяти створенню уніфікованої однорідної людської маси, – це підкреслюють різні дослідники, в тому числі Микита Петров, Олег Хлевнюк та ін. Ця теза має поширення і в західній історичній літературі. Як пишуть автори узагальнюючої праці «Сталінізм в радянській провінції...» (М. 2009), сенс у терору все ж був – «створення однозначності» (концепція З.Баумана) в етнічному, політичному і соціальному сенсах, у досягненні порядку через терор²⁹.

Одна з поширених нині тем – репресії серед номенклатури партійних і карально-репресивних органів, взагалі членів партії. Деякі автори, як наприклад, О.В.Гаман-Голутвіна, А.Полянський вважають, що «Великий терор» був спрямований перш за все на політичну еліту країни³⁰, а особливо на органи НКВС³¹, хоча цифри свідчать, що серед заарештованих у 1937 р. громадян кількість комуністів складала всього 7%, а у 1938 – 10%³². При цьому О.В.Гаман-Голутвіна стверджує, що метою репресій еліти було забезпечення максимальної ефективності керуючої верстви у якості інструменту модернізації³³. А самі репресії Й.Сталіна характеризує як боротьбу верховної влади проти аристократії (номенклатури) при опорі на не елітні верстви і порівнює їх із боротьбою І.Грозного із норавливим боярством. Внут-

рішніми чварами в середині еліт, в тому числі репресивно – каральної системи, пояснюють сталінські репресії Л.Наумов, Ю.Жуков³⁴. Протилежної думки дотримується М.Петров, який вважає, що кланове і земляцьке ворогування аж ніяк не було справжньою причиною репресій у НКВС³⁵. В.Роговін вважає, що терор 1937–1938 рр. був спрямований проти тих представників влади різних структур, кого Сталін давно знав і хто його знав першим серед рівних, кому він був чимось зобов'язаний у своєму просуванні³⁶. Сьогодні набула популярності теза, що Сталін шляхом репресій боровся з олігархізацією еліт, «вичищав» тих, хто себе скомпрометував або за станом здоров'я не міг працювати, і все це заради інтересів держави. «Інфантильний дух, таким чином, було вибито із номенклатури; їй залишалось... матеріальні привілеї без привілеїв «психоаналітичних» (право на інфантильну безвідповідальність)», – зазначає відомий філософ, політолог О.Панарін³⁷. Сталінські репресії були спрямовані не проти народу, а проти керівних працівників, а масштаби політичних репресій були зовсім не такими великими, як стверджують демократи, – пишуть Р.Баландін, С.Миронов³⁸. Відстоюючи тезу боротьби «червоного царя» із радянським «боярством» деякі автори і наукових монографій, і так званої «сірої» літератури, дружно посилаються на опубліковані виступи і статті Й.Сталіна, А.Микояна, В.Молотова, мемуари доньки Й.Сталіна, сина Л.Берії, колишніх чекістів в якості головних історичних джерел³⁹. Не важко побачити прагнення «вибілити» «чорні плями» у політиці Сталіна, надати їм позитивного змісту. Результатом репресій еліт 1937–1938 року стала фактична зміна характеру партійного керівництва, – зазначає О.В.Хлевнюк. Замість партійної олігархії встановилась беззастережна одноособова диктатура, адже Політбюро як колективний орган де факто перестало існувати⁴⁰.

Розвінчує міф про великі втрати серед політичних еліт, працівників держбезпеки історик М.Петров⁴¹, який пише, що посилення терору серед цієї групи пов'язано із другою половиною 1937 р. За період з 1 жовтня 1936 року по 15 серпня 1938 року при М.Єжові було заарештовано 2273 особи (з НКВС) по

всій країні, з них 1862 – за контрреволюційні злочини, а інші (411 осіб) – за карні злочини. Таким чином, за контрреволюційну діяльність було репресовано всього 7,5% загальної кількості працівників НКВС (їх всього було 25 тис.)⁴². Це не так і багато. За період 1937–1938 рр. постраждало 9462 людини із системи ОГПУ–НКВС, але серед них основну частину склали працівники міліції, прикордонної охорони, пожежної охорони, солдати військ НКВС, співробітники ГУЛАГу, працівники загсів.

Друга версія спрямування «Великого терору» полягає у твердженні, що терор був націлений на простих людей, передусім тих, кого Сталін вважав «п'ятою колоною»: кулаків, колишніх білогвардійців, церковників, колишніх членів не більшовицьких партій, представників тих національностей, які мали іншу етнічну Батьківщину (німці, поляки, греки та ін.), просто не вдоволених людей. Російська історіографія звернула увагу на його причини, механіку, долі репресованих, рівень смертності серед заарештованих, на результати «великого терору». Історики розповідають, що з 1937 року Сталін розпочав нечувані за масштабами «чистки» серед всього суспільства, коли паралельно проводились репресії серед номенклатури різних партійно-державних органів; в лавах радянської армії, особливо генералітету; «національні» операції; «масові операції», спрямовані проти широкого кола груп, яких вважали потенційною «внутрішньою опозицією», особливо кулаків; проти різного роду асоціальних груп – кримінальних елементів, повій, безхатченків та ін.; примусові депортації цілих народів. Операції велись паралельно і охопили велику кількість людей.

Однією з наймасштабніших була так звана масова «антикулацька» операція, вивченню якої присвячено колективне дослідження «Сталінізм у російській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі приказу № 00447», яка побачила світ у 2009 році. Робота представляє собою збірник статей істориків Росії, України, Німеччини. В роботі представлені статті про репресії серед різних груп населення, про діяльність каральних органів, регіональну специфіку при проведенні операції, в тому числі статистика, мікро історія. Серед українських істориків –

В.Нікольський, І.Смирнова, В.Золотарьов, О.Довбня, Ю.Шаповал, В.Волошенко. Основна частина авторів – російські науковці. Дослідники наголошують на тому, що найбільшу частину жертв «Великого терору» складала не еліта, а пересічні громадяни. Загальна кількість засуджених за наказом № 00447 складає 800 тис. чол.⁴³, половину з яких засуджено до розстрілу, а другу половину – до тривалих термінів ув'язнення. Автори дійшли висновків, що в залежності від регіону репресії мали свою специфіку: в кожній місцевості переслідували в основному ті групи, які вважали проблемними для себе (в одному регіоні – церковників, в іншому – злочинців і люмпенів); від регіону залежала і технологія засудження; ліміти (квоти), які надсилав центр на розстріл, в регіонах сприймалися як мінімуми, який можна і слід перевищити (так вважають В.Данилов, Л.Наумов). Об'єктивно ці акції сильно «вдарили» по люмпенам, злочинцям, в тому числі п'яницям, безробітним і безхатченкам, гравцям тощо, які склали 17% серед репресованих⁴⁴. Але найбільше постраждали селяни («кулаки»), багато жертв було серед віруючих, «націоналістів» і т.і. Ініціатором терору був, безумовно, Сталін, поставщиками інформації про «ворогів» та свідками – члени селищних і міських рад, партійці, парт. номенклатура, а провідниками – чекісти і міліція. Люди безвольні, якщо не добровільно, переслідуючи власні інтереси, давали свідчення, доносили, звинувачували⁴⁵. Вимальовується досить страшна і сумна картина, коли маси доносили, органи «викривали», розстрілювали, а потім знищували тих, хто розстрілював. У кругообіг терору було «засмоктано» значну частину народу. Як зазначають історики, застосування безмежного терору як засобу досягнення мети стало самоціллю⁴⁶.

Однак доноси були лише наслідком, а не причиною терору, і не завжди мали суттєвого значення, – зазначають деякі дослідники. Наприклад, у Білорусії у січні 1938 року значно збільшився потік заяв громадян в органи НКВС. За місяць було отримано 2081 заяву, на основі яких було «викрито» лише 258 осіб⁴⁷. Але і самі офіцери НКВС весь час знаходились під загрозою постійних доносів з боку населення, колег. Історик Володи-

мир Козлов, який провів аналіз феномену доносів, відмічає, що весь час існування сталінізму як системи «донос був одним із інструментів контролю за стабільним станом всієї системи відносин у радянському суспільстві. Він же при певних умовах міг стати специфічним чинником динамічних змін цієї системи, сприяючи зміні бюрократичної еліти і політичним трансформаціям»⁴⁸. Проте в період з середини 1940-х до середини 1950-х років для бюрократа головним фактором ризику було не порушення законів самих по собі, а втрата «почуття міри», знання «свого шістку».

«Антикуркульська» операція досліджується і в іншій узагальнюючій праці – «Демографічні модернізації Росії, 1900–2000» за ред. А.Г.Вишневського⁴⁹. Автори досліджують процес організації даної операції, категорії репресованих.

Дослідники Хаустов В. та Самуельсон Л. аналізують роль Сталіна у проведенні репресій і вважають, що він жорстко контролював переслідування еліт (номенклатури), а в процес проведення «масових операцій» втручався мало, лише заохочував старанність чекістів⁵⁰. Відповідальність за «Великий терор», на думку Олега Хлевнюка, лежить перш за все на Сталіні та Політбюро. Він пише, що терор було спрямовано на знищення «п'ятої колони» в умовах загострення міжнародної ситуації і зростаючої загрози війни.

Репресії проти інтелігенції досліджувались у працях В.Куманьова⁵¹, В. Ковальова⁵², Т.Коржихіної⁵³, В. Коровина⁵⁴. Серед перших «ластівок» з означеної проблеми слід назвати ґрунтовну працю В.Куманьова «30-ті роки у долях вітчизняної інтелігенції», яка вийшла у 1991 році. Також у першій половині 1990-х років увагу дослідників привернули репресії проти наукової інтелігенції⁵⁵, а її насильницьке «перевиховання» радянською владою й ідеологічне обґрунтування репресій проти неї докладно вивчає Т.Коржихіна. Механізм розправи з «гнилою інтелігенцією» досліджено в працях В.Ковальова, В.Коровина.

Ще один тип репресій – за національною ознакою, які проводились весь час існування сталінізму, з кінця 1920-х і до початку 1950-х рр. Сталінська політика, спрямована проти «бу-

ржуазних націоналістів», розпочалась із утвердженням сталінізму як системи. У Росії серед перших таких «справ» – сфабрикована проти фіно-угорського населення «Справа «Спілки за визволення фінських народностей»», про яку йдеться у дослідженні К.І.Куликова⁵⁶. Репресії проти російських німців досліджуються у збірнику «Покараний народ...», монографії Т.Плохотнюк⁵⁷. Найбільш чисельно постраждали у передвоєнні часи від сталінського терору поляки, про що йдеться у книзі «Репресії проти поляків і польських громадян»⁵⁸. За працю про розправу з полоненими у 1940 році поляками «Катинь: злочин проти людяності» (М., 1994), історик Н.С.Лебедева отримала орден від Польщі. Репресіям і депортаціям греків присвятив свої дослідження І.Джуха. За версією І.Г.Джухи, серед специфічних «національних операцій» саме «грецька операція» за кількістю розстріляних була найжорстокішою⁵⁹. Як зазначає С.Кропачов, до вивчення інших, наприклад «латишської», вчені тільки не підійшли, а репресії проти «харбінців» ще чекають свого часу⁶⁰.

Після закінчення війни національні «чистки» продовжились. Переслідувань зазнали представники єврейської національності. В різножанрових книгах Г.Костирченко, В.Левашова, А.Ваксберга розповідається про причини, механіку цих розправ⁶¹. Про причини антисемітської кампанії склались абсолютно різні точки зору, які репрезентовані у працях Е.Радзинського⁶², О.Платонова⁶³, Г.Костирченка⁶⁴ та ін. Припущення самі різні: від ідеї про провокацію з боку Сталіна до агресії Заходу проти СРСР заради приводу для світової революції до версії про існування світової масонської організації, яка мала вплив на радянську еліту, про що Сталін дізнався після війни завдяки захопленим у німців документам. Також серед причин називається поява власної національної держави, чого до війни євреї не мали, що могло спричинити зростання націоналістичних почуттів і симпатій радянських євреїв до не соціалістичної держави.

Одна з суспільно значущих проблем сталінізму – жертви терору. Зокрема, демографічні втрати від репресивної сталінської політики 1937–1938 рр. аналізуються В.Б.Жиромською⁶⁵, В.А.Ісуповим⁶⁶, С.І.Голоतिकом, В.В.Мінаєвим⁶⁷ та ін. Щодо

жертв терору, то цифри називають різні. О.Хлевнюк називає розстріляних близько 700 тис. чол.⁶⁸ Називаються й уточнені цифри. Всього протягом 1937–1938 рр. було заарештовано за звинуваченнями у політичних злочинах 1 млн. 575 тис. 259 осіб, і майже стільки ж за карними звинуваченнями⁶⁹. За «політику» розстріляли 681 тис. 692 особи⁷⁰. У виправних закладах (таборах, колоніях, в'язницях) вмерло 160 тис. 084 особи⁷¹. Таку цифру називають різні дослідники, в тому числі В.А.Ісупов, С.І.Голотик, В.В.Мінаєв⁷². Демографічні наслідки сталінської політики аналізуються у дослідженні «Демографічна модернізація Росії, 1900 – 2000» (М. 2006). «Загальна кількість жертв політичних репресій 1930–1953 рр. – страчених і померлих від виснаження у роки війни і в результаті різного роду депортацій, згідно авторитетному заключенню О.Н.Яковлева, складає 10 млн. чоловік»⁷³.

Історіографічний дискурс сталінських репресій у Росії, як бачимо, є достатньо широким за тематикою досліджень, опублікованою джерельною базою. Найбільшу увагу науковців привертає «Великий терор» 1937–1938 рр., який на сьогодні є найбільш дослідженим. Політичні, соціальні, національні репресії як об'єкт дослідження привертають увагу не лише у центрі, але й в регіонах. Регіональними осередками вивчення теми стали Краснодар, Новосибірськ, Єкатеринбург, Смоленськ та ін. Значна кількість наукових праць виходить у Санкт-Петербурзі. Серед столичних видавництв найчисельніший масив історичної і політологічної літератури із сталінізму взагалі і репресій зокрема публікує Російська політична енциклопедія – РОССПЕН, яке запровадило навіть окрему серію «Історія сталінізму» та інші серії, які висвітлюють різні аспекти сталінізму.

Історіографія репресій має полемічний характер. Автори досліджень висловлюють різні, інколи полярні точки зору: про причини сталінського терору (сьогодні російські історики пропонують термін «переслідування»), спрямованість, масштаби, наслідки, жертви. Поширення набула теза про комплексний характер причин репресій, які складались з об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних відносять воєнну загрозу, вну-

трішню економічну нестабільність, модернізаційне (індустріальне) відставання, брак ресурсів. До суб'єктивних – «овельможування», ворогування і чвари вищої, еліти і номенклатури, увірування Сталіна в необхідність і дієвість репресій як засобу вирішення складних проблем та ін. Не можна не помітити, що сьогодні російські історики роблять більший акцент на боротьбі Сталіна із «п'ятою колоною» і з олігархізацією, «овельможуванням» номенклатури. Репресії пояснюються і певною мірою виправдовуються. Також науковці серед причин називають прагнення Сталіна створити уніфіковану людську єдність – радянський народ. По-різному оцінюють і масштаби жертв сталінських репресій. Більш точними є цифри жертв «Великого терору» – близько 700 тис. Серед вчених, які системно займаються вивченням теми репресій, сталінізму можна назвати О.Хлевнюка, М.Петрова, В.Роговіна (досліджують політичні репресії і систему влади); І.В.Павлову (досліджує сталінізм як систему і механізм влади) та ін. Тому не зовсім справедливою, з нашої точки зору, є оцінка російської історіографії з боку відомого німецького дослідника сталінізму Й.Баберовскі: «У Росії, наприклад, в історичних колах ця тема не дуже популярна. Окрім Олега Хлевнюка, я не можу назвати жодного автора глибоких узагальнюючих документованих робіт із цього періоду: йде публікація джерел або спеціалісти проробляють вузькі проблеми»⁷⁴. Між істориками Росії та інших країн, в тому числі України, ведеться співпраця саме у вивченні сталінських репресій. Хоча, мова йде лише про обмежене коло українських істориків – «репресологів». Історіографічні дослідження, видані у Росії, свідчать, що російських історіографів більше цікавить окрім власної західна історіографія. Тому, певна річ, не дивно, що у дослідженнях з історіографії політичних репресій про українську історіографію або нічого, або так: «Дуже популярним видом літератури являються місцеві документальні оповідання, що поєднують риси дослідження з журналістикою і споминами. Влада з готовністю фінансувала подібні видання, виконані місцевою демократичною інтелігенцією. Число подібних збірок віддзеркалює ступінь впливу місцевих демократів. Незначна їх кількість на Україні...

може бути пояснена слабкістю там демократичного руху»⁷⁵ (публікація 2003 року). Хоча в Україні з 1992 року і по сьогодні публікується багатотомне унікальне видання «Реабілітовані історією», яке, по суті, є багатожанровим: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Видано понад 50 томів, при цьому кожен з них, присвячений певній області України, фінансувався з місцевого бюджету. Вважаємо, що російська історіографія взагалі і сталінських репресій зокрема мають стати предметом подальшого вивчення і осмислення, співставлення різних точок зору на спільні події і явища.

¹ Україна – Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 235, 237.

² Взгляд в прошлое. Становление тоталитарной системы в СССР: Указатель книг и статей за 1988-пер. пол. 1990 г. – М., 1990; Тоталитарная система в СССР. История и пути преодоления. Указатель книг и статей (1988 – первая половина 1992 г.). – М., 1992.

³ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. Историческая наука и образование на рубеже веков. – М. 2004; Кропачев С.А. Десять лет, изменившие страну. Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг. – Краснодар, 2006; Историография сталинизма. Сб. статей (под ред. Н.А.Симония) – М.: РОССПЭН., 2007; Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография. – М., 2009; Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1; Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских арательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф.Верстюк (відп. ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.Лепявко, С.М.Плохий – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 181–197; Кропачев С.А. Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 166–172.

⁴ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС т. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–170.

⁵ Баймухаметов С. Время Сталина: К годовщине со дня смерти И.В. Джугашвили // Журналист. – 2004. – № 3. – С. 16.

⁶ Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. – СПб., 1993. – 284 с.; Боль и память: Документы, воспоминания, очерки журналистов, репрессированных в 30–40-е годы. – М., 1993. – 284 с.; Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ о деятелях литературы и искусства России и Германии – жертвах сталинского террора. – М.: Медум, 1997. – 446 с.; Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП (Б) – ВКП (б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. – М.: Демократия, 1999. – 869 с.

⁷ Раскулаченные переселенцы на Урале (1930–1936 гг.): Сборник документов. – Екатеринбург: Наука, 1993. – 221 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 гг.: Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 1998. – 486 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. – Кн. 1 / Под ред. Н.Н.Покровского и др. – М., 2005.

⁸ Репрессии в Красной Армии (30-е гг.): Сборник документов из фондов РГВА. – Неаполь. 1996. – 468 с.

⁹ Так это было: Документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919–1952 гг. – М., 1993. – 583 с.; История российских немцев в документах (1763–1992) – М., – 1993; Судьба российских немцев: коллективная исповедь в письмах. / Под ред. Иларионовой Т.С. – М., 1993.

¹⁰ Театр ГУЛАГа: Воспоминания, документы, очерки – М.: Мемориал, 1995. – 167 с.; Рождение ГУЛАГа // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 142–156; Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты – М.: Наука, 1999. – 103 с.

¹¹ Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф.Верстюк (відп.ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.Лепявко, С.М.Плохій. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 244.

¹² Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: Смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. – Смоленск, 1999; Брюханов Б.Б., Шошков Е.Н. Оправданию не подлежит: Ежов и ежовщина. 1936–1938. – СПб., 1998; Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999; История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. – Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М., 2004; Роговин В. 1937 г. – М.: Эксмо, 1996; Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Герман-

ский Исторический институт в Москве. – 2009. – 927 с.; Стецковский Ю. История советских репрессий. В 2 т. – М., 1997. – Т. 2.

¹³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 / Под ред. С.Красильникова. – Новосибирск, 1992; Шашков В.Я. Спецпереселенцы в Мурманском регионе. – Мурманск, 1992.

¹⁴ Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М.: Наука, 1991; Репрессированная наука / под ред. М.Ярошевского. – М., 1991; Трагические судьбы: репрессированные учёные АН СССР. – М., 1995; Коржихина Т. Извольте быть благонадежны – М.: Рос. Гос. Дум. Ун-т., 1997.

¹⁵ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА. 1937–1938 гг. – М., 1998; Корольченко А.Ф. Выбитый генералитет. – Ростов н/Д. 2000; Печенкин А.А. Военная элита СССР в 1935–1939 гг. Репрессии и обновление. – М., 2003.

¹⁶ Павлов Д.Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов. – М., 1999.

¹⁷ Степанов В. Свидетельство обвинения. В 3 т. – М., 1993.

¹⁸ Репрессии против поляков и польских граждан (под ред. А.Э.Гурьянова). – М., 1997.

¹⁹ Наказанный народ. Репрессии против российских немцев (ред.-сост. И.Л.Щербакова). – М., 1999; Плохотнюк Г.Н. Российские немцы на Северном Кавказе. – М., 2001.

²⁰ Джуха И.Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006.

²¹ Ваксберг А. Царица доказательств. Вышинский и его жертвы – М.: АО «Книга и бизнес», 1992. – 351 с.; Ковалёв В. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М.: «Норма», 1997. – 288 с.; Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – 270 с.; Столяров К. Палачи и жертвы – М., 1997; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999; Мозолин О.Б. Право на репрессии... – М., 2006; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.; Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома. – М., 2001.

²² Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск, 2000; Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг. Взгляд на неизвестное. – М., 2001; Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930-х гг. – М., 2004; Демографическая модернизация России, 1900–2000. – М., 2006.

²³ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004.

²⁴ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 192; Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности. – М., 2006; Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер). – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве. – 2009.

²⁵ Жуков Ю.Н. Репрессии и Конституция СССР 1936 г. // Вопросы истории. – 2002. – № 1; Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // Неизвестная Россия. – М., 1992. –Т. 2. – С. 272–281.

²⁶ Муранов А.И., Звягинцев В.Е. Досье на маршала. – М. 1999. – С. 137.

²⁷ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2003; Ваксберг А.И. Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну. – М., 2003. – 491 с.

²⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур. – М. 1996

²⁹ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве. – 2009. – С. 3

³⁰ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 248

³¹ Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома. – М., 2001. – С. 87

³² Петров Н. Деякі тенденції у сучасних дослідженнях з історії радянських каральних органів і репресивної політики / Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 187

³³ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 266.

³⁴ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза; Эксмо, 2007; Жуков Ю.Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус, 2008.

³⁵ Петров Н. Деякі тенденції у сучасних дослідженнях з історії радянських каральних органів і репресивної політики / Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 186.

³⁶ Роговин В. 1937 г. – М.: Эксмо, 1996. – С. 10.

³⁷ Панарин А. О державнике-отце и либеральных носителях эдипового комплекса: К 50-летию со дня смерти Сталина // Москва. – 2003. – № 3. – С. 136.

³⁸ Баландин Р., Миронов С. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва – М.: Вече, 2003. – 480 с.

³⁹ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006; Баландин Р., Миронов С. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва. – М.: Вече, 2003 и др.

⁴⁰ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В.Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. – 2010. – С. 14.

⁴¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999.

⁴² Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 196.

⁴³ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 15.

⁴⁴ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 52.

⁴⁵ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 56.

⁴⁶ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 38.

⁴⁷ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 193.

⁴⁸ Козлов В. Феномен доноса // Свободная мысль. – 1998. – № 4. – С. 111.

⁴⁹ Демографическая модернизация России, 1900–2000. – М., 2006.

- ⁵⁰ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008. – С. 286, 328.
- ⁵¹ Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М.: Наука, 1991. – 296 с.
- ⁵² Ковалёв В. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М.: Издательство НОРМА, 1997. – 288 с.
- ⁵³ Коржихина Т. Извольте быть благонадёжны. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 372 с.
- ⁵⁴ Коровин В. История отечественных органов безопасности. – М.: Издательская группа Норма-Инфра, 1998. – 256 с.
- ⁵⁵ Репрессированная наука /под ред. М. Ярошевского. – М., 1991; Трагические судьбы: репрессированные учёные АН СССР. – М., 1995; Литвин А.Л. Без права на мысль. – Казань, 1994.
- ⁵⁶ Куликов К.И. Дело «СОФИН». – Ижевск, 1997.
- ⁵⁷ Наказанный народ. Репрессии против российских немцев (ред.-сост. И.Л.Щербакова) – М., 1999; Плохотнюк Т.Н. Российские немцы на Северном Кавказе – М., 2001.
- ⁵⁸ Репрессии против поляков и польских граждан (под ред. А.Э.Гурьянова) – М., 1997.
- ⁵⁹ Джуха И.Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006. – С. 396–397.
- ⁶⁰ Кропачев С.А. Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 168.
- ⁶¹ Костырченко Г.В. В плену у красного фараона. – М., 1994; Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм – М. Международные отношения, 2003; Левашов В.В. Убийство Михоэлса. – М., 1998; Ваксберг А.И. Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну. – М., 2003. – 491 с.
- ⁶² Радзинский Э.С. Сталин. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2007.
- ⁶³ Платонов О.А. Терновый венец России. – М.: Родник, 1996.
- ⁶⁴ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М. Международные отношения, 2003.
- ⁶⁵ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг. Взгляд в неизвестное. – М., 2001.

⁶⁶ Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск, 2000.

⁶⁷ Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930–х годов. – М. 2004.

⁶⁸ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В.Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С. 14.

⁶⁹ Население России в XX веке. В 3 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 318.

⁷⁰ Население России в XX веке. В 3 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 318.

⁷¹ Там само. – С. 320.

⁷² Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки – Новосибирск, 2000. – С. 118; Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930–х годов. – М., 2004. – С. 161.

⁷³ Канн А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 132.

⁷⁴ Ювілей політ бандитизму в Східній Європі (інтерв'ю з професором кафедри історії Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольта Йоргом Баберовскі) // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48. – 15 грудня. – С. 21.

⁷⁵ Канн А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 123.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ДИДАКТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Підручники з історії є важливим компонентом формування суспільної свідомості. Разом з тим вони «індикатор масової історичної свідомості»¹. Ці дві категорії поєднані між собою замкнутим колом. Оскільки навіть у розвинених демократіях зміст підручників у більшій чи меншій мірі визначається пануючою державною ідеологією, своєрідним державним замовленням. В свою чергу, цей зміст впливає і на свідомість громадян держави, формуючи комплекс знань, уявлень чи стереотипів про історію свого народу чи сусідів. Далі вже сформований комплекс уявлень – масова історична свідомість (хоч підручники є далеко не єдиним джерелом її формування) впливає на творення нових дидактичних матеріалів, підтримуючи або ж блокуючи ті ідеї, які співпадають чи ідуть в розріз з нею.

Однією із складових масової історичної свідомості є формування образу «іншого», тобто представників іноетнічних груп в середині суспільства, іноземців або іншої держави в цілому і в дискурсі підручників зокрема. Ця тема наразі є доволі популярною. Яскравим прикладом чого є наукові форуми, дискусії, публікації, присвячені цьому питанню².

В такому контексті цікавим видається прослідкувати рецепцію «іншої» історії в дидактичній літературі країни-сусіда – Російської Федерації. Йдеться про представлення України, української історії в шкільних та вузівських підручниках з історії.

Перед тим як перейти до характеристики дидактичних матеріалів варто згадати про саму систему шкільної історичної освіти в Росії. До 1993 року в цій країні існувала лінійна система викладання історії в школах, тобто матеріал від молодших до старших класів подавався по висхідній лінії від найдавніших

часів до сучасності (подібна система функціонує нині й в Україні). Згодом в школах Росії та в інших колишніх радянських республіках, зокрема в Латвії й Литві, у викладанні історії був здійснений перехід на концентричну систему. Вона передбачає вивчення всього курсу історії до 8–9 класу, а в 10–11 класах викладання історії знову починається від найдавніших до сучасності але вже на більш поглибленій методологічній основі³.

Сюжети, в яких так чи інакше висвітлюються події української історії, представлені в курсі «Отечественная история». В рамках роботи над даною публікацією проаналізовано понад сто шкільних та вузівських підручників з історії, публікованих впродовж 1993–2007 рр. Нижня хронологічна межа визначена запровадженням нової системи викладання історії, верхня є довільною і не претендує на певну закономірність. Матеріал, викладений в них, охоплює період від найдавніших часів до поч. ХХІ ст. В близько 80 % підручників присутні сюжети з української історії⁴. В решті підручників такі сюжети відсутні. Йдеться в основному про підручники, що охоплюють період ХІХ–ХХ ст.

Варто відзначити, що існують ряд вузлових моментів, якими обмежено представлення української історії в російських підручниках: 1) Найдавніші часи. Київська Русь; 2) Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького; 3) період Руїни; 4) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 5) революційні події 1917–1920-х рр.; 6) голод 1932–1933 рр.; 7) події ІІ Світової війни. Якщо розмістити ці блоки за ступенем детальності їх висвітлення, отримаємо наступний перелік: 1) Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького; 2) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 3) Найдавніші часи. Київська Русь (йдеться про «до київський» період на українських теренах а також Галицько-Волинську державу); 4) період Руїни; 5) голод 1932–1933; 6) революційні події 1917–1920-х рр.; 7) події ІІ Світової війни.

Проаналізуємо тепер означені сюжети, залучивши хронологічний принцип. В багатьох російських підручниках при висвітленні вітчизняної історії не робиться територіального розмежування між українською та російською історією. Відтак, історія Причорноморських грецьких міст-держав, а також історія

протодержавних формувань скіфів, сарматів розглядається в рамках російської історії і трактується відповідно. Те ж саме стосується Трипільської культури⁵ а також інших подій раннього середньовіччя на українських теренах: готи, гуни, Черняхівська культура⁶.

В частині підручників під давнім, древнім періодом розуміється рання історія Східних слов'ян та початки Київської Русі. Остання трактується як частина російської історії і, зрідка, як спільний період ще й для української та білоруської історії. Визнається також існування єдиної давньоруської народності.

В загальному контексті російської історії в підручниках розглядається також Галицько-Волинське князівство. Ця держава, як зазначають окремі автори, разом із Володимиро-Суздальським князівством зберегла традиції державотворення на східнослов'янських теренах. Серед іншого, піднесенню Галицько-Волинського князівства було опосередковане сприятливим кліматом та родючими ґрунтами⁷. Один із галицько-волинських князів – Данило Галицький згадується в кожному з епізодів, присвячених цьому державному утворенню. У візії авторів підручників він один із самих сильних володарів⁸. Серед головних акцентів у характеристиці князя виокремлюється його коронація королівською короною, здійснена папським легатом. Втім, як наголошується, він протистояв просуванню католицизму на Схід і всіляко перешкоджав місіонерській діяльності ватиканських посланців⁹. Коронація Данила, а відтак, обрання ним західного вектору розвитку мали для його держави катастрофічні наслідки, що врешті-решт призвело до її зникнення з політичної мапи. В такому контексті прозахідній політиці Данила протиставляється політика іншого володаря – Олександра Невського, який «извлек уроки из событий в Галицко-Волынском княжестве»¹⁰ та не лише не прийняв підтримку папської курії, але й вступив на шлях жорсткої військової конфронтації з католицькими рицарськими орденами¹¹.

Період XIV–XVI ст. української історії не представлений в російських підручниках. Трапляються поодинокі згадки про перехід території Південної Русі під литовську зверхність, а також

про формування української народності в XV ст. та виникнення назви «Україна»¹².

Наступний тематичний блок з української історії, який найбільш повно презентований у дидактичній літературі, стосується подій Визвольної війни (1648–1657 рр.). Аналіз підручників виявив, що інтерпретація в них означених подій в цілому мало чим відрізняється від системи поглядів, вироблених в рамках радянської історіографії. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України»¹³, або ж «украинская автономия», «фактически независимое государство», «российский протекторат».

Події війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Для кращого розуміння учнями матеріалу часом робиться короткий екскурс в передісторію подій Хмельниччини, ранню історію козацтва. Так, про існування козацтва на території України згадано XVI століттям, але лише в загальному контексті історії козацьких формувань на окраїнах Московської держави – донських, терекських, яїцьких, сибірських козаків¹⁴, хоча іноді згадується про Запорозьку Січ як своєрідну «козацьку республіку». При характеристиці перших козацьких повстань К.Косинського, С.Наливайка, Гуні акцент робиться на їх причинах, в основному це «потрійний гніт», що терпіло українське населення, в рамках якого заборонялося «разговаривать на родном языке», а також соціальна та релігійна його складові. В рамках останньої в окремих підручниках згадується про релігійні утиски православного населення Речі Посполитої – «особенно зверстоввали униаты», відзначили автори одного із підручників¹⁵. Згідно із думкою іншого автора, умови життя в тодішній Україні і без кріпосницького гніту були значно гіршими ніж в Московській державі¹⁶. Перші козацькі повстання, зорганізовані православними «русскими пассионариями»¹⁷, були направлені не лише на звільнення від Польщі, але й зближення з Росією, «видели в России опору»¹⁸. Разом з тим в підручнику Л.Гумільова поряд з тезами про заснування Січі «руски-

ми пассионарними», натрапляємо й на таку: «...безграмотные казаки не понимали различия между православием и католицизмом... была принадлежность «свои»¹⁹.

В більшості робіт прослідковується твердження, що, зрештою, не суперечить канонам радянської історіографії про віковічні прагнення українців до возз'єднання з Росією. Яскраво ця теза прослідковується у підручнику 2007 р.: «Украинцы мечтали о независимости от Польши, свободной от крепостной неволи жизни. Нередко их взоры обращались на восток к единой, православной, близкой по культуре и языку России»²⁰. До прагнень українців, як до об'єктивних передумов возз'єднання долучались і інші. Серед них спільна «суперетнічна приналежність»²¹ а також такий фактор як «збирання земель», «возвращение прародительских отчин»²². У XVIII ст. з'являється можливість входження частини земель, що входили до Київської Русі, а пізніше були захоплені Польщею і Литвою²³, вказується при цьому на безальтернативності вибору для українців, які мали об'єднатися з російським народом, аби разом нести тягар спільної історії²⁴. Возз'єднання, згідно тексту деяких підручників, хотіли не лише українці, але й самі росіяни, які відчували моральний обов'язок у спасінні православних українців²⁵. «Этот моральный долг остро ощущался многими россиянами, начиная с царя... Россияне не могли спокойно наблюдать ополчание православных украинцев»²⁶. Задля доведення своїх намірів, уряд вже на ранньому етапі війни активно допомагав продовольством, зброєю. Згодом до повсталих долучилися загони донських козаків, російських селян та міщан²⁷.

Кульмінаційною подією війни стала Переяславська рада. Її природа визначається по-різному – від одностайного схвалення, акту народної волі до простої політичної угоди, що визначала приєднання на правах автономії²⁸.

Значної уваги в підручниках приділено Богдану Хмельницькому. Він постає як талановитий полководець, дипломат, освічена людина, знавець мов а також далекоглядний політик, що мав усі якості вождя, зокрема, вміння лавірувати. Втім, не був він позбавлений й певних авантюричних рис: «Хмельницкий гро-

зился, когда был разгорячен вином, сломать Московию, когда его княжество разрастется до Вислы, а он станет единовластным самодержцем русским...»²⁹.

Наслідки подій 1648–1654 рр., які так чи інакше розкриваються в дидактичній літературі, можна розділити на декілька категорій: а) позитивні для України, б) позитивні для Росії, в) негативні для України. Позитивні наслідки для України варіюються в підручниках від поміркованих – «збільшення козацького реєстру»³⁰ та отримання Україною автономії³¹ до пафосних на кшталт: «огромное значение», «спасение от порабощения»³². В окремих епізодах прослідковується риторика, характерна для радянської історіографії про «об'єднання двох братніх народів» або «воссоединение цементировало дружбу двух братских народов... Открывало перспективы для вхождения всей территории Украины в состав России»³³. Зокрема, наголошується на добровільному входженні України до складу Московського царства з екстраполяцією на сучасність, що є рисою багатьох російських підручників, «а не порабощения ее москалями как представляют украинские националисты прошлого и нынешнего времени»³⁴. Трапляються також й дещо курйозні висновки, зокрема про створення Хмельницьким «вильной Украины» та запровадження жовто-блакитного стягу як одного із її символів³⁵.

Відзначено також і негативні наслідки союзу з Московським царством, які в основному зводилися до втручання царського уряду у внутрішні справи України, що викликало невдоволення місцевих жителів³⁶. Відмічено про різницю в політичних системах України й Московської держави, яка полягала в самосприйнятті козаків як вільних підданих, яких цар трактував своїми холопами³⁷. Один із авторів наголошував на суперечливості твердження про однозначно позитивний вплив на Україну приєднання до Москви, оскільки у них були зовсім відмінні культурні і релігійні середовища. Населення України не знало самодержавства і користувалося значно ширшими свободами й привілеями, яких не було в Московській Русі³⁸. Виокремлено також значний позитивний вплив союзу з Україною на подальший хід російської історії. То були, передусім, стратегічні вигоди – мож-

ливість повернення територій, втрачених в часи останньої війни з Річчю Посполитою³⁹, перспектива розпочати війну за вихід до Балтійського моря, а також більш далекосяжні наслідки – інтелектуальний вплив українського духовенства, розвиток контактів з країнами Західної Європи. Зазначається також, що боротьба за Україну допомогла Московському царстві стати в перспективі великою європейською державою⁴⁰.

Доба після Хмельницького, або період Руїни також знайшов відображення в російських підручниках. Тут він ніяк не означений, або ідентифікований за допомогою таких термінів як «сму́та» чи «сумя́тица»⁴¹. В основному ці події трактуються як відхід від попередніх досягнень у російсько-українських відносинах. Діяльність гетьманів від Виговського до Самойловича розглядається як зрадницька. Їй протиставляється політика їхнього попередника Хмельницького, якого також у свій час схилили до зради представники інших держав, передусім Польщі та Османської імперії, втім, він не піддався⁴². В більшості підручників вибудовується антагоністична схема. З одного боку якої гетьмани-зрадники, пропольська козацька старшина, яка мріє про повернення старих порядків, з іншого – народ, що рішуче протистойть будь-яким спробам антиросійської політики своїх очільників і в разі потреби піднімається на повстання⁴³. Діями зрадливих гетьманів та старшини рухали егоїстичні вузькостанові інтереси, народ же розумів доленосність українсько-російського союзу, дружби між народами та неможливість існування поза ним. Варто процитувати один із типових епізодів: «Воссоединение подверглось испытанию после смерти Хмельницкого. Булава оказалась у старшин польской ориентации. Вопреки воле украинских селян и горожан они пытались разорвать узы, воссоединяющие Украину и Россию. Корыстные интересы части старшин вступали в противоречие с коренными интересами украинского народа»⁴⁴.

Втім, існують спроби пояснити події Руїни не лише категоріями «вірність-зрада», але й через усвідомлення різниці українських і російських політичних традицій. Як зазначив один із авторів, нащадки Хмельницького, які звикли до «золотих воль-

ностей» Речі Посполитої, змінювали політичний курс, відчувши «тяжесть московского самодержавия»⁴⁵. Ця різниця в політичних традиціях та устрої обернулися розходженням у трактуванні прав і вольностей. Для козаків вони були даровані Богом, для царського уряду статус України був «результатом Государева пожалования снизошедшего до челобития «новых холопушек. Царь дал, царь может и взять»⁴⁶.

Наступний сюжет української історії, що знайшов своє відображення в підручниках міститься в розділах про зовнішню політику Російської держави на початку XVIII ст. Йдеться про події Північної війни, постать гетьмана Мазепи. Гетьман згадується в понад тридцяти з проаналізованих підручників. Слід відзначити, що в деяких із них інформація про Мазепу повністю відсутня, хоч в матеріалах і йдеться про події Північної війни та Полтавської битви. В цілому, загальна схема описуваних подій доволі однотипна і різниться певними нюансами в окремих роботах. Карл XII повірив запевненням гетьмана про значну підтримку козацького війська та повсталого проти Москви населення. Натомість замість очікуваних (в різних підручниках від 30 до 50 тис.) гетьман привів лише незначну кількість. Вона варіюється від «небольшого отряда», декількох сотень, 1, 2, 5, 3, 4, 8, 10 тис.⁴⁷ Конкретизація і означення тих, хто перейшов на бік Мазепи також різна. В одних випадках це сердюки – особиста охорона гетьмана, Батуринський полк чи просто «кучка припешников»⁴⁸. Трапляються й безоціночні судження: «Мазепа с верными ему войсками присоединился к шведскому королю... Петр I объявил казаков изменниками»⁴⁹.

В одному з видань автор наголошує, що Мазепа привів до короля 3 тис. війська, але зробив це обманом через запевнення, що веде їх проти Карла⁵⁰. Хоч в такому разі залишається не зовсім зрозумілою така мала кількість тих, хто виголосився виступити проти шведів, зважаючи на тезу про всенародну війну проти них, яка домінує в підручниках.

В сюжетах про Мазепу, так як і в попередніх про Руїну знову спостерігаємо застосування категорій «вірність-зрада». Антиросійській політиці гетьмана і козацькій старшині проти-

стояв народ, який «не поддержал изменника и оказал решительное сопротивление агрессору»; «одвернулись от предателя и остались верны России»⁵¹.

Особа самого гетьмана характеризується від емоційних означень «коварный, лицемерный»⁵², «авантюрист, правдами неправдами добывший гетманскую булаву»⁵³ до майже хрестоматійного «изменник», «изменивший гетман», що супроводжують ім'я Мазепи чи не в кожному підручнику.

Плани гетьмана висвітлюються по-різному. За однією з версій, він хотів повернути Україну до складу Речі Посполитої, відірвавши її від Росії. За іншими – Мазепа «мечтал о шведском вассалитете, где бы он был фактически независимым монархом», «хотел независимой Украины», «мечтал о Великом Княжестве Украинском во главе с самим собой»⁵⁴. Задля підсилення негативних конотацій особи гетьмана згадується, що він разом із шведами палив села і вбивав мирних жителів⁵⁵. Деякі автори також не забувають нагадати про жовто-блакитний стяг Мазепи, який є похідним від кольорів шведського прапора⁵⁶.

Викладеною схемою інформація про гетьмана Мазепу обмежується, доповнюючись в деяких підручниках згадками про взяття Батурина, проголошення анафеми. Один раз згадується класичний сюжет про любовні пригоди майбутнього гетьмана при королівському дворі та його відносини з Мотрею Кочубей.

Ніщивний образ гетьмана підкріплюється описами сцен його втечі після Полтавської битви. Промовистими, зокрема, є два наступних фрагменти: «Карла XII окровавленного еле унесли из поля боя, рядом, спасаясь бегством от преследования, скакал с несколькими казаками Мазепа»⁵⁷; «Карл XII бежал из-под Полтавы ко Днепру. С ним находился Мазепа, который успел захватить с собой два бочонка золота»⁵⁸.

Подальші згадки про історію України в російських підручниках відносяться аж до початку ХХ ст.⁵⁹ Українські справи розглядаються в контексті революційних подій 1917–1920-х рр. Ці сюжети з української історії подаються переважно як суто інформаційні ремарки без помітного емоційного забарвлення, хоч подекуди і не позбавлені певних оціночних суджень. В під-

ручниках наголошується, що бездіяльність та слабкість Тимчасового уряду призвела до активізації політичного життя в національних окраїнах колишньої Російської імперії, в тому числі і в Україні, та стимулювали дедалі радикальніші сепаратистські прояви. Проти такої політики уряду, зокрема, виступили кадети і, на знак протесту проти проголошення автономії УНР, вийшли з нього. В автономній Україні діяли «буржуазно-націоналістические» Центральна Рада, а також Директорія та уряд Скоропадського⁶⁰.

Наступна сторінка української історії – голодомор 1932–1933 рр. згадується у переважній кількості російських вузівських та шкільних підручників з історії, в яких висвітлюється період ХХ ст. В таких сюжетах, як правило, виокремлюється три категорії: причини голоду, територія поширення та наслідки (кількість загиблих). Серед причин автори вбачають природні катаклізми – засуха, недорід⁶¹, економічні фактори – «просчет в аграрной политике»⁶², надмірний експорт⁶³ а також політичні чинники. Щодо них, автори наголошують на штучному характері голоду, свідомо організованого владою⁶⁴ і навіть як акт помсти Сталіна за опір колективізації⁶⁵.

В усіх підручниках, де згадується тема голоду, наголошується на його поширенні на території Уралу, Поволжя, Кубані, України, Казахстану. Часто конкретизація території опускається, замінюючись визначенням «аграрні райони СРСР», «обширна територія» та ін. В окремих випадках особливо наголошується на Україні, яка найбільше постраждала від голоду. Кількість його жертв подається різна: від 750 тис. до 15 млн. по усій території СРСР без поділу на регіони. В окремих підручниках зазначено кількість жертв серед населення України, але з приміткою «по данным украинских историков».

Варто окреслити ще одну сторінку української історії, відображену, хоч і дуже фрагментарно, в дидактичній літературі. Це період II Світової війни, зокрема діяльності ОУН–УПА. Характеристика останньої подана в загальному контексті огляду колабораціоністських формувань на території Східної Європи. В переважній більшості підручників ОУН–УПА – суто колабора-

ціоністська організація, профашисти, що грали на русофобських настроях та лише формально вели війну на два фронти, зосереджуючись в основному на протистоянні з Червоною армією. Разом з тим робиться спроба зрозуміти підґрунтя антирадянських настроїв на ново приєднаних західних територіях СРСР, що зрештою призвели до збройної боротьби. Серед причин, зокрема названо репресивну політику радянських властей до місцевого населення.

Аналіз комплексу дидактичної літератури Російської Федерації виявив, що українська історія рідко виступає самостійною категорією її сюжети включені, як правило, в загальноросійський контекст як в територіальному аспекті так і по відношенню певних подій, явищ, персоналій. При цьому виділяються декілька тематико-хронологічних блоків. Найбільша увага приділена раньомодерному часу, зокрема, подіям Хмельниччини, історії Гетьманщини, що є продовженням ще радянської історіографічній традиції.

Наразі виділяються дві тенденції у висвітленні українських сюжетів в підручниках. Їх автори продовжують оцінювати події, явища, персоналії української історії категоріями «вірність-зрада» або ж шукають нових прийомів, що ґрунтуються на врахуванні нових викликів сучасних реалій.

¹ Бомсдорф Фальк, Бордюгов Геннадий. Учебники истории: носители стереотипов, памяти о конфликтах или источник для взаимопонимания // Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003. – С. 10.

² Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – Київ, 2008; Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003; Историки читают учебники истории: Традиционные и новые концепции учебной литературы. – М., 2002; Гирич І. Рецидиви синдрому «історичних народів», або як деякі сучасні німецькі історики дивляться на українські підручники з історії // Молода нація.

– 2006. – № 2 (39). – С. 58–83; Гирич І. Висвітлення деяких питань історії Другої світової війни в українських підручниках: імперський погляд // Історія та правознавство. – Липень 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 81–91; Курукин И. Гетман Мазепа – портреты в разной технике // Отечественные записки. – 2007. – № 1(34). – С. 118–137; Janmaat J.G. «The «Ethnic Other» in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians» // Compare: a Journal of Comparative Education. – Vol. 37. – № 3. – P. 307–324.

³ Никулина Н. Методика преподавания истории в средней школе. – Калининград, 2000. – С. 22–24.

⁴ Такі сюжети містяться в 90 із проаналізованих підручників. История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998; Анисимов Е.И., Каменский А.Б. Россия в XVII – п.п.XIX в.: История. Историк. Документ: Экспериментальное пособие для старших классов. – М.: Мирос, 1994; Борисов Н.С. История России с др. времен до конца XVII века: учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2005; Боханов А.Н. История России (XIX–XX в.). Учебник для 8–9 кл. – М.: Русское слово, 1998; Боханов А.Н. История России XIX в. Учебник для 8 класса основной школы. 3-е изд. – М.: ТИД «Русское слово», 2003; Буганов В.И. Зырянов П.Н. История России: конец XVII–XIX в: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Под ред. А.Н. Сахарова. – М.: Просвещение, 1995; Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. История России: XIX – нач. XX в. 8 класс. Учебник. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004; Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М.: Дрофа; Наталин, 1996; Данилов А.А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений / А.А.Данилов, Л.Г.Косулина. 4-е изд., стереотип. – М.: Дрофа; Издательский образовательный центр «Ведипринт», 2003 (2005, 2007); Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. основной школы. – М.: Баласс, 2003(2007); Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России с древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М.: ЦГО, 1998; Данилов А.А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М.: ГИЦ ВЛАДОС. – 1997; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История государства и народов России с древнейших времен до начала XVI в.: Учебник для 6 кл. общеобразовательных учебных заведений. 2-е изд. стереотип. – М.: Дрофа, 2001; Данилов А.А. История государства и народов России XIX в. Учебник для 8 кл. 2-е изд., 2002; Данилов А.А. История государства и XX век. Учебник для 9 кл. 3-е изд., 2003; Дмитриенко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А. История Отечества. XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. 4-е изд. – М.: Дрофа, 2000; Долуцкий И.И. Отечественная история XX век. Ч. I, II. Учебник для 10 кл средней школы. – М.: Мнемозина, 1994 (1998), 2000; Жарова Л.Д., Мишина И.А. История Отечества. XX век. Учебник для 9 класса ос-

новой школы. 2-е изд., исправ. и дополн. – М.: ЦГО, 2002; Зуев М.Н. История России IX–XIX вв.: Пособие по отечественной истории 10–11 кл. – М.: Дрофа, 1995; Зуев М.Н. История России XX век. Пособие по отечественной истории для 10–11 кл. – М.: Дрофа, 1995; Зуев М.Н. Отечественная история: Учебное пособие для старшеклассников и поступающих в вузы в 2-х кн. – М.: Оникс, 2003; Ионов И.Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2003; Волобуев О.В. История России XX в. – М.: Дрофа, 2004; Денисенко В.П., Измозин В.С., Островский В.П., Старуев В.И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб.: СпецЛиг, 2000; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флоринский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под ред. И.Я.Фроянова / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб.: «Макет», 1998; Загладин Н.В., Минаков С.Г., Козленко С.И., Петров Ю.А. История Отечества XX век.: Учебник для 9 класса общеобразовательных учреждений. 4-е изд. – М.: Русское слово, 2003 (2005); История. Справочник абитуриента / С.В.Новиков. – М.: АСТ, «Слово», 2001; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб.: Изд. дом Нева, 1997; Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М.: АСТ–ПРЕСС ШКОЛА, 2002; Левандовский А.А. История России XX – нач. XXI века: Учебник для 11 кл. общеобразовательной школы. 8-е изд. – М.: Просвещение, 2003; Моряков В.И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. Т. I–III. – М.: Манускрипт, 1993; Орлов А.С. История России XVI–XIX в. 7-й кл. Учебник. – М.: Велби, Проспект, 2004; Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М.: Простор, 1997; Островский В.П. История России XX век: 9-й кл. Учебник для общеобразовательных учреждений / В.П.Островский. – М.: Астель, 2004; Отечествоведение: Учебник для старших классов. – М.: Захаров, 2004; Павленко Н.И. История России XVII–XIX вв.: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Н.И.Павленко, Л.М.Лященко, В.А.Твардовская, 2-е изд. – М.: Дрофа, 2002; Пашков Б.Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М.: Дрофа, 2000; Пашков Б.Г. История России XX век. 9 класс: Учебник для общеобразовательных заведений. – М.: Дрофа, 2000; Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М.: Просвещение, 2001; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М.: Просвещение, 2005; Пчелов Е.В. История России с древних времен до конца XVI века: Учебник для 6 класса основной школы. – М.: РС, 2002; Данилов А.А., Данилов Д.Д., Клоков В.А., Тырин С.В. Российская история с древнейших времен до начала XVI века. Учебник для 6 кл. – М.: С-инфо; Балас, 1999; Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М.: Но-

вый учебник, 2001 (2005); Сахаров А.Н., Боханов А.Н. История России XVII–XIX в. Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М.: РС, 2003; Черникова Т.В. История России IX–XVII в. Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Дрофа, 1997; Черникова Т.В. История России XVII–XVIII в.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Дрофа, 2000; Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX–XX в.): Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002; Барсенков А.С., Вдовин А.И. История России. 1917–2004: Учебник для поступающих в вузы. – М.: Аспект–Пресс, 2005; История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М.: Центр, 2001; История России с древних времен до конца XVII в. / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров. Отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М.: АСТ–ЛТД, 1997; История России с древнейших времен до конца XVII века / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров; отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М.: АСТ, 1996 (1997); История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л.В.Милов, П.Н.Зырянов, А.Н.Боханов; отв. ред. А.Н.Сахаров. – М.: АСТ–ЛТД, 1996 (1997); Карчалов В.В., Савельев Ю.С., Федоров В.А. История России с древних времен до 1917 г. – М.: РС, 1998; Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2–е изд, испр. и доп. – М.: ИТРК, 2005 (2002); Леванов Б.В. Чунаков А.В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М.: ИКФ Омега-Л, 2002; Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 1997; Отечественная история / И.Ю.Зорская, М.В.Зотова, А.В.Демидов и др.; Под. ред. М.В.Зотовой: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2002; Отечественная история: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев, В.М.Устинов, Ю.П.Кожяев. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998 (2002); Отечественная история: Учебник / Под общ. ред. Р.Г.Пихои. – М.: Рагс, 2005. (Учебник Российской государственной службы при Президенте РФ); Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А.А.Радугин. – М.: Центр, 2003; Отечественная история (1917–2001): Учебник / Отв. ред. проф. И.И.Узнарв. – М.: Гардарики, 2002 (2004); История России. В 2 т. – Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А.Н., Морозова Л.Е., Рахматулин М.А. – М.: АСТ, 2007; История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4–е издание. – М.: Высшая школа, 2007; Политическая история Российского государства: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев, В.М.Устинов, А.А.Чернобаев. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998; История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М.: Велби, Проспект, 2007; Терещенко Ю.Я. История России XX – нач. XXI в. – М.: Филологическое общество «СЛОВО», 2004; Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В. Русская история с древних времен до наших дней. 5–е изд. – СПб.: Лань, 2004; Федоров В.А., Моряков В.И., Щетинов Ю.А. История России с древнейших времен

до наших дней. – М.: КноРус, 2006; Фортунатов В.В. Отечественная история для гуманитарных вузов. – СПб.: Питер, 2007; Щетинов Ю.А. История России XX в.: Учебное пособие. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 1999; Шинкарук С.А., Синова И.В. История Отечества (862–1917): Справочное учебное пособие для студентов вузов, 6-е изд. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Флоринский М.Ф. Отечественная история (до 1917 г.): Учебное пособие / Под ред. Фроянова. – М.: Гардарики, 2005; Потатуров В.А., Тутусова Г.В., Гурина М.Г. История России. – М.: Академпроект, 2002; Сахаров А.Н., Буганов В.И. История России с древних времен до конца XVII века. – М.: Просвещение, 2007; Андреев И.А., Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М.: Изд-во Мнелюзина, 2007; Загладин Н.В., Симония Н.А. История России и мира. 10 кл. – М.: РС, 2007; История: Учебник для 10 кл. / А.В.Чудинов, А.В.Гладышев, Ю.Г.Степанов и др. – М.: Академия, 2006; Журавлева О.Н., Пашков Т.И., Кузин Д.В. История России: 10 кл. – М.: Вентана-Граф, 2007; Левандовский А.А. История России XVIII–XIX в.: Учебник 10 кл. – М.: Просвещение, 2007; Сахаров А.Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М.: Просвещение, 2006; Пчелов Е.В. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. основной школы. 5-е изд. – М.: РС, 2006; Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007; Степанищев А.Т. История России IX–XVII веков: От российской государственности до российской империи. Учебное пособие. – М., 2007; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История. Государство и народы России. 9 кл. – М.: Просвещение, 2007; Алексахина Л.Н., Данилов А.А., Косулин А.Г. Россия и мир в XX – нач. XXI в. 11 кл. Учебник для общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2007; История России. XX век. 9 кл. / О.В.Волобуев, В.В.Журавлев, А.П.Ненароков, А.Т.Степанищев, 6-е изд. – М.: Дрофа, 2007; Якименко Б.Г. История отечества: ч. II. XVI–XVIII в. Учебник для 10 кл. – М.: ЦГО, 2003; Шестанов В.А., Горинов М.М., Вяземский Е.Е. История Отечества XX – нач. XXI века: учебник 9 кл. 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006; Ванькова А.Б. Долотова И.А., Родионов О.А. История России: ч. 2. XVII–XVIII в. Учебник для 7 кл. – М.: ЦГО, 2002.

⁵ История Руси с древнейших времен до Петра. Пособие для средней школы. – М., 1998.

⁶ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений. – М, 1996; История России с древних времен до конца XVII в. / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров. Отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М., 1997.

⁷ Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 79.

⁸ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов. – СПб., 1998. – С. 24.

⁹ Денисенко В.П., Измозин В.С., Островский В.П., Старуев В.И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб., 2000. – С. 19; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 24; Данилов А.А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М., 1997. – С. 40; История Руси с древнейших времен до Петра I. – С. 132.

¹⁰ Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 105.

¹¹ ¹ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 158–159. Образи Данила («западника») та Олександра («восточника») як представників двох полярних векторів розвитку яскраво виражені в роботах «свразійців», зокрема, Г.Вернадського, М.Клепініна (20-ті рр. XX ст.). Див. Шенк Ф.–Б. Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, покровитель, национальный герой (1263–2000). – М., 2007. – С. 261–263.

¹² Див. напр.: История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М., 2007. – С. 257;

¹³ Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

¹⁴ Данилов А.А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А.Данилов, Л.Г.Косулина. 4-е изд., стереотип. – М., 2003. – С. 7.

¹⁵ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 311.

¹⁶ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М., 1996. – С. 269.

¹⁷ Там же. – С. 273.

¹⁸ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 89.

¹⁹ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М., 1996. – С. 268.

²⁰ История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М., 2007. – С. 257.

²¹ Гумилев Л.Н. От Руси до России. – С. 283.

²² Андреев И.А. Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М.: Изд-во Мнелюзина, 2007. – С. 144.

²³ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 546.

²⁴ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 107.

²⁵ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы / Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 310.

²⁶ Леванов Б.В. Чунаков А.В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М., 2002. – С. 189.

²⁷ ¹ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М., 2001. – С. 96.

²⁸ Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. – М., 2001. – С. 158; Сахаров А.Н. Боханов А.Н. История России XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 80.

²⁹ Черникова Т.В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М., 1997. – С. 323.

³⁰ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс. – С. 284.

³¹ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов. – М., 2005. – С. 70.

³² Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 148.

³³ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 220.

³⁴ Потатуров В.А., Тутусова Г.В., Гурина М.Г. История России. – М., 2002. – С. 193.

³⁵ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

³⁶ Данилов А.А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений. – М., 2007. – С. 118; Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2001. – С. 158.

³⁷ Ионов И.Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М., 2003. – С. 150.

³⁸ История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов. – СПб., 1997. – С. 147.

³⁹ Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 149.

⁴⁰ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

⁴¹ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. основной школы. – М., 2003. – С. 471; Черникова Т.В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М., 1997. – С. 327.

⁴² Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А.А.Радугин. – М., 2003. – С. 93.

⁴³ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 22; Сахаров А.Н. История России XVIII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 67; Данилов А.А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А. Данилов, Л.Г. Косулина. – М., 2003 (2005, 2007). – С. 119; Дмитриенко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А. История Отечества XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. – 4-е изд. – М., 2000. – С. 139.

⁴⁴ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 221.

⁴⁵ Андреев И.А., Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М., 2007. – С. 144.

⁴⁶ Там же. – С. 146.

⁴⁷ Данилов А.А., Косулина Л.Т. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М., 2005. – С. 208; Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

⁴⁸ История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

⁴⁹ Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М., 2001 (2005). – С. 237.

⁵⁰ Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁵¹ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 249; История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

⁵² История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л.В.Милов, П.Н.Зырянов, А.Н.Боханов; отв. ред. А.Н.Сахаров. – М., 1996. – С. 37.

⁵³ Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁵⁴ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. – С. 177; Моряков В.И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. – М., 1993. – С. 113.

⁵⁵ История России с древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А.Н., Морозова Л.Е., Рахматулин М.А. – М., 2007. – С. 558; Сахаров А.Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 135.

⁵⁶ Там же. – С. 135.

⁵⁷ Сахаров А.Н. Боханов А.Н. История России XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 124.

⁵⁸ Пашков Б.Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2000. – С. 15.

⁵⁹ Події другої половини – кінця XVIII ст. майже не фіксуються, трапляються поодинокі згадки про братів Розумовських, ліквідацію Січі 1775 р. XIX ст. представлене повідомленнями про діяльність декабристів на території України.

⁶⁰ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М., 2001. – С. 253; История. Справочник абитуриента / С.В.Новиков. – М., 2001. – С. 353; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб., 1997. – С. 365.

⁶¹ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 356.

⁶² Волобуев О.В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136.

⁶³ История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. – СПб., 1997. – С. 365; Долуцкий И.И. Отечественная история XX век. Учебник для 10 кл средней школы. – М., 1998. – Ч. I. – С. 358.

⁶⁴ Кацва Л.А История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 567; Волобуев О.В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136.

⁶⁵ Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX–XX вв.): Учебное пособие. – М., 2002. – С. 378.

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

«ЗРАДНИКИ МЕНІ НЕ ПОДОБАЮТЬСЯ»: **Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева** **з Оленою Апанович**

28 серпня 1996 року, Харків, III Міжнародний конгрес українців. Ми розмовляємо з Оленою Апанович.

Від колиски до Харбіна

Будьте ласкаві, пані Олено, розпочніть оповідь про себе від Вашої з'яви на світ Божий.

Народилась я 1919 року, 9 вересня в місті Мелекесі. Це зовсім випадково, тому що батько був залізничник. Більше трьох років ми не затримувалися на одному місці, обов'язково нас кудись переводили. Це колишня Самарська губернія, зараз Ульяновська область. Навіть така сімейна легенда була, що я ніби у вагоні народилася.

Щодо освіти. Один рік я вчилася в Москві у Всесоюзному інституті журналістики, але в 1938 році його закрили, оскільки там ректором, як з'ясувалося, був «ворог народу» Нобель його, я пам'ятаю, звали, соратник Леніна. Це було для нього якесь заслання перед тим, як знищити. Коли нам видавали студентські квитки, він усім потискав руку. Це був елітарний інститут і тільки перший набір після десятирічок. А до цього приймали лише з трирічним стажем журналістської, партійної чи комсомольської роботи. Умови навчання були дуже гарні. Але я туди потрапила випадково. Ми з одним хлопцем готувалися до складання випускних іспитів, і він тоді сказав, що от ти дуже любиш літературу (я тоді друкувала вірші в дитячих журналах) і мрієш мандрувати, так, каже, це інститут, який твої захоплення поєднує. Я подала документи, оскільки в атестаті все було відмінно. Тоді не було ще золотих медалей. Але все одно мені довелося там здавати російську мову і літературу. Отже мене прийняли. А коли інститут закрили, там таке творилося, групи змагалися, хто більше виявить ворогів народу. Там була страшна обстановка. Тих

9 осіб, яких прийняли з десятирічки, розіслали до інститутів тих міст, де ми кінчали десятирічку. А я жила в Харкові.

Взагалі, хочу розповісти, як моє життя проходило. Крім того, що я рік вчилася в Москві, була в евакуації, ще на три роки батька направили, як залізничника, працювати на КВЖД¹ в Харбін. Він був старшим ревізором залізниці, а потім навіть директором торгового агентства Радянського Союзу у Північній Маньчжурії. Ми повернулися в 1933 році. Тоді якраз Японія окупувала Маньчжурію, там були бої у нашу присутність, були переслідування радянських громадян, все це довелося пережити.

У Харкові я кінчала школу й інститут. Так що це для мене рідне місто. Зараз пишу велику книгу статей про історичне буття українського народу.

Як вона називається?

«Козацька енциклопедія для юнацтва». Це не класична енциклопедія. Матеріали розміщені там за абеткою. Я б могла написати історію українського козацтва. Але, якщо пишеш синтетичну, зв'язну історію, то доводиться жертвувати деталями, коли згадуєш про якусь персоналію, особистість чи подію. А енциклопедія дає можливість максимально зібрати інформацію і в той же час лаконічно розповісти все про людину, чи подію. Я підготувала різні статті, це може бути і сторінка, і 30 сторінок. Я вже чотири роки сиджу над цим.

Взагалі, коли мене вигнали з інституту...

З якого і коли?

Зараз розповім більш послідовно. Коли я повернулася з евакуації до Києва, то випадково потрапила в Центральний державний історичний архів.

Якого року це було?

Це був 1944 рік.

А чи не могли б Ви, орієнтуючись на послідовність, спершу децю докладніше зупинитися на Вашому побутуванні в Харбіні?

В Харбіні я була до 1933 року. Батька тоді навіть арешту-

¹ Абревіатура російською: Китайско-Восточная железная дорога.

вали. Ми їхали в спеціальному вагоні. З нами їхав також співробітник цієї залізниці – КВЖД. Як потім дізналися, він з НКВД, скритний був. Зумів так зробити, що його пропустили, а інших і нас затримали на станції Маньчжурія. А після цього 86-й роз'їзд – це вже був кордон СРСР. Затримали там, між іншим, і наших радянських митників. Там вже почалося переслідування радянських громадян. Нас тримали, я пам'ятаю, це вже давно не згадувала, в цьому вагоні. І не знали сім'ї, що ми затримані під виглядом того, що нас оглядали. Ви ж знаєте, там на паритетних засадах працювали. А потім був конфлікт у 1929 році². Після нього знову працювали на паритетних засадах: половина службовців – це радянські піддані, а половина – китайські. «Белые эмигранты», які там були Харбіні, як відомо, після Парижа їх там найбільше було, так вони приймали китайське підданство і там працювали. А ті, які колись будували цю КВЖД, приймали радянське підданство. А нам, приїжджим, що в посольстві збиралися, не дозволяли (хоч ми, діти, в одній школі вчилися), щоб ми з ними спілкувалися. Співали пісні, коли на свята збиралися в посольстві у вузьке коло. «Дайош Берлін, ми врзались в Харбін» – співали як провидці. Потім вже радянські війська були в Харбіні. Так там, я пам'ятаю, як нас вагонами випускали поліцейські, якийсь росіянин, вони були на службі в китайській поліції, з вусами такий, коли мама сказала старшому брату, щоб він вивів собаку, у нас така величезна вівчарка, дуже добра, то він дозволив. А ми бачили, що начальник цієї станції Авраменко...

Українське прізвище?

Так. Він по перону в цей час ходив. А в мене мама полька, а батько білорус, тому сестру Гертруда зовуть, брата звали Ро-муальд, так були ще Генріх, Вацлав. Уже потім стали називати Олена, Володимир, такі імена більш звичайні. Так він йому шепнув, що Апановичі арештовані. Той тоді посольство повідомив і нас випустили: коли ви там хочете розбиратися, чому ж сім'ї

² Захоплення Маньчжурськими військами в липні 1929 р. Китайсько-Східної залізниці, яка перебувала в спільному управлінні СРСР і Китаю. Радянські війська вторглися до Китаю і за протоколом грудня 1929 р. спільне управління КСЗ було відновлено.

затримують? І вже з нами тоді спілкувалися тільки наші радянські митники. Нас на радянському кордоні не оглядали, що ми там веземо. Це зараз прийшли до пам'яті такі деталі. Оце тоді з Харбіна ми повернулися до Харкова.

Евакуація

Батько розлучився з мамою моєю, всю сім'ю залишив, поїхав, ми не знали нічого про нього.

А куди поїхав?

Поїхав у Москву. Я кінчала школу тут, у Харкові, і поїхала в Москву. Оце рік провчилася в Москві, а після того нас, я Вам казала, порозподіляли по містах, де ми вчилися. Я в Харківський педінститут поступила і закінчила його – викладач російської мови й літератури.

В якому році Ви закінчили інститут?

В 1941 році. Причому, такий ще парадокс: я перші три класи вчилася в українській школі і погано російську знала. А коли ми приїхали в Харбін, а там все на російській мові, то я не все розуміла. Пам'ятаю, якось мене мама послала в лавку купити овочі, і коли я сказала «буряк», вони не могли зрозуміти. Мені виносили всі овочі і я повинна була пальцем ткнути. То батько навіть взяв вчителя. Китайську мову я також вчила. Там у нас був китаєць, який не знав російської мови. Він називав слово, а Козлов, навіть пам'ятаю прізвище, перекладав. Це дуже важко ці ієрогліфи, граматику було вчити. А потім я вже в російській школі вчилася, і в Москві – російською мовою, і так стала російськомовною.

Це не важливо. Важливо те, що Ви зробили для України.

Так. Мама померла в мене, коли мені було 16 років, здається, в дев'ятому чи десятому класі. Старший брат пішов працювати. Шість дітей залишилося. Батько не допомагав. А середній брат поступив на залізницю працювати, тому що квартира була «казённая» і нас могли з неї вигнати. Отже, я закінчила інститут і виїхала в евакуацію. Причому в Харкові щось таке творилося, виїхати неможливо, ніякої надії не було.

Зачекайте, будь-ласка. Ви інститут закінчили 1941 року, тобто з початком війни. Як до Вас прийшла звістка про неї?

Я пригадую такі деталі. Сумська – це головна вулиця, а Трінклера, по суті, паралельна, виходить. Там недалеко будинок письменників був, а наш будинок залізничників якраз навпроти Сумського базару. У нас була відносно велика квартира і ми збиралися там, готувалися до випускних екзаменів в інституті. Одна з подруг, пам'ятаю прізвище Циханович, пізніше прийшла. А ми радіо не слухали, працювали, готувалися дуже відповідально. Вона й каже, що я йшла через базар і бабки говорили, що війна почалася. Тоді викрадали документи для шпигунів і в мене викрали. Там був мій червоний диплом, паспорт і комсомольський квиток. Паспорт потім підкинули і комсомольський квиток, здається, диплома не було. То мені видали дублікат, але вже без червоних «корочок» цих. А далі була в евакуації.

Де саме Ви були?

Спочатку в Манкенті, це Південний Казахстан, а потім були в Башкирії, в Уфі. Там працювала в Башнаркомздраві інспектором і Башкирському радіокомітеті кореспондентом та інструктором радіомовлення. Голодували, сестра хворіла. Дуже тяжко було в цій евакуації. В 1944 році повернулася в Харків. Школа, де я вчилася, була майже навпроти інституту. Вона, як і інститут, були зруйновані. Наш будинок стояв, але в квартирі жили чужі люди. Сказали, що розтягли всі наші меблі. Знайомі їхали в Київ і нас умовили. Отак я переїхала до Києва. Це було того ж 1944 року.

Козакофілія

Оскільки я вчилася в інституті журналістики, то оформлялася журналістом в газету «Правда України». Там колега був і повинні були затвердити штати. Але якось ми йшли з однією знайомою, вона була дружиною Дядиченка Володимира Архиповича, історика. Потім, коли я перейшла працювати в Інститут історії, він був завідувачем моїм. Так ця Марія Дядиченко, коли ми йшли через площу Богдана Хмельницького, зараз вона вже зветься Софіївська, і там тоді був архів, каже: «Наш сусід Гус-

листий Кость Григорович призначений директором архіву. І він хоче набирати молодих співробітників. Давай зайдемо». Тоді була така тенденція директорами архівів призначати вчених, тому що архіви входили до відомства МВС, вони за всім слідкували. А я жодного розуміння не мала, що таке архіви, і як я собі їх уявляла – в підвалах пацюки гризуть жовті листи. Вона напоягала: «Що ти втрачаєш? Підемо». І ото Гуслистий розповів мені, по-перше, взагалі про козацтво. А він сам вів свій родовід від запорозьських козаків.

От я Вам тут даю книжку, до якої включили статтю «Мое слово про вчителя». Організував її видання Олександр Удод, заступник голови держадміністрації Дніпропетровської області. Він захищав дисертацію про Гуслистого і розіслав реферат його учням. І я, Ви там побачили, як його учень, написала статтю³. Може уважніше прочитаєте. Отже, Кость Григорович мені розповів про козаків і про себе. І я в статті пишу, що я це прізвище потім в архівах зустрічала – Гуслистий. Вони були драгоманами, тобто перекладачами, мабуть турецьку і татарську мову знали. Він також розповів про архів. Це унікальний архів запорозького козацтва, Запорозької Січі, так званої, останньої, яка була з 1734 по 1775 рік. Це, взагалі, перлина писемності. Під час війни її вивозили з іншими цінними архівами і оце якраз повернули в архів – реєвакуювали. І Кость Григорович показав той архів. А його заступник завідував революційним відділом, я йому дуже сподобалась і він просив, щоб я туди пішла. А я кажу: «Ні, я вже тут буду». А він: «Даю Вам місяць на роздуми». Але після тої розповіді я пішла з архіву вже козакофілом. Працювала в ньому науковим, потім старшим науковим співробітником, а згодом начальником відділу давніх актів.

Там були такі матеріали, як архів Коша Запорозької Січі, про який я теж протягом всього життя дуже багато писала, друкувала, готувала його до видання. Там 365 справ, здається. Зараз, нарешті, буде третя спроба їх публікації, то все зривалося.

³ Йдеться про статтю Олени Апанович: К.Г.Гуслистий – історик України // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович: Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 196–198.

Це буде багато томів, перший вже підготували, але Ви знаєте, грошей немає. Здається фонд «Відродження» щось дав. У всякому разі, я там і співавтор передмови, і член редколегії. Так, що я з цим більше 50 років маю справу. І зараз у своїй доповіді згадувала у зв'язку з екологічними проблемами, щоб вони вже це знали. Я там працювала, навчилася читати актові книги. Це така форма ведення справ, особливо судових документів, що записувалися в книгу один за одним. Вивчила палеографію – почерки того часу, (палео – старовинний, графо – пишу). Усвідомила значення цих архівів, як джерел для відтворення історії. Архівні матеріали треба зв'язати з іншими документами, адже це були архіви установ пануючих класів Польської держави, тому треба було вивчити польську мову.

Аспірантура

При архіві була запроваджена аспірантура і мені запропонували вступити до неї, а Кость Григорович став моїм керівником. Назагал здають тільки три предмета кандидатських, а я шість здавала. Крім історії України, марксизму-ленінізму і французької мови, я ще здавала палеографію видатному знавцеві стародавньої української літератури Сергієві Івановичу Маслоу. Він мені сказав, дайте Вашу ручку, я хочу поставити заслужене Вами «відмінно». Я ж, розумієте, вже практику мала. Здавала ще архівознавство, це – як обробляти архіви, як їх описувати, як видавати документи, археографію. І третій – польську мову. Все на «п'ятірки» було.

Дуже цікаво, що коли я була ще маленька, мама хотіла навчити мене польської мови (вона листи одержувала польською), але я не хотіла. А, коли тут довелося складати екзамен, я настільки швидко її засвоїла, що навіть хотіли, щоб я рік проскочила. Викладали польську мову спеціально для аспірантів. Пам'ятаю, що ці польські слова, як пісню співала, мабуть це гени.

Яку тему Ви обрали для дисертаційного дослідження?

Кость Григорович мені дав тему «Запорізьке військо в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.», бо вона не була висвітлена в історіографії, а крім того багатющий матеріал давав архів

Коша Запорозької Січі. Окрім того я в інших архівах працювала, навіть – в Міністерстві іноземних справ. І хоч це справи XVIII століття, але особливий дозвіл треба було одержати у високих установах. Їздила в Москву і в Ленінград, там працювала в архівах, написала дисертацію. Причому я дуже захопилася. Взагалі, повинна сказати, що така праця входить в мою душу, я захоплююсь історичними діями, які чимось видатні, якісь зрадники мені не подобаються. Наприклад, книжка, за яку я одержала Шевченківську премію, називається «Гетьмани України і кошові отамани»⁴. Не всіх гетьманів я описувала, тільки носіїв державності. Потрапили туди Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Виговський, Петро Дорошенко, Мазепа і Орлик. Я настільки перейнялася долею Орлика, що навіть молоді чоловіки мені говорили: «Олено Михайлівно, ми плакали над цим Орликом».

Я хочу сказати, що проймаюся тим, про що пишу. Так воно вийшло в мене і з війною. Я зараз стала пацифістом, безкомпромісним антимілітаристом. А тоді не розуміла ще цього. Романтичний підхід був до козацтва, захоплювалася воєнними подвигами, хоробрістю. Я ґрунтовно вивчила цей період в історії України. А крім того довелося вивчати військову справу, засвоїти, що таке стратегія, тактика. Я опанувала підручники всіх кадетських училищ, тому що підручники наших військових училищ годі було дістати. Це ж все було законспіровано. І навіть воєнно-теоретичні роботи Клаузевіца пам'ятаю. Так, що мене й досі запрошують військові, я виступаю з історії воєнного мистецтва козацтва, доби Богдана Хмельницького. І так виходить, що є військові академії, але чомусь немає чоловіків, які маючи вчені ступені, цих проблем не чіпають, а я, стара жінка, виступаю.

⁴ Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 287 с. Апанович О.М. – лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка 1994 р.

В Інституті історії

Пані Олено, коли Ви захистили дисертацію?

Я захистила дисертацію в 1948 чи 1949 році точно не пам'ятаю⁵. В 1950 році перейшла працювати в Інститут історії. Це заслуга Федора Павловича Шевченка. Знаєте його?

Знав, звичайно.

Він помер, на жаль. І оце вони вже півроку чекають, щоб я написала про нього слово, тому що я знала його з 1944 року, коли він нам читав археографію. Він тоді в Інституті історії працював і отак він мене туди й влаштував. Там я захистила дисертацію і пропрацювала 22 роки. Працювала над козацтвом, але й над іншим. Взагалі XVI–XVIII століття, це був період, який я досліджувала, а в ньому проблеми: соціально-економічні, громадсько-політичні. Але все ж таки козацтво було на першому плані. Як я говорила, козацтво, у мене є стаття⁶, завжди було зі мною. Там же займалася громадською діяльністю, в тому плані, що коли створювалося Товариство охорони пам'яток, я усвідомила те, що для вченого найбільше щастя, коли він свою наукову роботу може втілювати в практику. З цього, практичного боку, дивилася на свою роботу. Я була членом правління цього республіканського товариства, членом правління, членом президії і дуже активно керувала історичною секцією Київської організації цього Товариства. Взагалі вважаю, що я просвітитель в душі, дуже багато виступала з лекціями, на наукових конференціях. Ось бачите й досі виступаю, вже маю 50-річний стаж. І щоразу мене запрошують.

Це зрозуміло, бо хто ж є відоміший від Вас у цій царині.

⁵ Кандидатську дисертацію «Запорізьке військо, його устрій і бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.» захистила 14.01.1950 р.

⁶ Козацтво завжди зі мною // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8. – С. 206–208.

Олена Компан

Отак я працювала. Феодалізмом займалася ще Олена Станіславівна Компан, ми були дружні. І нас часто плутали. Коли вийшли мої «Збройні сили»⁷, ото сиджу, вона каже, а її чоловік був Сенченко Іван (патріарх української літератури, теж пережив переслідування), слухаю, починають хвалити книжку. А в неї також вийшла книжка дуже цінна. Компан була такого філософського складу. Знаєте, я лише зараз до цього більше підходжу, а вона вже тоді. Трошки старша за мене була⁸, красива така, гарна. У неї батько був поляк, а мати, здається, росіянка. Патріотом її зробив якраз Іван Юхимович Сенченко. Вона російськомовна була, як я, але добре засвоїла українську мову, писала гарні статті, дуже серйозні. Вона досліджувала міста України другої половини XVII століття. Каже: «Ото говорять, поздоровляють, хвалять книжку, я сприймаю, а коли згадують збройні сили чи козацтво, відразу розумію, про що йдеться». Вона написала статтю про Відродження, а тоді не можна було. Як це? Відродження на Україні, а в Росії ж не було. І це тоді стало явищем в літературному та історичному процесі.

Зустрічає мене Плачинда, письменник, і каже: «Олено Михайлівно, я прочитав Вашу статтю і – в захваті». Я думаю, яку статтю? Адже дуже багато друкувалася. А потім він згадує про Відродження... І навіть сусіди помилялися. Один з них [Василь] Вечерський, художник, зустрічаємося, він: «Як Ви живете?» Я розповідаю. «А як Іван Юхимович?» Я: «А з ким Ви говорите?» Отак нас плутають. Яюсь кажу: «Олено Станіславівно, давайте напишемо спільну статтю, щоб зрозуміли, що то дві різні особи». І ми тоді написали про Марусю Чурай «Дівчина з легенди» в «Літературній газеті»⁹. Вона мала великий розголос.

⁷ Збройні сили України в першій половині XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.

⁸ Народилася 19.03.1916 р.

⁹ Йдеться про: Апанович О., Компан О. Сучасниці дівчини з легенди // Літературна Україна. – 1969. – 7 березня.

Компан також дуже активно в Товаристві працювала, ще Брайчевський¹⁰, Вам знайомий за науковими інтересами, це наша трійця була істориків. Ми з лекціями виступали. Дзира¹¹ потім до нас приєднався. Я принципово не називаю тих людей, які, я вважаю, були силами зла і не хочеться казати, але це був секретар ЦК по ідеології.

Скаба?

Ні, Скаба вже тоді злетів, його Щербицький витіснив, і він став директором нашого Інституту історії. А секретарем був Маланчук.

Хортиця

Розумієте, такий [Микола] Киценко був, не чули? Це зам. голови Запорізького облвиконкому, який був автором ідеї і добився її втілення через Тронька¹². У вересні 1965 року Уряд України видав постанову про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва по всій Україні. Хортицю було оголошено державним заповідником з побудовою там, на острові, історико-меморіального комплексу запорізького козацтва. Оцей Киценко розшукав мене за публікаціями й залучив до цієї роботи. І я взялася до справи дуже активно. Була членом журі, тому що проекти були підготовлені не тільки з України. Вирішили побудувати на Хортиці Музей запорізького козацтва, меморіальний парк. Потім я виявляла пам'ятні місця запорізького козацтва, класифікувала їх, місця боїв, місця народження великих. Загалом, все оце зробила. І це було опубліковано в кількох номерах журналу «Україна», використано Міністерством культури. Долучилися

¹⁰ Брайчевський Михайло Юліанович – історик, археолог. Його двічі, в 1968 та 1972 рр., звільняли з академічних установ за громадську діяльність. Широко став відомий після поширення самвидавом статті «Присядання чи возз'єднання?», яку 1966 р. написав для «Українського історичного журналу».

¹¹ Дзира Ярослав Іванович працював в Інституті історії у 1962–1972 рр. Звільнений «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей». Передав за кордон «Репортаж із заповідника імені Берії» Валентина Мороза.

¹² Тронько Петро Тимофійович – державний і громадський діяч, у 1961–1978 рр. працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР.

Академія наук, творчі організації, міністерства, зокрема, фінансів. Розгорнув цей Кищенко велику роботу.

Які це були роки?

Ми працювали починаючи з 1965 року, але не відчували ще як вповзає вже неосталінізм, брежнєвщина. Так вийшло, що Президія Академії наук доручила Інституту історії розробити заходи. Все це довелося робити мені, бо я займалася запорізьким і взагалі козацтвом. Пам'ятаю, пішла показати те все Білодіду¹³ (а Білодід, знаєте, автор двомовності), але я того всього ще не розуміла. Я з таким ентузіазмом розповідаю йому про лекторій по Запорізькому козацтву, а він каже: «Що Ви робите? Це ж допомагаєте скупчуватися націоналістам». Я так на нього відкрила очі, взагалі поняття націоналізм для мене ще було чуже. От і Ви відчули, що я якось далеко була від цього. Я розуміла, що я як історик повинна це робити. Взагалі-то, я вже була патріотом України. Неможливо займатися історією козацтва і не бути патріотом. Але, я якось не вникала, не все ще розуміла.

Лекторій почав працювати в Будинку вчених. Пам'ятаю лекцію Дзири, настільки людей було багато, стояли на сходах, що сходи ледь не провалилися. І в коридорі стояли, приїхали спеціально з люди Одеси, особливо молодь. На заводі «Точелектроприлад» завідував культурною роботою теж патріот і наші лекції там, цикли читалися. Пам'ятаю, мене Скаба викликає і каже: «А, що це там у Вас робиться? Люди набиваються – сісти ніде. А ми лекторій завели присвячений Леніну на Дарницькому шовковому комбінаті, яким опікуємося, то туди не ходять».

Олександр Касименко

А якого року він Вас викликав?

Це було вже в кінці 60-х років, коли його призначили директором Інституту історії АН УРСР. Причому, такий фарисей, його не любив Щербицький і хотів сплавити. А от Касименко

¹³ Білодід Іван Костянтинович на той час (1963–1978) був віце-президентом АН УРСР.

Олександр Карпович¹⁴ – це дуже добра людина, він часто представляв Україну за кордоном на міжнародних конференціях, мови знав і його призначили директором. Скільки я потім директорів пережила, такого не бачила. Дуже добре до молоді ставився. Це він мене викликав майже на другий день після захисту кандидатської і каже: «Так, яка у Вас тема докторської». Я йому: «Та, що Ви?». «Коли Ви зараз не почнете працювати, то Ви не захистите її ніколи». І він як у воду глядів. Тому що потім – який захист. Я повинна сказати, що така боротьба була! Коли потрапила до інституту... А він знаєте де знаходився? Де була перша гімназія, де Паустовський вчився, на розі вул. Володимирської і бульвару Шевченка. Тепер там корпус університету, далі була сільськогосподарська академія. А оце був Інститут суспільних наук і наш Інститут історії, здається, на третьому поверсі. Коли я по тих металевих східцях піднімалася, я не вірила, що потраплю в цей храм науки. А коли туди потрапила, то побачила, яка страшна там боротьба. І я потім усвідомила, що це спеціально навіть підігрівалося, щоб люди між собою не жили в злагоді. Там було таких дві групи і травили цього Касименка. Я пам'ятаю, Введенський виступав, такий професор був в ЦК, блискучий лектор. Він каже, коли Касименко такий добрий організатор, то нехай іде завідує цегельним заводом. Російською мовою говорив. У мене було таке відчуття, що просто ніж у спину один одному вставляють. І особливо страждав Федір Павлович Шевченко. Він же дуже благородна, дуже порядна, добра людина. Якось у відчай він виступив і каже: «Можуть піднятися на трибуну і сказати, що Шевченко вкрав півня. Всі розуміють, що це абсурд, а я повинен доводити, що я не крав». Оце мені запам'яталося. І Кость Григорович був у групі проти директора (може і не треба це згадувати). Він тоді в Інституті історії працював, а потім в інститут Рильського¹⁵ перейшов. І мене він хотів втягнути в це. Був страшенно незадоволений, що я не взяла в цьому участі, взагалі не хотіла, а крім того я дуже поважала

¹⁴ у 1947–1964 рр.

¹⁵ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського.

Олександра Карповича Касименка. Він зробив мене тим, ким я стала, це мій вчитель.

Кузьма Дубина

В 1968 році в наш інститут прийшов Скаба¹⁶. А перед Скабою директором був Дубина¹⁷. Це таке прізвище, сталініст, але дуже гарний чоловік, і зовнішньо гарний, і такі українські пісні співав, і добре ставився до нас, до мене, до Олени Станіславівни. Якось він Вадиму Архиповичу [Дядиченкові], завідувачу відділу, порадив: «Скажіть, щоб Брайчевський утихомирився, я вже не можу його своєю спиною захищати». А Брайчевський тоді написав в «Український історичний журнал» статтю «Приєднання чи возз'єднання?», Федір Павлович [Шевченко] замовив. А потім Федора Павловича зняли. Я пам'ятаю випадок, коли було 100-річчя від дня народження Леніна... Коли це Леніна 100-річчя було?

У 1970 році.

Тоді вчених порозсилали по країні виступати. Директор Дубина поїхав у Молдавію, взяв мене з собою, а я ще сина забрала, маленького хлопчика. Дубина жартував: «Ось як Серьожа скаже, так ми і підемо обідати». Я щось неоковирне висловила про нього в присутності Сергія, а він каже: «Ти чого так про дядю Дубину? Дядя Дубина дуже добрий». Він дійсно був дуже товариський. Ви бачите, все ж таки щось у нього привабливе було. Шелест не то його односельчанин був, не то родич навіть якийсь. Він його і призначив, і дав йому академіка. Я його теж добром згадую. Загалом я працювала в інституті вечорами. Вкликає він мене, каже: «Ви знаєте...» Як Шелеста звали?

Петро Юхимович.

Так, Петро Юхимович. Я оце з ним розмовляв, а він переглядав «Україну».

¹⁶ Секретар ЦК КПУ, кандидат історичних наук Андрій Данилович Скаба в грудні 1967 р., оминувши ступінь доктора наук і звання члена-кореспондента був обраний академіком АН УРСР.

¹⁷ Дубина Кузьма Кіндратович – директор Інституту історії АН УРСР у 1964–1967 рр.

Книгу «Україно наша радянська»?

О-о! Про цю книжку Шелеста потім розпустили чутки, що це я писала, допомагала. А потім мене і Компан викликав Шевелєв, який після Скаби був директором інституту, щоб ми з Оленою Станіславівною написали негативну рецензію на книгу Шелеста.

Так оце Дубина каже, що з Петром Юхимовичем розмовляв, а він читав «Україну», журнал, і там мої публікації йому дуже сподобалися. І він питає: «А що там у неї ще є, щоб вона видала?» Дубина каже: «Лежить якраз у видавництві її книжка «Збройні сили України». «Так видайте її якось покраще». І тоді це було, здається, перше видання за радянські часи історичної монографії з кольоровими ілюстраціями, розкішною суперобкладинкою. Ви не бачили її?

Не бачив.

Може в бібліотеці є. Хоча її вилучали, хтось під шумок привласнював цю книгу.

«За мною слідкують»

Олено Михайлівно, як Ви оцінюєте Шелеста?

Розумієте, Шелест був повністю дитя комуністичного режиму. Але я відчуваю, що національний ген він мав, придушений може бути. В усякому разі це ж він на з'їзді письменників виступив і сказав, що треба плекати рідну мову. Крім того, коли Киценко всім цим займався, то він приїжджав на Хортицю. Киценко мені розповідав, а ми великими друзями стали, що Шелест йому казав: «Робіть хлопці, швидше робіть». І в мене, між іншим, у книзі, «Розповіді про запорозьких козаків» є сюжет про Хортицю, там дуже докладно все це викладено. Я там пишу про те, що Шелест ніби відчував, що наближається фатальний кінець. Хтось у нього брав інтерв'ю, чи навіть цей Табачник Діма, так він там говорив, що пишається Хортицею, підтримав її.

Так активно тоді працювалося. Вийшла книжка, я розробляла списки пам'ятних місць, з Міністерством культури узгодили, де ставити стелу, а де скульптуру, і все інше. До мене звернулася тоді завідувач музейного відділу: «Олена Михайлівно, от

Ви складаєте списки пам'яток і ми теж повинні це робити. Так я Вам дам хлопця, який допоможе, і для нас їх зробіть». Я не відмовилася, безсумнівно. А той хлопець, ми працювали вечорами, таку річ говорить: «Знаєте, мене викликали в КГБ...» Тоді, в 60-ті роки були такі люди, 22-го ходили до пам'ятника¹⁸, і за ними сліdkували. Наш зам. директора Гудзенко¹⁹ сидів там і сліdkував, хто був з Інституту історії. Так цей хлопець розповів, що в КГБ йому сказали: «Ви працюєте з цією Апанович, вона щось дуже цікавиться і займається козацтвом». І доручили йому, щоб він сліdkував за мною. А він мені сказав про це. Малезжик, я навіть пам'ятаю його прізвище. Ви знаєте, це таке потрясіння у мене було. Я вперше дізналася, що за мною сліdkують. І за що? За інтерес і любов до козацтва.

Дискримінація

Ну а потім уже Скаба почав дискримінацію стосовно мене провадити.

Де, в ЦК чи вже в інституті?

Ні, тут, в інституті. Щербицький здається чи ще Шелест спихнув його (не пам'ятаю хто, це ж можна відновити)²⁰, ця дата тут не має такого значення. А Скаба, я пам'ятаю, у своїй тронній промові дякував Шелесту. Заявив, що все життя мріяв займатися дослідницькою роботою. А потім окреслив стратегію діяльності інституту: «Головне завдання – це відповідь на закиди ззовні, розгром усіх націоналістів, критика їх виступів за кордоном, їхньої історіографії». Я тоді вже зрозуміла: це ж деструкція. По-

¹⁸ Йдеться про альтернативне офіціозу відзначення Шевченкових днів 22 травня – в річницю перепоховання поета на Чернечій горі біля Канева. Нонконформістська молодь, поети, письменники, члени Клубу творчої молоді «Сучасник» приносили квіти до пам'ятника поетові в Києві, читали Шевченкові й власні твори, співали пісень. Свята забороняли, учасників розганяли й затримували, виключали з вузів та позбавляли праці.

¹⁹ Гудзенко Пантелеймон Петрович працював заступником директора Інституту в 1967–1971 рр.

²⁰ А.Д.Скаба в травні 1973 р. був звільнений з посади директора інституту й призначений старшим науковим співробітником. Першим секретарем ЦК КПУ з 25 травня 1972 р. був В.В.Щербицький.

винна ж бути планова робота, тобто, які проблеми треба вивчати, які ще не вивчені. А нас примушують підганяти факти під схему, і крім того спростовувати, а не стверджувати щось. У тому ж 1968 році відзначали 200-ліття Коліївщини і Скаба вже не дозволив, щоб моя стаття про неї була опублікована.

А потім 1971 року був ювілей Хотинської битви²¹, я про неї писала, я виступала, навіть і про Сагайдачного було. Доти писали, що це зрадник, прислужник поляків, а я його вже показувала як полководця. І в «Літературній Україні» були про це мої статті. Тоді якийсь військовий написав мені відкритий лист, що як це я піднімаю таких як Сагайдачний, і як, взагалі, газета друкує таке? Поїхали на ювілей до Хотина. Поїхав туди й Скаба. Я не хотіла їхати з ним в одному поїзді. Але вийшло, що в одному, бо квитки брали всім разом. Скаба закликав нас до свого купе. Хочу розповісти деталі, адже вони добре характеризують таких. Він був у господарстві колишніх Семиренків і там йому дали яблука, коньяк. З ним був порученець, чи як там називався один із співробітників?

Може, помічник?

Не помічник, це інше. А той виконував усі забаганки, хлопець молодий. Скаба сказав, щоб він купив якусь закуску. Той купив докторську ковбасу і хліб. І от він пригощає, з гидливістю навіть, що таке купив, а потім те, що не доїли і залишилось, він каже, викиньте за вікно. А я так вихована, що хліб – це святе, я не можу викидати. Він мені далі говорить відкритим текстом, що я поїхав тому, що Ви поїхали. Хоч я йому писала виступ на відкриття.

До переслідування мене долучився також Шевелєв. Він спочатку був заступником Скаби, це колишній секретар міськкому партії, а потім він тут з книжками мав неприємності і його взагалі, щось таке, з інституту погнали²². Оце він нас викликав,

²¹ Хотинська битва між польсько-козацькими військами і турками відбулася у вересні 1621 р.

²² Шевелєв Арнольд Григорович був секретарем Київського міськкому КПУ в 1969–1972 рр., заступником директора інституту в 1972–1973 рр., директором – у 1973–1978 рр.

коли вийшла книжка «Україно наша радянська». Мені розповідали, що когось там із співробітників викликали також в КГБ. Казали, що це УНР він звеличує, інакше чому Шелест таку назву книзі дав. А нам, значить, призначили, щоб ми написали негативну рецензію. Олена Станіславівна навіть зразу не зрозуміла, про що йдеться. А я говорю їй: «Що Ви, Олено Станіславівно?» І ми відмовилися писати.

Під час історії з «Собором»²³ ми теж виступали на захист книги та її автора.

Звільнення

Отже, в катебістському досьє накопичилося достатньо матеріалу для розправи з Вами. У січні 1972 року відбулися арешти з-поміж опозиційної інтелігенції в низці міст України. Тоді Вас не зачепили, вочевидь зважаючи на Ваш науковий і громадянський авторитет. І все ж цього року Вас позбавили права на професію, усунули від дослідження козацтва, заборонили публікуватися, а науковцям – навіть посилатися на Ваші праці. Розкажіть, будь-ласка, про цей прикрий поворот у Вашому житті?

Влітку 1972 р. я пішла у відпустку, путівка в мене була. А мене Шевелев відкликав і дав якесь завдання. Потім другу путівку мені дали і я зібралась їхати з сином, а Скаба викликає мене і каже, що треба повернутись на роботу. Я йому: «Так я вже другу путівку купила». «Купите третю». І в обличчя мені розсіявся. Відкликали і оголосили наказ Президії про звільнення²⁴. Він у мене є десь переписаний. Здається, в ньому йшлося про упорядкування штатів, покращення тематики, 4% скорочення.

²³ На початку 1968 р. з'явився друком роман Олеся Гончара «Собор». Окремі партфункціонери упізнали себе в негативних героях твору. Вже в квітні розпочалося цькування автора. Перевидали роман лише 1987 р.

²⁴ Це був наказ директора інституту А.Д.Скаби № 152 від 12 вересня 1972 р. як реакція на постанову Бюро Президії АН УРСР № 294 від 31 липня 1972 р.

Як це відбувалося?

Спочатку вони зібрали профком, це ж треба було формальність «соблюсті». Брайчевського звільнили раніше, він повернувся в Інститут археології. Раніше він в інституті археології працював, щось там не поладнав і прийшов в Інститут історії. От тоді ми здружилися. Він взагалі видатний історик. Отже, нас обговорюють. Я кажу, нічого не говоріть, нічого не доводьте, все вже вирішено. Хто тоді був головою профкому, я вже не пам'ятаю. А мені нещодавно одна співробітниця, вона була там у них технічним секретарем, розповідала, що оцей голова профкому на засіданні партбюро, там спочатку вирішувалося наше питання, казав, говорячи про мене та про Компан: «Такий сорняк треба з коренем безжалісно виривати». Вона так здивувалася, зважаючи на наш рейтинг. Ми були ведучі, як тоді говорили, а я особливо, тому що в попередні роки про козацтво ще можна було писати.

Тоді ж вийшли тези, де проскочило одне таке речення, що Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії України і Росії. І тому про козацтво вже не так, а про Запорозьку Січ можна було писати.

Пригадую також як з ЦК приходили замовлення на довідки про Юрася Хмельницького, про того чи іншого гетьмана, кошового отамана. Ну, все це до мене йшло, я писала, з директором розглядала, тоді ще був Касименко, на вчених радах затверджували. Аж потім з'ясувалося, що хтось там в ЦК писав докторську, чи якусь іншу дисертацію і оце для нього робилося. Мабуть треба, щоб залишилися в пам'яті людські й такі дрібниці, адже вони дуже характерні.

Пам'ятаю, Олена Станіславівна на тому профкомі якесь речення сказала і замовкла, а я взагалі відвернулася до вікна і не дивилася на них. А той, що пропонував нас «з корнем вирвати», бурмотів щось, бо в нього вже така манера говорити. Ми нічого не сказали. Проголосували вони. Сарбей, ми дружили, отак якось боязко тримав руку, коли голосував, голову опустив. А коли 1995 року була презентація одного двотомничка, то він на фуршеті потім говорив, що ми повинні були покаятися. Йому

соромно було. Він був справжній вчений. Молодим прийшов, йому допомагали. Докторську він написав про українських соціал-демократів чи щось подібне, і там завалили цю докторську, неприємності були і він зламався якоюсь мірою²⁵.

В «академці»

Чи не оскаржували Ви своє звільнення?

Я писала в ЦК, а там інструктор каже: «Олено Михайлівно, ніяких претензій до Вас немає. Тільки через ті прокляті 4% змушені були Вас скоротити». Ну а Білодід віддав наказ, щоб нас не приймали в жодні інститути. Так, майже після року безробіття я влаштувалася в бібліотеку. Я ж – історик-архівіст, а в бібліотеці є відділ рукописів, зараз – навіть Інститут рукописів, нині це Національна бібліотека України ім. Вернадського. Завдяки мені вона так називається. Я знайшла матеріали, що він заснував бібліотеку.

Між іншим, Баранов, адвокат, кращий щодо подібних справ, сказав, що мене за трьома позиціями невірною скоротили, але за новим законодавством я не маю права подавати в суд. Адже ті, які обіймають посади не за призначенням, а за виборами, а нас же обирають на вчених радах, можуть подавати скарги тільки своєму вищому начальству, яке мене і скоротило. Я кажу, це як у Катерини II була золота грамота дворянству²⁶, що на па-на скаржитися його кріпак може тільки йому самому.

Отже, про повернення в інститут і мови бути не могло. Мене прийняли таки у відділ рукописів. Там я була поставлена в такі умови, що науковою роботою займатися не могла, а тільки обробляла архіви, описувала. З цього я колись починала свою діяльність іще будучи науковим співробітником архіву. Заглядали через плече, чим я займаюся, зовсім відкрито могли переглядати столи мої, що там у мене знаходиться. Загалом, це було

²⁵ Сарбей Віталій Григорович у 1961–1979 рр. працював старшим науковим співробітником відділу історії капіталізму. Докторську дисертацію «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України» захистив 31 березня 1972 р.

²⁶ «Жалувана грамота дворянству», 1785 р.

дуже важко, я відчувала дискримінацію, дискредитацію. Там такий Гутянський²⁷ був, колишній працівник КГБ, який теж як Берія там поводився. Дуже важко мені там працювалося. Але я все ж таки вечорами займалася науковою працею. По-перше, їздила на конференції, засвоїла новий науковий напрямок – книгознавство і рукописну книгу. Зрідка у мене про це з'являлися статті. Але загалом, мене не тільки не друкували, а навіть і посилалися на мої праці не можна було.

Коли був ювілей Хотинської битви, то головною була моя доповідь. Її опублікували в газеті «Советская Молдавия», але не повністю. Я там використала нову польську літературу і архівні джерела, таке новаторство було. Михайлина²⁸ завідував сектором Інституту історії в Чернівцях. Він дзвонить якось і я питаю, коли ж цей збірник вийде. А я завжди запізнююсь, тому що працюю ретельно, нові матеріали використовую і бувало, що здавала до друку рукопис, й у мене нічого не залишалось. Він каже, що збірник вже вийшов. Питаю, як там моя стаття. «Андрій Данилович Скаба наказав, щоб ми Ваш підпис зняли» Натомість підписалися втрьох – Михайлина, Гончарук – тоді вчений секретар Інституту і ще хтось з Чернівців. Це ж бандитизм, просто гангстерство.

Вашу статтю опублікували за трьома чужими підписами?

Я прочитала її, вони акценти змінили. В мене там піднятий був Сагайдачний, який заслуговував цього. Таку славу він набув за те, що козаки перемогли і Польщу врятували. А вони нівелювали його заслуги. Ну, просто гангстери.

Ще один випадок. Відділ підготував «Історію історичної думки на Україні». Це 20 аркушів, із них четверта частина, 5 аркушів – це моя друга половина XVIII ст. Книга була вже на рівні другої верстки. Оскільки нас вигнали, її з друку зняли. А Вадим Архипович Дядиченко... Мені дружина його розповідала

²⁷ Гутянський Степан Корнійович у 1943–1947 рр. служив в НКВД. З 1955 р. – в Інституті історії АН УРСР. У 1969–1979 рр. – директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

²⁸ Михайлина Павло Васильович – завідувач Чернівецького відділу Інституту історії (1969–1978 рр.).

(я ж з нею оце гуляла, завдяки їй я тоді потрапила до архіву). Вона мені розповідала, вже після смерті чоловіка, що він ходив до Скаби, щоб випустили цю працю, там Олени Станіславівни був текст, а він каже: «Я нічого не можу. Це КГБ, розумієте».

Персона обмеженого доступу

Таким чином, я влаштувалася в бібліотеку, і там, скажу Вам, мені було дуже важко. Ви там прочитаєте, вже не хочу це докладно розповідати. Слідкували за мною. Заходжу якимось в науковий зал, вже починала працювати над Вернадським, розмовляю з одним вченим-ботаніком. Каже він потім: підходять до нього ці, що обслуговують, і питають, а про що Ви з Апанович розмовляли? Була така [Патриція] Кеннеді з Америки, вона тут виступала на якійсь секції. А тоді архіви описувала, їй не давали всього. Якимось вона приходить, завідувача відділу не було, його помічниця теж не було, і каже, як мені знайти Олену Михайлівну Апанович. Такий переполох, куратор питає, а кожний мав куратора з КГБ, як вона вийшла на Апанович. Зам. директора каже, на той час Гутянський вже помер²⁹, що за її роботами, мабуть. А співробітниця мене повчати почала, як я маю з нею розмовляти. Ми з Кеннеді загалом то вже зустрічалися. А тепер їй потрібні були якісь ініціали. Бачу в неї мої статті, я їх навіть не знаю. Питаю: «Як Ви дістали?» «Комп'ютером». І мені так стало себе жаль, що працюємо печерними методами. Я свою книжку робила, пальцем водила, звіряла почерки, встановлювала переписувачів, а у них же, знаєте, це вже на комп'ютері, в тому й порівняння. Ой, що казати! Потім приїжджав один аспірант, зараз він відомий вчений, теж хотів зі мною поговорити, побачитися, але мене зовсім відсторонили. Потім приїхав якийсь науковець, в його програму теж входила зустріч зі мною, вони ж по «Збройних силах» мене знали. Він прийшов в Інститут історії спочатку, а йому сказали, що я там не працюю. А біля прохідної бібліотеки вже стояв завідувач відділу, перестрів мене і каже: «Олено Михайлівно, Вам треба на Поділ піти». Я кажу, що мені жарко, я не

²⁹ Гутянський С.К. помер 4 червня 1979 р.

можу, важко, вже тепло, а я чомусь в зимовому пальті. Він каже, тоді я сам піду, а він інвалід війни, без ноги. І я пішла, попленталась. Той прийшов, питає, а де ж Апанович? Потім один козакофіл, хоч і не займався цим спеціально, приїхав познайомитися з автором «Збройних сил». Так теж не допустили його. 1990 року на Першому міжнародному конгресі українців ми зустрілися і він мені все це розповів. Отака була важка обстановка.

Квіткою крізь асфальт

Я все ж таки в тих умовах написала монографію «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине»³⁰. Заважали мені, я ж не за рахунок роботи її писала, а вечорами. Для того, щоб звірити, виконати текстологічну роботу, я спеціально пішла у відпустку. То не видавали мені справи. А я ж, як текстолог, повинна обов'язково звіряти тексти з оригіналом. Це так було важко, розумієте. Написала одну важливу статтю, теж зарізали. Мені заступник сказала відверто, що хтось написав негативну рецензію, зі Львова, між іншим, у нас в Інституті філософії був, казав, що не можна Вас друкувати і все.

Але оскільки я засвоїла книгознавство, то стала їздити на конференції в Москву, а їм наплювати на те, що там робиться в Києві. Важливо, що я даю їм гарні статті, виступи. В Москву, Ленінград, Вільнюс, Таллінн – скрізь, де були конференції я їздила з доповідями. І таким чином друкувалися мої тези, матеріали, а тут нічого не можна було опублікувати. Один співробітник, який написав роботу про історіографію козацтва, приніс мені книжку і чернетку. Каже, ось друк на машинці, бачите, що в мене було, а вони викреслили. Був список проскрибованих у кожному видавництві і вони викреслювали. Я кажу йому: «Ви знаєте, мені це нічого, це для Вас важливо. Можна мене викинути з історіографії козацтва, але мої праці знають за кордоном і просто вирішать, що Ви невіглас. Ви могли мене облаяти, але згадати повинні».

³⁰ Оpubлікована 1983 р. в Києві видавництвом «Наукова думка», 222 с.

Я все ж таки пробивалася, опублікувала згадану книжку в 1983 році, російською мовою надрукована. Вона багато рецензій отримала, в тому числі й за кордоном. Ретельно я повелася з шифрами, так що дуже цінували цю книжку. Не буду розповідати у чому її важливість.

Віднова

1985 року в СРСР розпочався процес керованої компартією демократизації суспільства, послаблення репресивного характеру режиму. Коли Ви особисто відчували ці позитивні зміни?

В країні вже почалась перебудова і гласність, але поки в Україні владарював Щербицький, до 1989 року майже нічого не змінювалося. І тільки з 1989 р. почали друкувати про козацтво, і я тоді знову повернулася до улюбленої тематики. [Микола] Киценко вже помер, а друге видання його книжки «Хортиця в героїці і легендах» з моєю передмовою вийшло. Перше видання розійшлося невдовзі після з'яви. Але тоді почалась оця веремія, його зняли. Хоча він був, по суті, чиновником вищого ешелону в обласному масштабі – зам. голови облвиконкому, але водночас патріотом у душі. Його прогнали як націоналіста, зняли з роботи і все. Він тоді приїхав до нас, попереджав, що науковців у Києві думають арештовувати, щоб Ви були готові до цього.

Це коли було?

Це було 1971 року. Частина тиражу його книги, яка вийшла другим виданням з моєю передмовою, спалили, а тепер уже опублікували третє видання³¹ за моєю науковою редакцією і післямовою «Я син козацького степу», яка потім друкувалася також в газетах. І цим представник вищого ешелону комуністичної влади пройнявся. Я його родоводом цікавилася. Він виходець з селянської родини, відповідно виховувався. А на мене посилатися в жодному разі не можна було. Викреслювали і все.

³¹ Перше видання книги М. П. Киценка побачило світ 1967 р. у Дніпропетровську, як і два наступних, друге, з передмовою О. М. Апанович «Земля немирущої слави» – 1972 р., обидва у видавництві «Промінь», третє – 1991 р. у видавництві «Січ».

Але як тільки почалася демократизація в Україні, я стала битися з 1989 року, щоб відновити цю постанову. І в товариства зверталася, навіть в Інститут історії, хоч це мені неприємно. Я довгі роки навіть не ходила по тій вулиці, настільки мені боляче було. А тут я зверталася і до Петра Петровича Толочка, і в Товариство, щоб відновити це.

А що відновити?

Відновити постанову про увічнення пам'ятних місць Запорізького козацтва і Хортицю як заповідник. Тому що ніякий це не заповідник. Там побудували музей, гірший ніж інші музеї. Ми заперечували проти того бездарного проекту. Музей на Хортиці, це ж не Запорізький музей, а філія краєзнавчого музею, чи як там його – історичного. І там козацьких експонатів не було. Так тоді «Пам'ятки України»... Може, Ви знаєте такий журнал?

Знаю, звичайно.

Він організував експедицію «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», щоб добиватися відновлення втраченого. Тоді ж ці моря поробили, позакривали музеї – Черкаський, Дніпропетровський, порозтаскували, це ж Ви розумієте. Людство спеціально створило музеї, щоб зберігати пам'ятки, меморіальні речі, а вони закривали, розграбовували колекції. І оце ми їздили, з'ясовували, що залишилося і що треба зробити. Я була начальником цієї експедиції.

Наукова реабілітація

Потім почали мене друкувати і засипали замовленнями. Я член Спілки письменників, володію літературним даром. І коли Україна набула незалежності, я намагалася визначитися. При врученні Шевченківської премії я говорила, що сіла й подумала, що можу зробити в своєму віці, при моїх силах і можливостях для розбудови держави. І вирішила, що оскільки в українського народу вкрали національну історичну пам'ять, я повинна взяти участь у її відновленні, писати статті і книги, які доходили б до найширших кіл, сердець і розуму нашого народу. І тому я написала книгу «Гетьмани України і кошові отамани». Один філо-

соф, пригадую ім'я – Леонід, не знаючи про мене нічого, написав у рецензії, що за змістом – це наукова монографія, а за формою – це художній твір. Багато молоді підходять і дякують, вони раді, що познайомилися зі мною. Я дійсно вкладаю в працю серце й розум, тому що бачу перед собою цих читачів. Мені казали, щоб я захищала докторську дисертацію. «Для чого, – кажу, – в моєму віці хвилюватися зайво». «Але ж Вам тільки наукову доповідь треба зробити». Кажу: «Краще ще одну книжку напишу». Я от за 4 роки написала три книжки. А за книжку «Збройні сили України», яка стала бестселером, за неї мене і звільнили. Написати, що Україна мала збройні сили, це значить, що держава була. Я пам'ятаю, коли було 500-річчя козацтва, його відмічали на Січових землях, і була там конференція серед інших таких імпрез. Тоді Україна суверенною ще не була, але Декларація про незалежність вже була проголошена. Так Драч, як головуючий, сказав: «У Верховній Раді сперечаються чи потрібна нам армія. А Олена Михайлівна сказала ще в 1969 році, що вона була і потрібна буде». Таким чином, я за цю книжку одержала премію Антоновичів. Знаєте Тетяну та Омеляна Антоновичів?

Читав про їхню добродійну діяльність.

Минулого року я одержала цю премію, а Шевченківську в 1994-му³². Прийняли мене також у Спілку письменників³³. Зараз Ви по моїй бібліографії бачите скільки я друкуюсь. Хочу Вам сказати, що мені дуже важко, я стара людина, обсипана хворобами. Але я пам'ятаю, як Андріанова-Перець, член-кореспондент, вона вивчала стародавню українську й російську літературу, під час її вшанування з нагоди 80-річчя на запитання, як Ви працюєте, сказала, що робота «не излечивает, но она не позволяет опускаться на дно болезни». Оце я сідаю за письмовий стіл і забуваю, що в мене ноги опухають, і свій діабет, і все інше.

³² Апанович О. М. – лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка за книгу «Гетьмана України і кошові отамани Запорозької Січі» (К.: Либідь, 1993. – 278 с.).

³³ Член НСПУ з 1991 р.

Орієнтація на молодих

Зараз я зайнята втіленням задуму, я вже Вам здається розповідала, про козацьку енциклопедію.

Розкажіть про цю енциклопедію докладніше?

«Козацька енциклопедія для юнацтва» – це книга статей про історичне буття українського козацтва. Це не економічна енциклопедія, а лише елементи енциклопедії. По-перше, вона укладається за абеткою, щоби можна було, якщо треба якусь подію з'ясувати, знайти там відповідну статтю. Адже в мене за піввіку накопичилася колосальна ерудиція. По-друге, як пишуть, у мене рідкісне мистецьке сприйняття історичного процесу. Крім досвіду історичного дослідження, я ще філолог, маю літературний дар, прогресивно мислю. Тому вважаю, що це мій обов'язок, моя місія написати таку книжку. Зараз дійсно, хто хоче, пише про козацтво. Спостерігається невігластво і безліч помилок. А я прагну написати на рівні досягнень сучасної історіографії, збираю все і тільки саме останнє слово. Відтак затягую роботу, тому що весь час з'являється щось нове. Видавництво «Веселка» вже два роки анонсує, що книжка ось-ось вийде, і вони сердяться на мене. А крім того мене часто відволікають. Мені хочеться і на конференціях побути. То в газету просять написати до якогось ювілею. Я вже відмовляюся від виступів на радіо, телебаченні. В школах на початку навчального року раніше були ленінські уроки, а зараз по українознавству, краєзнавству просять виступити. Мені радять: відмовляйтеся, кажіть щоби читали Ваші статті. У мене маса статей. І я одному вчителю говорю про це, а він каже: «Ви знаєте, все ж таки живцем краще». Так, що я цю грандіозну роботу роблю. Цілі інститути стільки роблять. Я вважаю, що повинна цей потенціал передати молоді, над цим працюю і вже видно світло в кінці тунелю. В усякому разі я вже формую рукопис, мені залишилося кілька сюжетів написати. Але роблю другий захід, третій, тому що з'являються нові матеріали і це безконечно. Я відчуваю, що повинна це припинити. Я й сюди на конгрес не думала їхати, вважала, що знову відривають від мети. Але я не жалкую. Може у Вас ще якісь питання будуть?

Ім'я, повернене Україні

Окрім козацтва Вашим науковим захопленням став перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський. Ви справедливо відібрали його в Росії, яка традиційно привласнювала інтелектуальну еліту України. Окресліть Ваш погляд на цю унікальну особистість.

Справді, треба сказати кілька слів про Вернадського. Коли мені в бібліотеці доводилося обробляти архіви, це напівтехнічна робота, то мені дали розсип. Як правило, зразу дають якийсь фонд і обробляйте в цих межах. А тут мені дали залишки різних фондів і треба було з'ясувати, що це таке. Там я виявила частину щоденника Вернадського і потім його атрибутувала. У ньому були дуже цікаві речі, зокрема космічного і морального плану. Але найповажнішими для мене були записи, що йому запропонували стати на чолі комітету із заснування бібліотеки при Академії наук. На той час бібліотека власне й створювала історію ЦНБ. Мені доручили писати про перші роки її існування та ще один розділ. І я раділа, що віднайшла ці відомості про Вернадського. Коли я все більше вчитувалася в його рукопис, то розуміла, що треба зробити так, щоб він став набутком науки. Тому що існувало таке правило: коли матеріал під сумнівом, то начальство писало на обкладинці оформлення літери НВ – не видається і документи гинули. Я навіть довгий час не віддавала щоденника, він лежав у мене, а я думала, що маю зробити.

Цією справою зацікавилася ще й тому, що раніше не знала нічого про Вернадського. І тоді я звернулася до одного мого знайомого, він був, здається, в аспірантурі з Ситником³⁴, віце-президентом Академії. Пообіцяв, що скаже йому про мене. Я й до цього намагалася до нього потрапити, бо розуміла, що треба знайти таку людину, щоб мала владу і щоб трошки державний розум був. А він дуже гарно виступає. Колись був у Президії Академії, видав бібліотекою, виступав, коли я вже працювала в бібліотеці, і мені це сподобалося. Сама я до нього пробитися не

³⁴ Ситник Костянтин Меркурійович – віце-президент АН УРСР у 1974–1988 рр.

змогла, а той знайомий поговорив з ним і влаштував мені зустріч. Правда й після цього два тижні довелося чекати, бо до начальства трудно було потрапити. Він зміст проблеми вловив, подякував мені, сказав, що будемо піднімати Вернадського, він же напівзаборонений був, що пам'ятник йому побудують. Запитав мою думку як спеціаліста про Вернадського. Я кажу, а скільки є таких як Вернадський? Не дуже радянську владу любив. Не те, щоб лаяв, але критицизм відчувався. «Крім усього, – кажу, – треба буде зі щоденника відібрати великі куски з коментарем, тому що повністю друкувати не можна, але брати треба як можна більше. Може Москва це видасть?» «У жодному разі, вона в нас це забере».

А потім у процесі роботи і той посередник підключився, я розробила йому план. Він написав про біосферу (3 друкованих аркуші), а решту писала я. Другою частиною книги була публікація документів. Я знайшла там ще цікаві речі, крім того щоденника. І ми опублікували перше видання книги російською мовою³⁵. Я поїхала в Москву, а там кабінет-музей при Інституті геохімії. Дуже добре мене приймали, допомагали і дали вірш, в 17 років написаний Вернадським, «Украина, родная моя сторона». Він же нащадок запорозьких козаків. Коли у 1983 році відмічали 120-річчя Вернадського, в Москві жодного слова не сказали, що він створив тут Академію. Книжку нашу з запізненням видали, тому що затримували все ж таки. У 1988 році вийшло її друге видання. А 125 років уже відзначали широко, була міжнародна конференція, я виступала і в Москві, і в Ленінграді. Окрім книжки «Вернадський: жизнь и деятельность на Украине», я написала про нього понад 20 статей, дослідила таку проблему як «Мистецтво в житті і творчості Вернадського», опублікувала статтю про це на три друкованих аркуші в збірниках Москви і Ленінграда.

³⁵ Сьтник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – 235 с.

Вернадський – рятівник Апанович

А взагалі, то мене вже хотіли відправити на пенсію. Прийшов у бібліотеку директором друг Маланчука. Маланчук був Суловський агент, він доповідав Сулову усе, Ви знаєте. То його зробили секретарем по ідеології. А його друг, я скажу потім як прізвище, наразі забула³⁶, був зам. міністра освіти. А коли його зняли нарешті, це теж цікава історія, знаю докладно як це робилося, але не буду зараз займати часу, то призначили в бібліотеку директором. А він зеленого поняття не мав, що таке бібліотека, сам мабуть ніколи в ній не працював.

Оце він хотів мене звільнити з бібліотеки під виглядом виходу на пенсію. А тут мене спас Вернадський, коли ми вирішили, що робимо книгу і буде три автори. Спочатку планували, що я напишу під своїм іменем тільки про створення бібліотеки, а під іменем Ситника вийде біографія Вернадського. Але він збагнув, що це зразу зрозуміють, він все ж таки ботанік, а це ж історично написано. Так він запропонував, щоби на книжці були зазначені три автори без конкретизації авторів розділів. На таких умовах ця книжка тоді вийшла. Причому, ми хотіли, щоб президент Академії Патон написав передмову, я вже навіть підготувала цю передмову, але він відмовився через якісь там особисті стосунки з Ситником. Я знала про це.

На основі моїх досліджень відносно ролі Вернадського у створенні і керівництві бібліотекою, було сформовано корпус документів, які стали основою для клопотання перед урядом щодо присвоєння їй імені Вернадського, що невдовзі й сталося³⁷. На мітінгу було сказано, що це заслуга Олени Апанович.

³⁶ Ковалевський Борис Павлович (1922–1995) працював в ЦК КПУ, начальником Головліту, зав. відділу комуністичного будівництва в Інституті історії, з 1973 р. – заступником міністра освіти й у 1979–1984 рр. – директором ЦНБ АН УРСР.

³⁷ Ім'я Володимира Івановича Вернадського ЦНБ АН УРСР було присвоєно 19 лютого 1988 р.

Підкорення Парижа

Вернадський, його моральні засади, взагалі ця особистість відіграли особливу роль у моєму духовному та інтелектуальному розвитку. Загалом він мав український менталітет. І я про це теж писала. І продовжую писати. Я двічі була у Франції. В 1991 році в Сорбонні був міжнародний колоквиум по козацтву, вони запросили мене, і я там виступала із особливим почуттям, тому що Вернадський викладав у Сорбонні. А потім я за програмою «Вернадський» ще раз їздила до Парижа. Фонд «Відродження» її фінансував. Я півтора чи два місяці працювала і там частково вийшло його 50-річне листування з французьким академіком Леруа³⁸. Це такі чудові листи! З СРСР Вернадський не міг їх писати, а от коли він був в Парижі, а той від'їжджав кудись, тоді він йому й писав. Зокрема, про те, що Сталін веде війну зі своїм селянством. Я французьку мову пасивно, правда, знаю, але добре читаю і зразу можу писати українською мовою. Є такий альманах «Хроніка 21», я там вмістила частину листів. Потім знайшла його неопубліковану записку французькою мовою Французькій академії наук про створення біохімічної лабораторії. Але зараз мене козацтво знову відволікло. Хоча я паралельно все роблю, все ж таки від Вернадського я відволіклася. Оце мрію, не знаю ще скільки Богом мені виміряно...

Будемо сподіватися, що Він ставитиметься до Вас прихильно.

Але я хочу закінчити цю книжку. В мене всі ці матеріали є, частково чимало надруковано, в тому числі й моя стаття українською і французькою мовою, спеціально присвячена українсько-французьким зв'язкам, цей матеріал дуже підійшов. Я зараз об'єднала Вернадського з козацтвом. І тут, у Харкові, я виступала з такою історіософською темою «Аграрна культура українського козацтва в світлі ідей Подолинського і Вернадського». Я, між іншим, пишу в «Урядовий кур'єр», зокрема, 31-го [серпня] там буде стаття про зв'язок людини з землею. Вони мені замовляють і я таке даю. Думаю, що читають і члени Кабінету

³⁸ Едуард Леруа (1870–1945) – французький філософ і математик.

Міністрів. Оцю концепцію я тут виклала, але якось абсолютно ніякої реакції не було. Це зрозуміло. Коли я виступала в Сорбонні, тоді тільки починала цю концепцію розробляти, і теж колеги, які зі мною прийшли, не все зрозуміли. Один Федорук такий зам. директора, але зараз пам'ятками, поверненням цінностей відає. Так він дуже позитивно відгукнувся, а Жуковський³⁹, Ви ж його знаєте, сказав, що це кращий виступ. Надрукували його французькою мовою. А тут, коли вже вийшла, сиджу, в іншу секцію чекаю, підходить до мене один фізик, він слухав доповідь, цікавився цим дуже, він в захопленні. Каже, я розумію, що таке сонячна енергія.

«Найпріоритетніша робота – на землі»

Подолинський перший, це був геніальний попередник Вернадського, розробив еколого-економічні взаємини людини з природою. Концепція Вернадського про ноосферу, і я це доводжу, полягає в тому, що найпріоритетніша робота – це на землі. Тому що тільки зелена рослинність може зосереджувати і накопичувати сонячну енергію, єдине джерело життя на Землі. А природа теж відроджує якусь частину продуктів для людини, які вона може використовувати для харчування. Акумуляована сонячна енергія, законсервована у вигляді вугілля, нафти, газу, не даремно їх називають енергоносіями, вона вичерпується, вона скоро буде вичерпана людством. Тому дуже важливо, що люди і тварини – автотрофні (авто – сам, трофи – їжа). Зелена рослинність сама їсть сонячну енергію, а люди споживають її через зелену рослинність. Тому праця на землі, яка розширює цю зелену рослинність і збільшує її продуктивність – це саме головне. Як сказав Златоуст у IV столітті, кожна робота годує тільки себе, і єдина, яка годує й інших – це робота на землі. І нікого так не переслідують і не гноблять, як того хто працює на землі, тобто селян. В доповіді я розкриваю козацьку агрокультуру, козацьке землеволодіння, тому що вони працювали вільно, без феодаль-

³⁹ Жуковський Аркадій Іларіонович – професор Паризького університету, голова НТШ в Європі, президент Бібліотеки імені Симона Петліори в Парижі (1989–1995).

ного примусу, на власній землі. Вони розвинули інтенсивну економіку, вони створили першу в світі форму господарства фермерського типу, орієнтованого на ринок. І тому вони вкладаються в цю систему.

«Гармонія – головний закон космосу»

Вернадський розробив взаємовідносини людини, соціуму з природою. Вернадський казав, що людина є не цар і не Бог в природі, він частина природи, через яку природа пізнає саму себе. І тому людина повинна не шкодити природі, не порушувати гармонію, адже гармонія – це головний закон космосу. А Ви бачите, що в нас зараз робиться. А в козацтва, і це я в документах того ж архіву Коша знаходжу, природноохороні заходи, землекористування були регульовані. Це вкладається в ідеї Вернадського про ноосферу. А в нього головна ідея полягає в тому, що людство стає новою геологічною силою, яка може змінити лице планети. Але це вона повинна робити за рахунок розуму і науки. У нього як планетарне явище є українське селянство, а тим більше козацтво. Вони поводити себе в природі, як сини природи, не порушували її гармонії. Це все зрозумів отой фізик, а інші – ні. А я зовсім не засмутилася. Я це надрукую. Не знаю, чи варто було Вам оце останнє розповідати.

Це надзвичайно цікаво, хай залишається. Дуже вдячний, сердечно вдячний Вам, Олено Михайлівно, за щирі розповіді.

ПРО АВТОРІВ

АПАНОВИЧ Олена Михайлівна (1919–2000), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (1957–1972, 1995–2000), Лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка (1994)

БАТУРИНА Світлана Сергіївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БОГДАШИНА Олена Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, докторантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

БОНДАР Вадим Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГАРНАГА Валентин Павлович, аспірант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГОШКО Тетяна Дмитрівна, кандидат історичних наук, доцент Українського Католицького Університету

ГУРБИК Андрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КУДІНОВ Юрій Миколайович, аспірант Інституту історії України НАН України

ЛУНЯК Євген Миколайович, кандидат історичних наук, доцент Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

МІХЕЄВА Оксана Костянтинівна, кандидат історичних наук, доцент, докторантка Донецького національного університету

МОЛЧАНОВ Володимир Борисович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

МУЗИЧКО Олександр Євгенович, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

ТЕРЛЕЦЬКА Ірина Владиславівна, кандидат історичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ФЕДУРУК Ярослав Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ЧЕКАНОВ Всеволод Юрійович, кандидат історичних наук, доцент Київського славістичного університету

ЯСЬ Олексій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

АНОТАЦІЇ – ANNOTATIONS*

Батурина С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації.

В статті представлений огляд дидактичної літератури Російської федерації – шкільних та вузівських підручників з історії. Проаналізовано презентацію української історії у підручниках, охарактеризовано основні тенденції та стереотипи у висвітлення української минувшини.

Baturina S. To the question about the representation of Ukrainian history in the didactic literature of the Russian Federation.

The article presents a survey of the didactic literature of the Russian Federation – school and higher educational school textbooks of History, analyses the presentation of Ukrainian history in textbooks and characterizes the main trends and stereotypes in showing Ukraine's past.

Богдашина О. До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини XIX – початку XX ст.

У статті визначені критерії приналежності науковців різних регіонів України до тієї чи іншої національної історіографії, показані фактори широкого поширення подвійної лояльності багатьох істориків.

Bogdashina O. To the question about the national identification of Ukraine's historians of the second half of XIX – beginning of XX century.

The article determines the criteria of the belonging of scholars of Ukraine's different regions to this that or national historiography and shows the factors of the wide spread of many historians' double loyalty.

Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії.

У статті аналізується радянська історіографія селянства й аграрних відносин пореформеного періоду.

Bondar V. The agricultural-peasant question of the second half of the XIX – beginning of the XX century in Soviet historiography.

The author analyses the Soviet historiography of the peasantry and agricultural relations of the post-reform period.

* Переклад і редагування англійських анотацій старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук В.С.Горака

Гарнага В. Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М.П. Драгоманова.

У статті розглянуто особливості вивчення та рецепції римської історії VIII–I ст. до н. е. в антикознавчих студіях М. Драгоманова. Зроблено висновок, що дослідження М. Драгоманова з історії Риму вплинули на формування наукових і суспільно-політичних поглядів вченого, а також Лесі Українки та І. Франка.

Garnaga V. Roman Kingdom and Republic in M.P. Drahomanov's Classical Researches.

In the article peculiarities of study and reception of Roman history VIII–I centuries B.C. in M. Drahomanov's classical researches are highlighted. The author concludes that M. Drahomanov's Roman classical studies influenced on formation of scientific and political views of M. Drahomanov, Lesya Ukrainka, I. Franko.

Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні (Частина 1).

Проблема історії міст на німецькому праві є комплексною і між-дисциплінарною. Над нею працюють як історики, так і юристи. Аналіз захищених в останні роки дисертацій та виданих монографій свідчить, що в українській урбаністиці питань залишається більше, ніж відповідей. Комплексно українські середньовічні та ранньомодерні міста практично залишаються не вивченими. Тільки Львів, Київ та ще кілька міст дочекались дослідження своєї історії в різних аспектах. Нові світові історіографічні тенденції (ракурси, підходи, методи) лише частково і повільно доходять до української урбаністики. Але висновок цей попередній.

Hoshko T. Sketches to the Modern Ukrainian Historiography of the History of the Magdeburg law based cities in Ukraine (Part 1).

The problem of history of cities, based on the German law, is a complex and interdisciplinary one. It is worked at by both historians and lawyers. An analysis of the dissertations and monographs, defended and published in the last years, testifies that in the Ukrainistics there are more questions left than answers. In fact the Ukrainian medieval and early modern cities are still out of complex studies. Only Lviv, Kyiv and some more cities managed too wait till their many aspect history were researched. The new historiographic trends of the world (perspectives, approaches, methods) get to Ukrainian urbanistics only partially and slowly. However, it's just preliminary conclusions.

Гурбик А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О.М.Апанович.

Висвітлюються праці О.Апанович, присвячені виникненню Запорозької Січі. Аналізуються наукові студії з цього питання.

Hurbyk A. The problem of Zaporozhians Sich's appearance in O.M.Apanovych's works.

The autor shows O. Apanovych's works devoted to the Zaporozhians Sich's appearance and analyses scientific studies in this problem.

Кудінов Ю. Чи була концепція «Велика ідея гетьмана І.Мазепи» Олени Апанович тотожною поглядам у напрацюваннях недіаспорних дослідників США (1859-2004)?

Порівнюються підходів недіаспорних учених США та концепція О.Апанович «Велика ідея гетьмана І.Мазепи».

Kudinov Yu. Was the concept «The great idea of hetman I.Mazepa» by O.Apanovych identical to the views of the USA non-diasporial scholars (1859-2004)?

The author compares the approaches of USA non-diasporial scholars with the concept «The great idea of hetman I.Mazepa» of O.Apanovych.

Луняк Є. Еволюція історичних уявлень про Україну в середньовічній Франції до середини XVII ст.

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості XI-XVII ст. з Україною, проаналізовано причини цікавості французів до цієї країни на тлі історичних взаємин України та Франції. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну у Франції.

Luniak Ye. The evolution of the historical imaginations about Ukraine in the medieval France till the middle of XVII century.

The author considers the state of acquaintance of the French society of the XVII century with Ukraine, analyses the reasons of the interest the French took in this country on the phone of the historical relations between Ukraine and France and traces the evolution of the French historical studies in Ukraine.

Міхєсва О. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років.

В статті розглядаються основні публікації з історії, соціології, кримінології та права, що побачили світ у 1920-х роках. Виявляється

специфіка означених публікацій, коло обговорюваних на той час в науці проблем та процес ідеологізації знання про соціальні девіації.

Mikheieva O. The deviant behavior of the soviet population in the light of the scientific literature and sources of the 1920-ies.

The article considers the main publications on history, sociology, criminology and law that appeared in the 1920-ies, reveals the specific of the mentioned publications, the circle of the problems discussed by science at that time as well as the process of the deideologization of the social deviations knowledge.

Молчанов В. Життєзабезпечення населення України за часів П. Куліша.

У статті розповідається про життєвий рівень населення України за часів П. Куліша. На основі аналізу джерел та наукової літератури доводиться, що добробут інтелігенції та держслужбовців був набагато кращим порівняно з іншими верствами населення.

Molchanov V. The life secure of Ukraine's population in P. Kulish's time.

The article tells about the living standards of Ukraine's population in P. Kulish's time. Analyzing the source and scientific literature the author proves that the intelligentsia's and state clerks' well-being was fur better as compared to that of another strata of the population.

Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта у другій половині XIX ст. – 1920-х рр.: етапи та напрямки співпраці

У статті на широкій джерельній базі досліджено інфраструктурні та особисті зв'язки між південноукраїнськими істориками та академіками Санкт-Петербурзької (Російської) Академії наук впродовж другої половини XIX ст. – 1920-х років.

Muzychko O The historians of South Ukraine and the Russian academic elite in second half of the XIX century– 1920 ies: stages and directions of collaboration.

The article, based on a great number of sources, researches the infrastructural and personal contacts between the historians of South Ukraine and academicians of the St.-Petersburg Academy of Sciences throughout the second half of the XIX century – 1920-ies.

Терлецька І. Російська історіографія сталінських репресій (кінець 1980-х – 2000-х рр.).

В статті аналізується процес вивчення в Росії протягом кінця 1980-х – 2000 – х рр. політичних, соціальних, національних репресій за часів Й.Сталіна. Звертається увага на дискусійний характер сучасної історіографії сталінізму в Росії. Джерельну базу статті складають надруковані документальні джерела, монографії, наукова періодика.

Terleckaya I. Russian historiography of Stalin's repressions (end 1980-h - 2000-h years).

The article contains an analysis of Russia's process of studies in political, social and national repressions in Stalin's time throughout the end of the 1980-s-2000. The author draws attention to the discussional essence of Russia's modern historiography of Stalinism. The source base of the article is made up by published documentary sources, monographs, scientific periodicals.

Чеканов В. Візантиністка в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: «недорозвинена школа» чи «окремий варіант розвитку.

У статті на прикладі візантологічних досліджень в Київському університеті св. Володимира розглядається питання про ідентифікацію різних форм наукових досліджень.

Chekanov V. The Byzantistics in Kyiv University in the second half of the XIX-at the beginning of XX century: «underdeveloped school» or a «separate variant of development»?

The article considers the problem of identifying different forms of scientific researches illustrated with the Byzantistic studies of Kyiv St. Vladimir University.

Федорук Я. Аналізи текстів Віленського договору 1656 року в історіографії.

У статті представлено проблему видання Віленської угоди від 3 листопада 1656 р. в історичних працях з середини XVII ст. до нашого часу. У результаті гострих дискусії між польсько-литовськими та московськими послами на засіданнях комісії було вироблено багато чернеток угоди. Деякі з них представлялися в історіографії як оригінали. Автор приділяє велику увагу публікаціям самого договору та його чернеток з російського, ватиканського, польського і австрійського архівів. Подано також оцінку цього дипломатичного акту польськими та

українськими хроністами Веспасіаном Коховським, Самійлом Величком і Лаврентієм Яном Рудавським.

Fedoruk Ya. Analyzes of the Texts of the Treaty of Vilnius (1656) in Historiography.

The article presents a problem of the editing of the Treaty of Vilnius on 3 November 1656 in historical writings from the mid-17th century till the present day. Many drafts of the treaty were created by the result of the strong discussions between the Polish-Lithuanian and Muscovite envoys on the proceedings of the commission. Some of them were presented as originals in historical writings. The author pays much attention to the publications of the treaty itself and its drafts from the archives of Russia, Vatican, Poland, and Austria. He also gives assessment of this diplomatic act by the Polish and Ukrainian chronicles of Wezpazjan Kochowski, Samiilo Velychko, and Wawrzyniec Jan Rudawski.

Ясь О. Циклічні візії історії в рецепції Лева Окіншевича.

Висвітлюються поширення та циркуляції циклічних теорій історії в другій половині XIX – першій половині XX ст. Розглядається рецепція циклічних візій історії, зокрема теорії А.Тойнбі, в студіях Л.Окіншевича.

Yas' O. The cyclic visions of history in Lev Okinshevych's receptions.

The author shows spread and circulation of the cyclic theories of history in the second half of the XIX – in the first half the XX century, considers the reception of the cyclic visions of history, in particular A.Toynby's theory, in L.Okinshevych's studies.

Наукове видання

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Випуск 21